

СРПСКА
ПОЛИТИЧКА
МИСАО

SERBIAN POLITICAL THOUGHT

ПРОТИВРЕЧНОСТИ ДЕМОКРАТСКИХ МОДЕЛА

*Зоран Видојевић, Александра Мировић,
Мирољуб Јевтић, Срђан Перишић,*

Економска дипломатија и светска политика
Владимир Првуловић, Јелица Стефановић-Штамбук

Истраживања

*Вера Арежина-Ђерић, Јелена Пешић, Марина Виденовић,
Дијана Плут*

Огледи о Србији

Дијана Вукомановић, Миша Стојадиновић

Чланци и студије

Љубиша Митровић, Богдана Кољевић

Политичка традиција

Драган Суботић

Осврти и прикази

Дарко Велимировић, Богдана Кољевић

Издавач: Институт за политичке студије
Адреса: Светозара Марковића 36, Београд
Телефон: 3039-380, 3349-204
E-mail=ipsbgd@eunet.yu
www.ipsbgd.edu.yu

ISSN 0354-5989 UDK 32 Broj 3/2009 XVI vol. 25

Главни и одговорни уредник
Живојин Ђурић

Редакција часописа

Дијана Вукомановић	Игор Јанев
Јасна Милошевић-Ђорђевић	Милош Кнежевић
Милан Јовановић	Живојин Ђурић
Александар Новаковић	

Секретари часописа

Александра Мировић	Петар Магић
--------------------	-------------

Савет часописа

Михаило Марковић, председник	Славенко Терзић
Драган Симеуновић, потпредседник	Михаило Пешић
Милован Митровић	Радивоје Маринковић
Новак Поповић	Љубиша Митровић

Драган Суботић

Чланови савета из иностранства

Simon James Critchley; Regina Watkin-Kolb;
Andrej Šemjakin; Michael J. Tsinisizelis

Унос текста:

Смиљана Пауновић

Лектура:

Слободан Радосављевић

Прелом:

Петар Милановић

ЧАСОПИС ИЗЛАЗИ ТРОМЕСЕЧНО

Штампа - Еселоге, Београд

Тираж: 500 примерака

Радове објављене у овом часопису није дозвољено прештамповати, било у целини, било у деловима, без изричите сагласности издавача. Оцене изнесене у чланцима лични су ставови њихових писаца и не изражавају мишљење нити уредништва, нити установа у којима су аутори запослени.

С Р П С К А П О Л И Т И Ч К А М И С Л О

САДРЖАЈ

<i>Уводник</i>	7-8
Тема броја: ПРОТИВРЕЧНОСТИ ДЕМОКРАТСКИХ МОДЕЛА	
<i>Зоран Видојевић</i> ИСТОРИЈСКИ БИЛАНС И БУДУЋНОСТ ДЕМОКРАТИЈЕ	11-34
<i>Александра Мирковић</i> ГРАЂАНСКА НЕПОСЛУШНОСТ: О ТЕОРИЈСКИМ И ЕМПИРИЈСКИМ УСЛОВИМА РАЗВОЈА ИДЕЈЕ, КОНТРОВЕРЗНОСТИ ТЕРМИНА И КОНТЕКСТУАЛНОМ ОКВИРУ ПРАКСЕ	35-52
<i>Мирољуб Јевтић</i> ТЕОКРАТИЈА У МОДЕРНОМ СВЕТУ	53-62
<i>Срђан Перишић</i> ЛИБЕРАЛИЗАМ VS ДЕМОКРАТИЈА: ОГРАНИЧАВАЊЕ ПОЛИТИЧКЕ ДЕМОКРАТИЈЕ – ИСКОРАК КА ИЗГРАДЊИ ГЛОБАЛНОГ НИХИЛИСТИЧКОГ ДРУШТВА	63-82
<i>Економска дипломатија и светска политика</i>	
<i>Владимир Првуловић</i> ПОТРЕБА ЗА НОВИМ ПРОФИЛОМ КАДРОВА У СРПСКОЈ ЕКОНОМСКОЈ ДИПЛОМАТИЈИ	83-102
<i>Јелица Стефановић-Штамбук</i> РЕГИОНИ У “СТАРОМ” И “НОВОМ” МЕЂУНАРОДНОМ РЕГИОНАЛИЗМУ: УСПОСТАВЉАЊЕ НОВОГ “НИВОА АНАЛИЗЕ” СВЕТСКЕ ПОЛИТИКЕ	103-134

Истраживања

Вера Арџина - Ђерић

СПЕЦИФИЧНОСТИ МЕРЕЊА У ПОЛИТИЧКИМ
НАУКАМА 135-156

8. Јелена Пешић, Марина Виденовић и Дијана Плут

ПРОБЛЕМИ МЛАДИХ У СРБИЈИ: ОДРАСТАЊЕ У
УСЛОВИМА ДРУШТВЕНЕ КРИЗЕ 157-182

Огледи о Србији

Дијана Вукомановић

КОНЦЕПТИ ПРИВАТИЗАЦИЈЕ У ПРОГРАМИМА
ПОЛИТИЧКИХ ПАРТИЈА У ПРВОЈ ДЕЦЕНИЈИ
ТРАНЗИЦИЈЕ У СРБИЈИ 183-212

Миша Стојадиновић

СРБИЈА ПРЕД ИЗАЗОВИМА 213-230

Чланци и студије

Љубиша Митровић

ОБНОВА РЕЛИГИЈЕ
У САВРЕМЕНОМ ДРУШТВУ И ЊЕНА УЛОГА У
АФИРМАЦИЈИ КУЛТУРЕ МИРА 231-256

Богдана Кољевић

ФУКООВО И АГАМБЕНОВО РАЗУМЕВАЊЕ
БИОПОЛИТИКЕ: ИЗАЗОВ МОДЕРНЕ? 257-270

Политичка традиција

Драган Суботић

СРПСКИ СОЦИЈАЛИСТА ДР ЖИВКО
ТОПАЛОВИЋ (1886-1972) 271-300

Прикази

Дарко Велимировић

МОНОГРАФИЈА
СЛОБОДА И ЈАВНОСТ 301-304

Богдана Кољевић

RETHINKING CONTEMPORARY BIOPOLITICS 305-306

CONTENTS

<i>Introductory word</i>	7-8
--------------------------------	-----

Theme of the Issue

CONTRADICTIONS OF DEMOCRATIC MODELS

Zoran Vidojevic

HISTORY IN THE BALANCE AND FUTURE OF DEMOCRACY	11-34
---	-------

Aleksandra Mirovic

CIVIL DISOBEDIENCE: ON TEORETICAL AND EMPIRICAL CONDITIONS OF IDEA DEVELOPMENT, TERM CONTROVERSY AND CONTEXTUAL FRAME OF PRACTICE	35-52
--	-------

Miroljub Jevtic

THEOCRACY IN THE MODERN WORLD	53-62
-------------------------------------	-------

Srdjan Perisic

LIBERALISM VS DEMOCRACY: CONSTRAINTING OF POLITICAL DEMOCRACY – A STEP FORWARD BUILDING A GLOBAL NIHILISTIC SOCIETY	63-82
---	-------

Economic diplomacy and World Policy

Vladimir Prvulovic

ON THE NEED FOR A NEW EXPERT PROFILE IN SERBIAN ECONOMIC DIPLOMACY	83-102
---	--------

Jelica Stefanovic-Stambuk

REGIONS WITHIN “OLD” AND “NEW” INTERNATIONAL REGIONALISM: ESTABLISHMENT OF A NEW “ANALYSIS LEVEL” IN THE WORLD POLITICS	103-134
--	---------

Researches

Vera Arezina-Djeric

SPECIFICS OF MEASUREMENT IN POLITICAL SCIENCES 135-156

Jelena Pesic, Marina Videnovic, Dijana Plut

PROBLEMS OF SERBIAN YOUTH: GROWING UP WITHIN THE CONTEXT OF SOCIAL CRISIS 157-182

Essays on Serbia

Dijana Vukomanovic

CONCEPT OF PRIVATISATION IN THE PROGRAMS OF POLITICAL PARTIES IN FIRST DECADE OF TRANSITION IN SERBIA 183-212

Misa Stojadinovic

SERBIA CONFRONTING VARIOUS CHALLENGES 213-230

Articles and Studies

Ljubisa Mitrovic

STRENGTHENING OF RELIGION IN CONTEMPORARY SOCIETY AND ITS ROLE IN AFFIRMATION OF THE CULTURE OF PEACE 231-256

Bogdana Koljevic

FOUCAULT'S AND AGAMBEN'S UNDERSTANDING OF BIOPOLITICS: A CHALLENGE OF MODERNITY? .. 257-270

Political Tradition

Dragan Subotic

A SERBIAN SOCIALIST DR. ZIVKO TOPALOVIC (1886-1972) 271-300

Reviews

Darko Velimirovic

MONOGRAPHY FREEDOM AND THE PUBLIC 301-304

Bogdana Koljevic

RETHINKING CONTEMPORARY BIOPOLITICS 305-306

УВОДНИК

Пред нама се налази још један број Српске политичке мисли. Овим бројем уредништво је желело да укаже на демократске изазове и противуречности пред којима се нашла светска политика. Тема овог броја “Противуречности демократских модела“ треба да нам помогне да боље разумемо проблеме пред којима се нашла демократија.

У том смислу радови Зорана Видојевића, Александре Мировић, Мирољуба Јевтића и Срђана Перишића имају значајан допринос у разумевању овог проблема. Зоран Видојевић се бави историјским билансом и предвиђањем будућности демократије. Александра Мировић нам даје исцрпну анализу грађанске непослушности где се фокусира на теоријске и емпиријске услове развоја идеје, контраверзност термина и контекстуални оквир праксе. Текст аутора Мирољуба Јевтића говори о проблему теократије у модерном свету. У овом делу часописа се налази и рад Срђана Перишића који супротставља либерализам демократији где указује на ограничавања политичке демократије и изградњу глобалног нихилистичког друштва.

Поред ове главне теме којом се бави наш часопис у њему се могу наћи и многи други радови која се баве подједнако актуелним питањима.

Након главне теме часописа следи део који се бави економском дипломатијом и светском политиком. У том смислу Владимир Првуловић упућује на потребу за новим профилем кадрова у српској економској дипломатији. Рад ауторке Јелице Стефановић-Штамбук се бави проблемом региона и успостављањем новог нивоа анализе светске политике.

Садржај часописа обogaћен је и резултатима два исцрпна истраживања Вере Арешине-Ђерић, која се бави специфичностима мерења у политичким наукама, и Јелене Пешић, Марине Виденовић и Дијане Плут које разматрају проблем младих у Србији и услове одрастања у доба кризе.

У овом броју се, такође, могу наћи и два занимљива огледа Дијане Вукомановић и Мише Стојадиновића. Дијана Вукомановић

даје анализу концепата приватизације који су дати у програмима политичких партија у првој деценији транзиције у Србији. Миша Стојадиновић се бави питањем изазова пред којима се нашла Србија где нарочито истиче проблеме Косова и Метохије, ЕУ-е и политичку ситуацију у нашој земљи.

У рубрици “Чланци и студије“ приложена су два рада која покривају веома интересантне теме. Тако се текст аутора Љубише Митровића бави разматрањем обнове религије у савременом друштву и њеном улогом у афирмацији културе мира, док Богдана Кољевић даје анализу Фукоовог и Агамбеновог разумевања биополитике.

Животом и делом др Живка Топаловића, српског социјалисте и синдикалисте, се бави Драган Суботић у оквиру рубрике “Политичка традиција“.

Уредништво Српске политичке мисли је и овим бројем желело да понуди читаоцима квалитетне анализе двеју значајних студија које су урадили Дарко Велимировић и Богдана Кољевић.

Поштоване колеге надамо се да ће понуђени прилози бити од користи за ваш научни и истраживачки рад. Истовремено најављујемо да ћемо у следећој свесци дати и додатна упутства за писање радова за објављивање у нашем часопису.

ТЕМА БРОЈА

ПРОТИВРЕЧНОСТИ
ДЕМОКРАТСКИХ МОДЕЛА

УДК: 321.7
Примљено: 15. јула 2009.
Прихваћено: 09. септембра 2009.
Оригинални научни рад

Српска политичка мисао
број 3/2009.
год. 16. vol. 25.
стр. 11-34.

Зоран Видојевић

Институт за друштвене науке, Београд

ИСТОРИЈСКИ БИЛАНС И БУДУЋНОСТ ДЕМОКРАТИЈЕ¹⁾

Резиме

Демократија у свом либералном, данас доминантном виду, упркос свом ширењу, инклинира историјском заласку, пре свега због своје потчињености профиту. Услед тога настаје незадржива редукција њеног садржаја на процедуру. Њене социјалне и моралне саставнице у највећем броју случајева или се маргинализују, или поништавају. Запоставља се кључно питање њене сврхе и њеног смисла. Светска политичка кретања и начини организације јавног живота нису у знаку опште прихваћености, нужног раста и неизбежне историјске победе либералне демократије. Ипак, и поред свих својих великих ограничења, она је допринела нестанку, или, бар, смањењу тиранских режима. Услед дубоке и трајне кризе неолибералног капитализма и њених последица, које битно утичу и на стање либералне демократије, јачају могућности настанка новог таласа маскираних и отворених ауторитарних, чак и (нео)тоталитарних система, али и радикалне демократије. Епохална збивања, пре свега нова историјска неизвесност, “криза живљења” и ризици глобалног карактера – отварају питање потребе и реалних изгледа демократско-либералног социјализма.

Кључне речи: демократија, историјски биланс, демократско-либерални социјализам.

“Залазак демократије”, тачније, инволуција и регресија утицаја, привлачности и делотворности њеног либералног облика,

1) Овај рад је настао у оквиру истраживачког пројекта “Развој српског друштва у савременим светским интеграционом процесима, алтернативе и импликације” (ев. бр. 149020), који реализује Институт друштвених наука у Београду, а финансира га Министарство за науку и развој Републике Србије. Уједно, он је део рукописа књиге “Демократија на заласку – ауторитарно-тоталитарна претња”. Књига је у припреми за објављивање.

епохално доминантног, као и закржљалост других видова демократије, може се упоредити са заласком “светог”. Оба та “заласка” мање су условљена процесом “рашчаравања” (пост)модерног света и демитологизацијом његових носећих идеја него структуралном кризом капитализма без кога либерална демократија није могућа, његовом неспособношћу да демократији улије нову животну снагу и да онемогући превласт профита над њоме. “Залазак светог” је последица модернизације, пре свега секуларизације, премештања “светог” на антрополошки, технички, потрошачки и хедонистички план. “Залазак демократије” је последица претварања профита у овоземаљског бога, губитка поверења у њену ослободилачку снагу, дубоке “кризе живљења” и рунирања основних људских вредности без чијег остваривања она бива сведена на “механизам” институција.

Теза о заласку демократије у дубинским слојевима светско-историјских збивања мора се заострити посредством следећих питања.

Је ли демократија данас заиста од универзалне важности за целокупно човечанство? Садржи ли принципе које прихватају сви народи, све расе и културе света, као оно што је примарно за њихов политички живот?

У својим различитим облицима, посебно у данас доминантном либералном виду, модерна демократија јесте вредност првенствено за народе и државе северно-америчког и европског политичко-културног круга који чини језгро западне цивилизације. Друге цивилизације преузимају понешто од тог облика демократије и прилагођавају га себи. Међутим, то не значи да сви народи света сматрају да је либерална демократија (или нека друга) врхунско политичко добро. Ово поготово када су у питању народи који су под неоколонијалном владавином моћних западних држава, као и они код којих је религија истовремено политика, и обрнуто, а религиозне вредности готово у потпуности одређују свакодневни живот, како је то, рецимо, у исламу. Те вредности су основа онога што се назива “религиозном демократијом”, битно различитом од либералне. Сем тога, постоје културе у којима појединац и његов живот уопште немају онакав значај какав имају у западној цивилизацији. За њих демократија нема такву привлачност. Најзад, у самим западним земљама демократија у друштвеној пракси и масовном доживљавању њених вредности, много је мање привлачна него што се то приказује у идеологизованој, структуром моћи детерминисаној и самим тим неистинитој слици онога што она заиста јесте. Озбиљна и континуирана криза демократије, пре

свега њена потчињеност профиту, пад обједињујућих способности у друштвима састављеним од више нација, вера и раса, пораст спољашњег и унутрашњег насиља у име њених вредности, низак ниво легитимности установа које носе њен предзнак, провалија у погледу политичке моћи између оних који владају и оних над којима се влада, распрострањени политички апсентизам – спадају међу битна обележја њеног садашњег стања.

Истина демократије не може да се пробије кроз “мрачни сјај модерног доба”.²⁾ Мрачни сјај је и лажни сјај. Ако се не препозна као такав, истина суштинских граница тог доба, те стога и демократије, је недоступна.

Унутар хипер-оптимистичке теорије демократије смештен је у целости следећи став Ђ. Сарторија. Он пише: «Ветар историје дува само у једном правцу – ка демократији.»³⁾

Никада «ветар историје» није дувао само у једном правцу. Она није линеарни процес који у себи садржи нужност кретања ка демократији као једном једином моделу политичке и шире организације друштва, нити је либерална демократија једини облик демократије, мада јесте најраспрострањенији у свету. Сем тога, демократија није иреверзибилни процес. Она може бити сломљена и замењена неким обликом диктатуре, пре свега демократуре. озбиљне економско-социјалне кризе не иду у прилог демократији. Из њих се много више и чешће рађају ауторитарни обрасци политичке и опште организације друштва него демократски. Чак их може подржати већина становништва. Бити грађанин у Кантовом смислу критичке употребе ума у јавним стварима није једном за увек освојено. Грађанин се може срозати на ниво поданика, а демократска држава на плебисцитарну диктатуру. Стварност демократије у великом делу света је, заправо, стварност *фасадне демократије*. У ситуацији озбиљне светске и домаће кризе она може прерасти у отворену или прикривену диктатуру страног и домаћег капитала, коруптивних елита, посебно у земљама без демократске традиције и политичке културе у знаку разборитости и толеранције, али и отпора новој деспотији под велом демократије.

Тезе о историјској нужности напретка либералне демократије у светским размерама, Сарторијева, Хантингтонова, као и Фукујамина, не стоје из још једног разлога. Могу ли се државе које у својим оквирима углавном воде рачуна о демократским «процедурама», али напољу убијају неке народе и разарају њихову земљу

2) М. Козомара, *Четири предавања о уму*, Плато, Београд, 2006, стр. 160.

3) Ђ. Сартори, *Демократија – шта је то?*, ЦИД; Подгорица, 2001, стр. 273.

ради својих стратешких интереса – окарактерисати као доследно демократске? Ту је на делу глобализација насиља и застрашивања у име либералне демократије, па таква политика добија својства (нео)либералног тоталитаризма који иза себе оставља стотине хиљада мртвих, пустош и беду.

И најзад, по чему би либерална демократија, али и демократија уопште, морале бити последња реч политичке историје човечанства? Откуд знамо како ће појединачна друштва и целокупно човечанство организовати свој поредак и јавни живот у нешто даљој будућности?

Ставови попут наведеног Сарторијевог (иначе, једног од најпознатијих аутора који се бави проблематиком демократије) не могу издржати озбиљну теоријску и емпиријску проверу јер су у основи плод идеолошке слике пожељног света (за њихове заступнике) и једна од варијанти концепције «краја историје».

Будућност демократије је у најмању руку неизвесна. Насупрот преовлађујућим прогнозама у теоријама демократије да она у свом либералном облику постаје главни процес – може се поставити веродостојна хипотеза да ће доминантни светски политички тренд бити све више у знаку новог *експертског елитизма*, диктатуре отуђеног знања, ауторитаризма и нових видова тоталитаризма. Јер пажљиво читање знакова времена говори о томе да свет као целина улази у епоху све дубљег економског пада, чак и колапса,⁴⁾ кризе међународног поретка, регионалних, а можда и планетарних сукоба различитих врста, као и историјске неизвесности. Демократија постаје испражњена од виших сврха, губи душу и привлачност, те стога и легитимитет. Демократском паноптимизму нема места.

Иако је либерална демократија, и поред свих “урођених” слабости значајан корак напред у односу на диктатуре и тоталитарне системе, она, с обзиром на непрекидно сужавање свога садржаја, није у стању да решава питања социјалних претпоставки политичког субјективитета грађана, нити се у њеним оквирима довољно проблематизује питање њеног смисла и њене сврхе. Просто ширење њених облика није доказ њене стварне укоренености као начина политичког поретка и живота, нити етичке заснованости. Трагаће се и за демократијом социјално и хуманистички усмереном, самоуправном, космополитском, консонциационом, као и другим

4) “Економски колапс широких међународних размера могао би да наметне питање како у двадесет првом веку спроводити глобалну економију” (М. Малденбаум, *Идеје које су освојиле свет*, Филип Вишњић, Београд, 2004, стр. 300).

њеним видовима.⁵⁾ Можда и за неким заснованим на религиозној етици. С каквим успехом – не зна се унапред. Они нису, нити би требало да буду, негација оног што јесте вредност у либералној демократији.

Обнова демократије јесте хитна потреба епохе. Међутим, тежиће се и за нечим још непознатим, што надилази досадашње видове демократије и креће се ка неком новом политичком и трансполитичком облику. Јер су људи у великом делу данашњег света засићени постојећом демократијом, мада су онде где још постоји скривена или отворена диктатура, жељни, наравно, не нужно, и осиромашене демократије.

Логиком савременог капитализма, заправо профита као самосврхе, либерална демократија незадрживо клизи ка претварању у привиде и маске које прикривају неформалну моћ, партијску олигархију и псеудо-јавност. Доживљава неку врсту светско-историјског удеса и кварења који се приказују као њен тријумф. Објективно, у свом суженом, процедуралном виду, нагиње историјском заласку, ако се њена стварност упоређује с њеним нормативним појмом. У односу на «златно доба», време «историјског компромиса» рада и капитала у Европи средином прошлога века, квалитет демократије, пре свега њене социјалне димензије, данас је у несумњивом паду. Постоји реална могућност новог “таласа” ауторитарних и прототалитарних система, маскираних фасадном и парадном демократијом, са снажним уделом синергије отуђеног знања, економске и политичке моћи, као и концентрације власти у рукама корпоративно-државних елита.

Нови облици тоталитаризма могу имати подршку у земљама у којима се успоставе, ништа мању од подршке коју су имали нацизам, фашизам и стаљинизам. У том контексту тоталитарна демократија је далеко од маргиналних трендова у будућности.

Сви ти процеси су изгледнији, како ствари данас стоје, од њима супротних који би водили обнови демократије. Кључна претпоставка за то су надилажење капитализма, светски мир и одуховљење начина живота.

Неопходно је да почетна тачка проблематизације односа садашње светске кризе и демократије буде увид да се не ради само, нити првенствено, о финансијској или широј економској кризи него управо о структуралној кризи светског система капитализма. Тај

5) Опширније у В. Васовић, *Савремене демократије*, Службени гласник, Београд, 2006, стр. 59-63.

систем би морао бити главно поље анализе, а не неки појединачно узети његови делови, монетарни или други.

Могу се поставити две хипотезе, када је реч о утицају те кризе на развој демократије у глобалним размерама. Прва је да ће капитал реаговати на властиту кризу светске репродукције даљим сужавањем демократије које ће довести у питање и ону њену процедуралну димензију на коју је демократија у највећем броју случајева већ сведена. Држава ће својим појачаним интервенционизмом у корист капитала објективно све више ограничавати те, већ веома осиромашене садржаје демократије, пре свега тековине социјалне и партиципативне демократије, преузимати на себе извесну наредбодавно-старатељску улогу ради обезбеђивања бар доњег прага социјалног мира, «правила игре» подређивати том свом интервенционизму, те на тај начин деловати у смеру јачања ауторитарног модела целокупног друштвеног система.

Друга хипотеза је да би се у делу земаља у свету где се већ зачео отпор новом колонијализму могла појавити настојања да се рехабилитује самоуправни и партиципативни модел демократије, а можда и потраже неки њени нови видови. У тим земљама либерални облик демократије већ нема већинску подршку. Али, незадовољство «увозном», либералном демократијом, може резултовати и већинском подршком диктатури, а у неким од њих и теократијом, односно, њеним спојем с диктатуром.

Неолиберални модел капитализма, а тиме и њему својствене демократије, очигледно доживљава стратегијски неуспех. То се, поред осталог види из чињенице да «Америка данас има дуг око 40 трилиона (40 хиљада милијарди) долара. То је око четири пута више него укупан годишњи амерички национални производ».⁶⁾ Сем тога, «у свим развијеним привредама у претходних 25 година профит је растао по стопи 8 до 10 одсто БДП. Али, плате и социјална давања умањени су за тај износ. Као резултат тих промена привредни раст је остао без темеља, радна места су постала не сигурна, а сиромаштво је поново оживело».⁷⁾ Чак и у Немачкој, «једној од најбогатијих држава у свету и историји, свако пето дете одраста у условима сиромаштва».⁸⁾

6) М. Марковић у дијалогу с Н. Чомским, објављено под насловом "Разговор на прелому епохе", *Печат*, бр. 67, 12 јун 2009, стр. 13.

7) Д. Миљанић, *Светска економска криза и Кина*, рад у припреми за објављивање, стр. 17.

8) Према: Т. Куљић, *Неолиберализам и левица: европски центар и српска периферија*, рукопис у припреми за објављивање, стр. 8.

Из наведених података може се сагледати и то да су разарање и уништавање «социјалне државе» довели до масовног осиромашења у богатим друштвима, незадрживог смањења куповне моћи главнине становништва. Све се то сабрало у светској економско-социјалној кризи, чији је корен у кризи западне цивилизације која још доминира у планетарним размерама, премда показује силазни тренд у погледу светског значаја и утицаја, као и њен производ – либерална демократија. Не може се засигурно знати чиме ће то завршити.

Није вероватно да ће услед тих процеса доћи до обнове реал-социјализма великих размера, односно, до те врсте радикалног реванша историје. Нешто од те обнове ипак је могуће, посебно у неразвијеним земљама и земљама у развоју у којима влада брутални капитализам. Дугорочније гледано, у неким од земаља највише захваћених кризом, укључујући и оне развијене, могло би доћи до појаве ауторитарних и тоталитарних система, можда и горих по социјалним последицама у односу на оно што је настало у систему реал-социјализма после његове најдуже фазе која је била у знаку страховладе. Историја није затворена за такву могућност.

Демократија може опстати као *јединство еманципаторског покрета и поретка*, онога што је креће напред и што јој даје стабилност, синтеза делотворности и партиципације грађана у доношењу важних политичких одлука, слободе и социјалне правде, знања и морала. Она је увек недовршен процес, али с јасним циљем. Ниједан вид демократије не може бити свугде опште прихваћен. Она мора бити плуралистичка, и по садржају и по облицима.

Ваљан политички поредак демократије јесте поредак у коме се она приближава своме појму, или се, бар, не удаљава од њега. Али, демократија *није само* то. Мора имати места и за *иновативне елите*. У таквом поретку су *и грађани и елите ствараоци политике, свако у свом домену*, али увек у односима блиске сарадње, где између њих нема јаза у друштвеном статусу. Без таквих елита, није могућа “копча” с информатичком ером и њој примереном демократијом, нити надилажење граница епохе велике историјске неизвесности.

Политички поредак те врсте мора садржати социјалну димензију, бити чинилац који доприноси смањењу (с тенденцијом ишчежавања) сиромаштва и беде, као и превеликих социјалних неједнакости. Уједно, он би морао бити и *морални поредак* у коме политика стреми реализацији општег добра. Јер без питања о

општем добру “...замире политички живот и одумире политичка заједница”.⁹⁾

Демократија је такође режим власти, а свака власт – како је давно приметио лорд Ектон – квари, док апсолутна власт квари апсолутно. Но, није сигурно да свака демократија квари мање него други системи политичко-економске и културне организације друштва. Слабе и коруптивне демократије, с вишепартизмом чији је главни циљ “подела плена”, *кварније су од аскетских, некрвавих ауторитарних режима*, бар када је реч о похлепи за материјалним добрима. Свакако, главно мерило природе власти јесте однос према праву на живот и слободу. У том смислу, тоталитарна власт је најискваренија.

Појмовно и практички, савремена либерална демократија везује се за вишепартијски систем. Тај систем у начелу има предност у односу на једнопартијски. Јер омогућује, опет начелно говорећи, слободу избора између различитих политичких и вредносних опредељења. Међутим, само успостављање вишепартизма, без других важних елемената, пре свега бољих услова живота за све, далеко од тога да је довољно за демократију. Једнопартијски монопол често се замењује фактичком монополском расподелом власти и привилегија између неколико партија, при чему је небитно јесу ли оне тренутно владајуће или опозиционе. Оне се смењују на власти и формирају посебну политичку класу која у симбиози с поседницима богатства, сачињава јединствено тело, када се ради о њиховим стратешким интересима.

То је посебно карактеристично за земље пост-реалсоцијалистичке “транзиције”. У највећем делу тих земаља више нема страховладе. Али, то није првенствено резултат успостављања вишепартизма, који је често скривалица за наставак ауторитарних образаца владавине, него пре свега искуства репресивности претходног система и страха постојећих власти од масовне побуне ако би се поништиле макар и скромне тековине његовог укидања.

У старим либералним демократијама, попут америчке и британске, већ деценијама функционише нека врста *двопартијског једнопартизма*, што је на први поглед парадоксално. Међутим, парадокс ишчезава ако се пажљивије размотри суштина тог феномена. Наиме, нема никаквих битних разлика између двеју доминантних и конкурентских партија. Оне се вољом политичког тела смењују на власти, али онемогућују избор стварне алтернативе постојећем систему. Водећи представници обе партије држе сва кључна поли-

9) М. Козомара, *Четири предавања о уму*, Плато, Београд, 2006, стр 45.

тичка места и располажу великим новцем, неопходним за изборне кампање и одржање на власти. Партије другачијих оријентација ничим од тога не располажу, те су системски маргинализоване.

Једнопартијски системи у извесним историјским околностима, и под условом да не успостављају страховладу, могу бити погоднији од вишепартијских – када треба осигурати јединство земље, сложене у националном, религиозном и социјалном смислу, опустошене и трауматизоване ратом и/или окупацијом, као и колонијализмом, када је неопходно извршити примарну модернизацију, и слично. У таквим околностима отварају се изгледи за побољшање животног положаја доњих класа и слојева, јачају институције државног и општедруштвеног јединства и приврженост колективним вредностима, обезбеђује се концентрација воље, политичке енергије и расположивих оскудних средстава, земља се извлачи из тешке заосталости и сиромаштва, релативно се смањују унутрашње напетости и сукоби. Важно је да се, након те, обновитељске фазе друштвеног развоја, омогући прелаз ка квалитативно новој, у којој се постепено гради рационални, а не атомизовани, историјски непродуктивни, партијски и шири политички плурализам. Дакле, не може се независно од историјског, социјалног, политичког и културног контекста једне земље фаворизовати вишепартијски у односу на једнопартијски систем. Подробнија анализа феноменологије партијског организовања и груписања показује да не постоји само нека врста једнопартијског вишепартизма него и, дубински посматрано, својеврсног *вишепартијског једнопартизма* (приликом формирања партијских картела), ако се допире до логике њиховог понашања и интересне позадине тог понашања.

Јављају се и замеци *републиканских династија*, и то не само у појединим кавкаским државама које одскора имају неку врсту пара-демократије, него и у Сједињеним Државама, високоразвијеној земљи, која се увршћује у клуб “старих демократија”. Није ли и то симптом сталне редукације циљева и садржаја демократије и њеног маскирања нечим што она није?

Суштинска је веза између демократије и људских права. Тамо где тих права нема, или су угрожена, нема ни демократског поретка. Но, то су спознаје општег типа које се морају конкретизовати. Ако се залагање за људска права претвори у средство глобалног покоравања, поготово агресије, економске, политичке и идеолошке

доминације, онда се поништава сам принцип демократије и тих права. У њихово име чини се насиље и уводи бесправље. Основно људско право јесте право на живот. Шта је с тим правом, када у “хуманитарним” и “превентивним” интервенцијама страдају десетине хиљада људи? Каква је то демократија која се гради на гробовима невиних?¹⁰⁾ Може ли бити слободе (сем оне стоичке, унутрашње) у условима окупације и новог ропства? По чему је такав поредак бољи од неке претходне деспотије или тираније?

Не може се оспорити да у западним земљама постоје уставима гарантована лична права грађана и да су она, вероватно, најзначајнији састојак демократије који, у целости гледано, није подлегао таквој дегенерацији каква се догађа њеним другим елементима. То се посебно односи на спречавање самовоље власти. Наравно, то не значи да уопште нема кршења људских права у тим земљама. Али се то дешава много ређе него у преосталим диктатурама и апсолутистичким монархијама у свету.

Но, гарантовање и живљење тих права јесте привилегија грађана тих земаља. Сасвим је друкчија ситуација у понашању власти најмоћнијих земаља Запада према оним, непокорним, а војно слабир државама и народима изван њиховог круга. Убијање у име људских права највећи је злочин и цинизам. Стога се питање тих права мора посматрати у глобалним размерама. Демократија (са свим својим манама, али и тековинама) на домаћем терену моћних западних земаља, може бити праћена, а тако често и бива, *деспотизмом и тиранијом према споља*.

Право на слободу је темељно људско право и једно од кључних мерила демократије. Али, политичка слобода, чија је битна саставница непостојање страха од државне власти, мора бити праћена *слободом од глади, незапослености и социјалне бесперспективности*. Ако тих других слобода нема, онда политичка слобода мало шта значи, ако ишта значи, онима који живе у условима трајне и тешке беде. Стога се демократија и људска права морају сагледавати у најширем егзистенцијалном и епохалном контексту. Нико нема права да монополски одређује шта су људска права и какви су критеријуми демократије и слободе. Корен људских права је у природним правима човека као човека.¹¹⁾

10) Према истраживању Светске здравствене организације у Ираку је у протекле три године убијена сто педесет једна хиљада цивила те земље од окупаторске војне силе и услед унутрашњих крвавих обрачуна (С. Ст., “Убијена 151000 Ирачана”, *Политика*, 11. јануар 2008, стр. 3).

11) Т. Флајнер наглашава да “демократија представља безусловну претпоставку за остваривање људских права”, а чувену максиму “Не чини другоме оно што не би желео да

У условима пљачкашке приватизације, која је суштински повезана са “пљачкашком глобализацијом” (П. Бурдје), прљаве борбе за власт, владавине вазалних и поткупљивих елита, великих и дехуманизујућих социјалних неједнакости, диктатуре капитала, а не само диктатуре у име пролетаријата – нема демократије. Њу не уништавају само тиранија и тоталитарни системи него и огромна незапосленост, непостојање изгледа да се они на дну, или при дну друштвене пирамиде, одмакну од таквог свог положаја. Уништавају је и патологизација друштвених токова, као и поништавање норми и вредности које омогућују бар минимум ненаметнуте друштвене кохезије. Апстраховање од тих околности и инсистирање искључиво на процедури (коју претежно одређују моћни и богати, кад год се ради о њиховим стратешким интересима) јесте стављање у заграде суштинских социјалних претпоставки и садржаја демократије. Да би заиста била демократска, сама процедура мора из њих израстати. Без тога она постаје обмана.

Демократија претпоставља *потребу за њоме*, осмишљено, стално и организовано залагање за њено остваривање. Ваљане институције нису саме по себи демократија. Оне траже *живог субјекта* и његов активитет. Не творе је људи “посебног кова”, поготово не свеци и анђели. Али нема демократије ако у њеним институцијама не преовлађују поштени људи који неће злоупотребљавати власт. Нормативно високо вредне установе постају празан рам ако им такви људи не дају печат.

Морају се навести и још нека важна унутрашња ограничења демократије. Није реч само о “муци” усклађивања многобројних интереса, познатој болести “странчарства” у њеном либералном облику, сукобима партикуларитета, феноменима “демократског елитизма”, олигархизације власти и сл. Ради се о томе да се од демократије често *очекује више него што она објективно може дати*. С једне стране, битно се сужавају њени садржаји, она се подређује логици профита, траже се облици заштите од “немогућности владања” у веома сложеном “постиндустријском друштву”, као и заштите од “отровних плодова саме демократије” (Keane). С друге стране, она се схвата, бар у фази изласка из аутократског или тоталитарног режима, као нека врста “спасоносне формуле”. То је било посебно карактеристично за европске земље “транзиције” крајем деведесетих година прошлога и почетком овога века. Доживљава митологизацију како услед њеног претварања у специфичну робу која се, запакована у лажно-сјајни идеолошки омот, продаје

други теби чини” сматра темељним начелом људских права. (Т. Флајнер, *Људска права и људско достојанство*, Гутенбергова галаксија, Београд-Ваљево, 1996, стр. 51, 55).

на светском тржишту, тако и због њеног схватања као *политичког бога* који може све. Антички појам мере неопходан је као усмеравајуће начело њеног развоја и њене моћи. Озбиљан испит демократије у данашњим (пост)модерним друштвима јесте у томе како она може функционисати “када време није лепо”, тојест у условима продубљивања економске кризе и антагонизације тих друштава, повећања незапослености и сиромаштва, као и неповерења у институционалне аранжмане.

Постоји и једна врста *саморедуције и самоукидања* демократије посредством “рђаве бесконачности” активизма њених протагониста, а да се све остало, посебно привредни развој и његов квалитет, запоставља. Претворена у непрестано митинговање, расправљање и доношење одлука које имају масовну подршку, усмереност готово искључиво на етику прерасподеле скромног друштвеног производа, при чему долази до његовог сталног смањивања – демократија продубљује друштвену кризу, уместо да буде пут изласка из ње, повећава сиромаштво, и на крају доживљава пораз. Искуства самоуправне демократије у фази њене дегенерације у другој по реду Југославији, као и искуство покрета “Солидарност” у Пољској, убедљиви су докази за то, а може их се још наћи. Стога се у институционализацији демократије мора водити рачуна о томе да ће сфера материјалне производње задуго остати сфера нужности. Та се нужност може само ублажити, учинити хуманијом, али се не могу отклонити њена тегоба и неопходност поковања технолошким императивима.

У идентификацији постојећих и предвиђању будућих магистралних токова на “старом континенту” погрешан је приступ: или Европа диктатуре, технократских и сцијентократских елита, или Европа демократије. Постоје различити садржаји и облици демократије, али и диктатуре. Не може се увек повући јасна граница између њих, поготово не у време глобализације. Диктатура има сурове, али и префињене видове у којима се првенствено овладава душом, и то привидно ненасилним средствима. Она се не своди на сурову и бескрупулозну политичку власт. Сједињују се диктатура знања и економско-социјална диктатура капитала, посебно оног корпоративног, с одређеним облицима политичке демократије. Стога је погрешан прилаз стварном односу демократије и диктатуре као међусобно *недодиривих ентитета*. Али погрешна је и позиција у којој се изједначује моћ објективне диктатуре капитала и снага политичке демократије. Прва је јача. Тако ће највероватније и остати у будућности Европске уније, као и у глобалним размерама. Но, треба имати у виду да ће диктатура капитала бити

знатно израженија у периферним земљама те Уније него у њеном средишту.

Проблематизација односа демократије и диктатуре намеће потребу дубљег сагледавања односа *демократије и насиља*. Откуд то да се у процесу који отвара изванредан простор за слободно изражавање политичких уверења и политичко организовање, неометано самовољом власти – јавља права *провала насиља*, посебно у многим национално, верски и расно хетерогеним земљама “транзиције”? Зар не би требало да буде обрнуто?

Није реч о легалној и легитимној употреби силе, која мора бити својствена демократској држави. Реч је о *патолошком, злочиничком* насиљу. Потиснуте мржње букнуле су свом снагом упоредо са отварањем система за веће политичке слободе, чак и његовим посредством. Успоставља се изопачена и опасна “демократија” у знаку прогона и сатирања припадника других народа и вера, свих који нису “Ми”, или као “Ми”, по принципу “или се поклони, или се уклони” (С. Врцан). Теза да је то нужна фаза у прелазу ка некој “правој” демократији, није одржива. Јер се на таквим основама не заснива слободна него тоталитарна демократија. Збивања на југословенском простору последњих деценија то потврђују. Међутим, то није специфичност само тог простора већ је појава ширег опсега. Она се не може објаснити искључиво системским и историјским чиниоцима, као и међународним склопом моћи, већ се мора ићи и до проблематизације психичких предиспозиција за агресију, садржаних у могућем понашању знатног броја људи, до *антрополошких корена зла*.

На историјском виду сада нема довољно материјала ни субјеката за битну обнову демократије и за синтезу, или бар међусобно прожимање и допуњавање њених различитих видова. То је граница глобалне историјске ситуације. Такође нема ничег што би у догледном времену могло, бар у оном европском и северноамеричком политичко-културном кругу, заменити демократију, са свим њеним значајним манама, и донети неки, квалитативно виши облик начина живота. Али, ако њена битна обнова и уздигнуће спадају у послове који су и хитни и дугорочни, при чему је њихов исход неизвестан, постоје потреба и одређене реалне могућности да се садашњи крупни недостаци демократије смање, пошто се не могу сасвим отклонити. Отпор њеном сужавању, дегенерацији и манипулацији њоме, премда веома неизвестан, ипак, није безизгледан. Он подразумева еманципаторско знање, разбијање фаталистичке свести да се баш ништа не може променити, осмишљено делање, ризик и одговарајућа средства.

Демократија нема смисла ако у оном битном не омогућује да свет буде бољи. То битно се састоји у смањивању оних облика људске патње и несреће који произлазе из дубоко дехуманизујуће социјалне неправде и човековог понижења, а пре свега у прогресивном смањивању међуљудског истребљења. Све мора проћи кроз то мерило.

Свакако, покрети за демократију и она као поредак, и поред својих великих недостатака, учинили су крупан историјски корак напред тиме што су, њиховим посредством, у највећем делу света ишчезли институционализовано политичко ропство и дуготрајна тиранија. Ограничена и нестабилна слобода ипак је нека слобода. Али се морају сагледати и неке крајње опомињуће чињенице које сведоче да је биланс стања данашњег света у погледу социјалних претпоставки слободе и бољег живота већине човечанства – изразито неповољан, у неким видовим и поразан.

Има процена да у садашњем свету гладује 950 милиона, а у сиромаштву живи 4,7 милијарди људи. Без питке воде је 45% становништва планете, а без санитације 50 одсто.¹²⁾ Регресивни историјски трендови највише погађају земље “трећег” и “четвртог” света. Површинска демократизација није зауставила таква кретања и преокренула их ка макар малом бољитку масовних услова егзистенције.

Међутим, регресивни трендови захватају и развијени део света. Е. Мандел истиче да се “у империјалистичким земљама незапосленост повећала с 10 на 50 милијуна, а у земљама Трећег свијета досегнула је разину од 500 милијуна незапослених. Код многих потоњих земаља то значи да је 50% становништва без посла.”. Исти аутор наводи податке да “у земљама Трећег свијета од глади и изљечивих болести годишње умире 16 милијуна дјеце. Та бројка чини 25% погинулих у Другом свјетском рату, укључујући и Hiroshimu и Auschwitz.” Настављајући анализу социјалног стања у данашњем свету Мандел истиче да се развојем капитализама у земљама Источне Европе и бившег СССР-а, “поново буди све оно барбарско, оно што социјално уназађује друштво. Приватизација великих предузећа може довести до отпуштања 35 до 40 милијуна запослених, те пада радничких плаћа за 40%.” Он закључује да је “стање у свијету данас драматично: дословно се ради о питању физичког преживљавања човјечанства...”¹³⁾

12) С. Алба Рицо, “Надмоћ капитализма”, *Нови пламен*, Загреб, март 2009, стр. 42.

13) Е. Мандел, “Социјализам и будућност”, *Нови пламен*, Загреб, март 2009, стр. 58, 60.

Свакако, такво стање света није узроковано само економским, политичким и војним потчињавањем његове већине путем глобализације, која има печат “вестернизације”, пре свега “американизације” (премда га постепено губи), као и вазалне демократије у њеном квази-либералном облику. Али је сигурно да је великим делом тиме узроковано. Те и сличне податке одговорна теоријска мисао мора узети за основу дијагнозе садашњег света, као и могућности, субјеката и начина његове евентуалне промене која бар зауставља регресивне токове.

ДЕМОКРАТСКО-ЛИБЕРАЛНИ СОЦИЈАЛИЗАМ?

Обнова демократије, њено приближавање властитом појму, могућа је као *самодетерминација појединца и самоуправа демократије*.¹⁴⁾ Али та обнова није могућа без споја са њеним оновременим претпоставкама. Овде пре свега имамо у виду *информатичку револуцију* која, поред осталог, пружа шансу за веома брзо сазнање ставова готово целокупног грађанства поводом значајних политичких питања. (Истина, она се може изродити у технолошку основу тоталне контроле грађана, зависно од тога ко и у име чега управља друштвом). Али, нема обнове демократије без социјалне праведности на темељу снажне привреде. Нема је без плуралистичког историјског субјективитета, али и без *новог политичког сензибилитета, који садржи и способност за историјску имагинацију*. Напокон, нема је без моралног уздигнућа човековог – у смислу чувања живота и достојанства сваког људског бића, без сузбијања тешког насиља, без суштинског ограничавања похлепе и грабежи било које врсте. То није само ствар унутрашње револуције у појединцу него и дубоких измена владајуће цивилизације чија су главна обележја ствари, новац и насиље.¹⁵⁾ Сви ти услови морали би сачињавати целину.

Нема ниједног аргумента против тезе да социјализам и либерална демократија нису неспојиви, ако социјализам садржи тржишну привреду (која не искључује координативно планирање), својински и политички плурализам, оба у корист радне већине друштва, као и владавину правичног права.

14) “Самоуправне заједнице, не индивидуалне, представљају основне јединице демократског друштва” (К. Лаш, *op. cit.* стр. 13).

15) Треба се присетити Берђајевљево мисли да ће “друштвена револуција бити етичка или је неће бити” (према: М. Ђорђевић, “Слобода и спас”, *Република*, Београд, 1999, стр. 37).

У вези с овом проблематиком вреди навести неколико карактеристичних гледишта. Најпре оно Ф. Канингама.

Он истиче да, ако је “развијна демократија” компатибилна с либералном демократијом, а “позитивна слобода” (која иде заједно са “развијном демократијом”) са плурализмом, “онда сасвим сигурно има довољно сродности између идеала демократског социјализма и вредности и политичких опција ‘шире’ либералне демократије која нам указује на то да је појам либерално-демократског социјализма *кохерентан*”.¹⁶⁾

Извесна антиципација додиром либерализма и социјализма може се наћи и у давнашњем залагању Д. Хјума “да се у свакој слободној држави са крајњом ревношћу сачувају они облици и установе који осигуравају слободу, саветују јавно добро и ограничавају и кажњавају грамзивост и амбицију појединца”.¹⁷⁾

Природно је да се на темељу додиром и узајамне допуне хуманистичких садржаја либерализма и нерепресивног социјализма јави идеја либералног социјализма.

Н. Бобио се залагао за нови друштвени уговор “...који у своје клаузуле укључује принцип дистрибутивне правде (дакле, пројекат који је компатибилан са практичном и теоријском традицијом социјализма)” и наглашавао да је то “једини начин да се о либералном социјализму говори, а да то не буде апстрактно или пак противречно”.¹⁸⁾

Либерални социјализам, с њему својственом демократијом, иако не под тим именом, “опредметио” се у моделу “државе благостања”, највише развијеном у Скандинавији. Ма колико он био као пракса ограничен с обзиром на “треба-да” појам социјализма, чињеница је да је надживео бољшевички социјализам и показао да се може спајати либерализам као филозофија слободе с принципима и праксом социјалне правде и демократије. Међутим, ако се има на уму неопходност сагласности теорије с оним што је прогресивно у духу савремене епохе и њеним суштинским потребама, као и генезом либерализма, *онда је боље употребљавати синтагму “демократско-либерални социјализам” него “либерални социјали-*

16) Ф. Канингам, *Теорије демократије, критички увод*, Филип Вишњић, Београд, 2003, стр. 92-93.

17) Шире о томе: И. Вујачић, «Дејвид Хјум», зборник *Теоретичари либерализма*, Службени гласник, Београд, 2007, стр. 69.

Наравно, не треба заборавити да Хјум, следећи свој скептицизам и инспирацију Макијавелијем, сматра да “у политици за сваког човека треба претпоставити да је нитков” (исто, стр. 69).

18) Н. Бобио, *Будућност демократије, одбрана правила игре*, стр. 135.

зам”. Демократија је ту темељна одредница, јер се либерализам често своди на слободу стицања приватног власништва и увећање богатства.

Залагање за демократско-либерални социјализам на равни опредељења одређеног покрета, партије, или на оној индивидуалној, подразумева не само политичко и идејно него и много шире егзистенцијално опредељење, начин живота и одговарајући систем вредности. Израста из личног и колективног етоса чије су упоришне тачке целовита слобода, социјална праведност, реални хуманизам, равноправност свих људских бића, развијена духовна димензија друштвеног бивствовања и миротворство. То јесте пројект социјализма “с људским ликом” у коме је човек и нешто више и нешто мање од оног што сада јесте, јер настоји да надилази себе и смањује оно што га вуче наниже. Бити програмски и “литерарно” за такав социјализам, живети, пре свега делати супротно тим начелима, више је од поцепане савести и надилази сферу увек важног моралитета у иоле хуманизованог политици. То је пракса која уништава сваки изглед за бољу алтернативу постојећем стању света.

Данас такво опредељење претпоставља пре свега супротстављање суровости неолибералног капитализма, пљачкашкој приватизацији и масовном људском понижењу посредством системског, систематског и прогресивног осиромашења и беде који произлазе из такве приватизације, новим облицима присвајања власти под маском демократије, глобализацији насиља и страха и тежњама за подчињавањем света у име слободе и људских права. Та веома важна фаза градње претпоставки за демократско-либерални социјализам која је знаку борбе “против”, морала би бити сједињена с трагањем за цивилизацијом која не пада испод нивоа развијеног капитализма, али је “с оне стране” начина производње где је готово све потчињено профиту.

Ј. Красин истиче неопходност узајамног дејства и кориговања метода социјализма и либерализма, потребу да се концепција социјализма прилагођава полиморфној структури света, “свету светова”, идеја и вредности разних социјализама. Не верује да је повратак социјализма могућ у Русији која је данас захваћена економско-социјалном и духовном кризом. Пита се да ли ће XXI век бити време новог приступа социјализму. Његов је одговор да за то постоје могућности. А да ли ће се остварити зависи од тога колико ће социјализам бити у стању да се кардинално обнови и модернизује.¹⁹⁾

19) Ју. Красин, «Сацијализм в трансформирујушћемсја обшћестве», *Свабоднаја мисль*, Но 7. Масква, 2008, стр. 93-94-98.

Треба нагласити да није историјски продуктиван савез између сваког либерализма и сваког социјализма. Постоје примитивни, “дивљи” и агресивни “либерализам”, заправо, псеудо-либерализам, и исти такав “социјализам”. Они су две стране једне исте медаље – политичке искључивости и мржње. Један без другог не могу. Али та њихова међусобна зависност је историјски деструктивна. Образац њихових односа је у знаку чувеног питања: “Ко ће кога”? Политичка пракса заснована на уништењу противника води у затирање демократије.

Познат је став А. Смита да “ми не очекујемо ручак од наклоности месара, пивара и пекара, већ од њиховог чувања властитог интереса. Ми се не обраћамо њиховој човечности, већ њиховој себичности, и не говоримо им о својим потребама већ о њиховим користима”.²⁰⁾

Међутим, то није једино његово теоријско становиште, иако је основно, када је реч о природи економије и организацији друштва. Он истиче и следеће: “Друштво без добротности може опстати, додуше не у најудобнијем стању, али превладавање неправде га мора потпуно разорити”.²¹⁾

Дакле, А. Смит говори о потреби друштвене правде. Она је услов и чинилац хуманизоване демократије. У неолиберализму друштвеној правди нема места. Све то сведочи да између изворног либерализма и демократског социјализма постоје додирне тачке, јер је такав социјализам неодвојив од друштвене правде. Либерали и социјалисти биће принуђени да у тражењу излаза из све дубље кризе западне цивилизације откривају такве тачке и уграђују их у заједничку стратегију друштвених преображаја.

У атмосфери коју обележава неолиберални дух и идеолошки погром усмерен против социјалистичке идеје као такве, а камоли праксе, намерно се затура у дубоку позадину теоријске и историјске меморије мисао Розе Луксембург: “Нема социјализма без демократије, али нема ни демократије без социјализма”. Још једна њена мисао, заправо прегнантно формулисана драма историјског раскршћа, доживљава исту судбину: “Социјализам или варварство”. Наравно, реч је о демократском и хуманом социјализму.²²⁾

20) И. Вујачић, «Адам Смит», зборник *Теоретичари либерализма*, Службени гласник, Београд, 2007. стр. 90.

21) Исто, стр. 95.

22) “Капиталистички нас строј неминовно води у катастрофу и барбарство. Зато мислим да је Роса Луксембург још почетком 20. столећа имала право када је избацила девизу: или социјализам или барбарство” (М. Кангрџа, *Национализам или демократија*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци – Нови Сад, 2002. стр. 201).

Л. Колаковски, истина доста давно, након набрајања онога шта социјализам није, на крају свог списка баш под тим насловом, објављеним крајем педесетих година прошлог века, на властито питање шта социјализам јесте, одговара: “Социјализам јесте нешто добро”.²³⁾ Тешко је поверовати да је аутор какав је Колаковски тим својим речима вредновао постојећу праксу која се подводила под појам социјализма. Он је, највероватније, имао на уму нормативни појам социјализма.

Међутим, изглед социјализма, познатих типова, или неког новог, морају се сместити у постојећи контекст светске моћи.

“Количина” било којег социјализма и њему својствене демократије у овом историјском тренутку биће строго контролисана од “светског полицајца” – Сједињених Држава. Чим он оцени да је та “количина” постала већа од оне која се унапред подразумева, употребиће сва средства, од економских санкција до војних интервенција, против земље чија се влада усудила да пређе преко дозвољених граница. Може, за сада, проћи, евентуално, само једна веома блага социјал-демократска варијанта која садржи изразито проамеричку и пронатовску оријентацију, или, пак, неки вид у основи декларативног, у најбољем случају социјализма другоразредног значаја унутар безусловне доминације корпоративног капитализма.

То су околности у којима се данас, без већих ризика, може ићи ка “социјализму” који је у крајњој линији само ретуширан, мање “дивљи” неолиберални капитализам, надгледан и структуриран од Америке.

За спознају тог светско-историјског контекста моћи значајна је још једна чињеница. Наиме, ни у једној великој земљи не само да нема неког целовитог система социјализма него у свима постоји, у већој или мањој мери, корпоративни и неолиберални капитализам као основа њиховог целокупног поретка.

Хоће ли, када и под којим условима доћи до историјски релевантне обнове социјализма и развитка демократије која би му била у основи, не може се са извесношћу знати. Али је вероватно да ће се тај процес зачети услед дубоко нехумане природе глобалног неолибералног капитализма.

Но, на дужу стазу гледано, матрицу социјалне, духовне и најшире егзистенцијалне ренесансе, ако до ње уопште дође, могу чинити *транскапиталистичке* и *трансоцијалистичке* идеје, вредности и праксе у сада непознатом виду. То би собом могло донети нове садржаје и облике демократије. Све је то сада смештено

23) Према: М. Кангрга, исто, стр. 203.

у хоризонт неизвесне будућности. Једно је сигурно: та ренесанса, ако би и постала јака историјска могућност, претпоставља примат новог практичног ума, делање усмеравано првенствено *судбином човечанства у целости*. Ма колико изгледало да је то посао неких далеких генерација будућности – пажљиво осматрање и сабирање упозоравајућих знакова садашњости говори да је такво усмерење хитно, те да духовна, пре свега морална револуција стиче друштвено-онтолошки статус.

Након слома реал-социјализма као система и као војног блока настала је *идеологија безалтернативности* коју је наметао највећи део политичких и интелектуалних елита Запада. Капитализам у његовом неолибералном облику монументализован је и третиран не само као оно историјски најбоље, него и *људска судбина*. Није тешко прозрети колико је то плитка «теорија» историје. Али се одатле не би смело упасти у другу врсту плиткости: да садашња озбиљна криза неолибералног капитализма нужно води ка смрти капитализма као таквог, да пораз тог његовог облика нужно рађа надмоћну историјску алтернативу и квалитативан скок у развоју демократије. Никад пораз једног система не ствара сам по себи бољу историјску алтернативу. Она мора изнићи из «старог» система, бити оформљена у идејном, стратегијско-политичком и социјалном смислу да би могла постати боља стварност.

Данас у свету, у најбољем случају, има само зачетака те алтернативе у глобалним покретима за друкчију цивилизацију, одређеним тековинама социјалне државе, неким револуционарним кретањима, пре свега у Јужној Америци, кретањима која су у знаку отпора новом таласу колонијализма, незадовољству светских размера учинцима неолибералног модела капитализма, оживљавању идеје демократског социјализма и залагању неких партија левице у западној Европи за укидање (у Хегеловом смислу) капитализма као система, делу теоријске мисли левичарско-демократског усмерења, сегментима великих религија у којима је садржано залагање за социјалну правду и људско достојанство.

О томе да безалтернативност није опште стање свести понајпре сведочи тенденција повратка просоцијалистичких вредносних оријентација. Јер «истраживање вршено 2007. године у Немачкој показује да «45 одсто западних Немаца и 57 одсто источних сматра да је социјализам ‘добра идеја’». Сем тога, Социјалистичка партија у Холандији је «готово утростручила број посланика на последњим општим изборима 2006., а на провинцијским изборима 2007. остварила је велики успех... Црвено-зелена коалиција у Норвешкој, која је на власти већ три године, «зауставила је приватизацију државних компанија, појачала улагања у социјалу, а јавно здравље и

бригу о старијима прогласила својим приоритетима». У Шпанији владајућа Социјалистичка партија «...сачувала је широку базу левице « и «обезбедила нов четворогодишњи мандат у коме ће њена политика бити усредсређена на «потребе радника и сиротиње».²⁴⁾

У истраживању фондације Фридрих Науман, реализованом 2009. године на узорку од три хиљаде грађана Немачке, показало се да сваки други испитаник на нивоу целокупне те државе сматра да је било неопходно сачувати неке тековине бивше Немачке Демократске Републике. Посебно када је реч о здравству и образовању, за шта се определило 40 одсто «западњака» и 84 одсто «источњака» те земље. Знатан део (28%) западних Немаца и 39 одсто источних уверен је да би «социјализму требало пружити још једну шансу». Треба имати на уму да се такво уверење јавља у најразвијенијој капиталистичкој земљи Европе. Ти налази демантују површну политичку «причу» о дефинитивној «смрти» социјализма као таквога.

Али, све је то још далеко од развијене историјске алтернативе савременом капитализму у његовим различитим видовима, без чијег надилажења, нема ни уздизања демократије на историјски виши ниво и заустављања њеног посрнућа. Та алтернатива може успети само ако се формира као убедљиво бољи начин производње целокупног друштвеног живота и садржи демократију супериорнију од либералне, чије тековине не поништава него их укључује у виши историјски облик.

Ипак, овде се мора исказати и једна опрезност. Левица на власти, тачније, оно што себе разуме и проглашава као левицу, не гарантује преображај друштва ка бољем. Многе партије на власти које имају формална обележја левице показују се неспособним за нову историјску иницијативу и бивају усане у логику капитализма, чак и оног «дивљег», као његови политички субјекти. Србија има горко искуство и са својом доскорашњом, и са европском номиналном левицом. Управо су социјалдемократске владе у Европи биле међу главним бранитељима и актерима агресије НАТО-а на њу. Тиме се не даје «опроштај» десници (посебно оној радикалношовинистичкој), или анемичном центру, за све што се догађало, и што се догађа у Србији, на простору некадашње целе Југославије, у европским и опште-светским размерама. На многим тачкама стратегије и тактике партије сва та три политичка усмерења су блиско сарађивале и сарађују, полазећи од својих властодржачких интереса, тако да је нестаје свака озбиљнија разлика између њих, иако суровост неолиберализма и глобална политика насиља и страха намећу хитну потребу новог идентитета левице, али и партија

24) Према: Б. Јакшић, «Крај Фукујаме», *Политика*, 28 децембра 2008, стр 06.

демократског центра и демократске деснице. Битна је стварна политичка пракса, а не назив и саморазумевање сваке политичке партије и сваког покрета.²⁵⁾

Глобална криза демократије и криза партија левице (као и партија у целисти), нераздвојне су.

Прави испит природе партија које себе сматрају левичарским јесте однос према власти, посебно када су у њој доминантне, као и према социјалним неједнакостима, што је у бившим социјалистичким земљама суштински повезано с приватизацијом.

Партије левице које учествују у власти чија је суштина «капитало-парламентарни систем» (А. Вадју),²⁶⁾ а да при томе ништа не чине на промени таквог система, посебно на смањењу дубоких, у основи класних неједнакости – заправо су пука имитација левице. Оне су првенствено заинтересоване за задобијање што већих «комада» власти и материјалних привилегија које иду скупа с њом. Оне дају легитимитет таквом поретку уз повремену «глуму» његове критике. То је посебно карактеристично за друштва пост-реалсоцијалистичке «транзиције». Квази-леве и псеудо-леве партије су чак добродошле систему, јер се ствара утисак да и непривилеговане друштвене групе, укључујући сиротињске класе и слојеве, посредством етаблиране левице имају своје репрезентанте у власти, те се стога власт може позивати на готово општенародну подршку. Такву позицију тих партија Вадју описује тиме што каже да «у случају партија левице, суштина негирања је прихватање. Место где је речено ‘не’ истовремено је само место прихватања.»²⁷⁾

Уместо опозиције коју од функционера власти дели само политичко противништво у борби за ту исту власт, неопходно је довести у питање саме темеље система (али не путем крвопролића) у коме влада тоталитаризам капитала и приватне својине, или, како каже Вадју, «супротставити се постојећем реду».²⁸⁾ За такав подухват неопходан је нови еманципаторски, свеевропски, а у перспективи и планетарни покрет, као оно примарно у односу на већ окоштале партије левице и синдикате. Боља цивилизација не може настајати искључиво као плод ма колико осавремењених партија левице него првенствено посредством иновативних покрета глобалног карактера.

25) О појмовим левице, центра и деснице, опширније у: Н. Цветићанин, «Критика идеолошког пуританства – деконструкција појмова левице и деснице», зборник *Померамо границе*, Институт друштвених наука у Београду, Београд, 2007, стр. 58-59.

26) А. Вадју, *op. cit.* стр. 116.

27) Исто, стр. 118.

28) Исто, стр. 118.

Данас је левица у највећем делу света безидејна, трома, неспособна да буде на нивоу епохалних изазова, да нађе свој одговор на светску кризу капиталистичког система и да иницира опоравак демократије. Она је увучена у ту кризу, чак је један од њених произвођача. И све док је тако, капитал, и поред свих својих криза, биће историјски хегемон.

Очитују се неспособност номиналне левике у земљама пост-реалсоцијалистичке «транзиције» да демократији да свој печат, њено пристајање на готово свеобухватну приватизацију у корист врло уске групе нових богаташа, великим делом пореклом из бивше «номенклатуре», њена потпуна немоћ да се супротстави «дивљем капитализму», поред осталог и зато што део њених припадника, посебно у руководством, спада у крупне добитнике системских промена, а неки од њих улазе у шири круг капиталистичке класе. Све то доводи до тога да су партије које себе дефинишу као левицарске – фактички највећим делом историјски мртве. Није искључено да услед дубине кризе у тим земљама партије традиционалне левике у већој или мањој мери оживе. Али, да би биле носилац историјске иницијативе морале би најпре себе битно да промене, да знају не само против чега су и за шта су него и да то за шта су буде увелико боље од постојећег, као и да имају јасну стратегију друштвених промена у којој се не понављају велике грешке из прошлости. Све то подразумева свежу мисао, делање унутар широког и модерног социјалног и политичког савезништва у домаћим, регионалним и глобалним размерама.

ЛИТЕРАТУРА²⁹⁾

- Алба Рицо, С., „Надмоћ капитализма”, *Нови пламен*, Загреб, март, 2009.
- Бадју, А., „Живот са идејом наспрам ничега”, *НИН*, 28 децембар, 2008.
- Бобио, Н., *Будућност демократије, одбрана правила игре*, Филип Вишњић, Београд, 1990.
- Флајнер, С. Т., *Људска права и људско достојанство*, Гутенбергова галаксија, Београд-Ваљево, 1996.
- Цветићанин, Н., „Критика идеолошког пуританства – деконструкција појмова левике и деснице”, зборник *Померамо границе*, Институт друштвених наука у Београду, Београд, 2007.
- Кангрга, М., *Национализам или демократија*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци - Нови Сад, 2002.

29) Овде је наведена литература само за део завршног поглавља моје монографије “Демократија на заласку – ауторитарно-тоталитарна претња”, која је у припреми за објављивање. У раду на њој коришћено је 290 књига и чланака из научних часописа, као и 57 интервјуа и чланака у штампаним медијима. Неке идеје из дела те литературе, посредством њихове (ре)афирмације или критике, коришћене су и приликом писања овог рада, а извори где су оне садржане, налазе се у другим поглављима моје књиге.

Канингам, М., *Теорије демократије, критички увод*, Филип Вишњић, Београд, 2003.

Козомара, М., *Четири предавања о уму*, Плато, Београд, 2006.

Красин, Ју., “Сацијализм в трансформирујушћемсја обшћестве”, *Свабоднаја мисль*, но. 7. Масква, 2008.

Лаш, К., *Побуна елита и издаја демократије*, Светови, Нови Сад, 1996.

Мандел, Е., “Социјализам и будућност”, *Нови пламен*, Загреб, 2009.

Малденбаум, М., *Идеје које су освојиле свет*, Филип Вишњић, Београд, 2004.

Сартори, Ђ., *Демократија – шта је то*, ЦИД, Подгорица, 2001.

Васовић, В., *Савремене демократије*, Службени гласник, Београд, 2006.

Вујачић, И., “Адам Смит”, зборник *Теоретичари либерализма*, Службени гласник, Београд, 2007.

Вујачић, И., “Дејвид Хјум”, зборник *Теоретичари либерализма*, Службени гласник, Београд, 2007.

Zoran Vidojevic

HISTORY IN THE BALANCE AND FUTURE OF DEMOCRACY

Summary

Democracy today with its liberal, as predominant view, in spite of its growing goes historically behind, first of all because of its submitting to the profit. As a consequence it exist irrepressible reduction of its content through procedure. In many number of cases its social and moral elements are on the margins or annulled. There are neglected the essential questions of its goal and its sense. World political developments and manners of public life organizations are not in the sight of something common accepted, necessary growing and no avoidable historical victory of liberal democracy. However, besides all own great limitations, democracy contributed to process of disappearing or making less tyrant regimes' presence. Because of deep and permanent crisis of neoliberal capitalism and its consequences, which have essential influence on the state of liberal democracy, possibilities of new waves of disguised or opened authority, even (neo)totalitarian system, but also radical democracy. Epochal events, firstly those with historical uncertainty, “life crisis” and global character risks – make the question opened concerning the need and real chance of democracy-liberal socialism.

Key words: Democracy, History in the balance, Democracy-liberal socialism.

УДК: 323.25
Примљено: 23. јула 2009.
Прихваћено: 15. септембра 2009.
Оригинални научни рад

Српска политичка мисао
број 3/2009.
год. 16. vol. 25.
стр. 35-52.

Александра Мировић

Институт за политичке студије, Београд

ГРАЂАНСКА НЕПОСЛУШНОСТ: О ТЕОРИЈСКИМ И ЕМПИРИЈСКИМ УСЛОВИМА РАЗВОЈА ИДЕЈЕ, КОНТРОВЕРЗНОСТИ ТЕРМИНА И КОНТЕКСТУАЛНОМ ОКВИРУ ПРАКСЕ

Резиме

Ауторка у раду разматра теоријске и емпиријске услове који су морали да се стекну да би се могла развити модерна идеја грађанске непослушности у облику у којем је ми данас познајемо. Такође се истражује контекстуални оквир који је нужан да би практиковање грађанске непослушности, као специфичног средства политичке борбе, било могуће. Ту се не прихвата теза данас доминантне тзв. Ролс-Хабермасове концепције да тај нужан оквир представља искључиво стабилан демократски систем, односно да је грађанска непослушност могућа једино у већ развијеним демократијама. Сматра се, наиме, да тај институционални оквир свакако јесте пожељан, али не и нужан услов. Но, оно што се жели истаћи као заиста нужан контекстуални оквир јесте цивилна политичка култура. Указује се и на контроверзност термина, који није у духу ове цивилне политичке културе, нити је у складу са савременим принципима демократије, као ни с природом самог демократског система власти.

Кључне речи: грађанска непослушност, грађанска некооперативност, грађанска несагласност, цивилно друштво, цивилна политичка култура, грађанин *vs.* поданик, послушност, политичка власт, политичка облигација, демократска уставна држава, модерна демократска теорија, природно право, људска права, слобода, правда, легитимност, легалност, „легално неправо”, позитивно право, правни позитивизам.

Однос на релацији власт – човек /грађанин/ јесте основни и кључни политички однос од чијих карактеристика зависи квалитет тј. каквоћа политичких процеса у датом друштву, што значи и тип режима, односно облик политичког система који ће ту преовладати, а тиме и сама судбина и положај човека. Тај, од таквог „животног значаја” однос, који је не само врло комплексан и противречан, него и „поливалентан и условљен и добрим и лошим странама и човекове природе и власти”¹⁾, јесте такође однос око којег је мање или више, на овај или онај начин, центрирана целокупна политичка теорија.

Но, она је у својој историји претежно била усмерена на први члан (који овде третирамо као први само у смислу првонаведеног, а не и првог по значају) овог односа, на власт као такву и њене интересе, уз истовремено запостављање и маргинализовање оне друге стране у том односу – човека и његових интереса, потреба и права, посматрајући их само као објекте или средства у функцији власти. На тај начин је обликована једна, дуго доминирајућа, недемократска традиција у политичкој мисли – још од неких софиста (на пример, Тразимаха и његове идеје да сила ствара право), затим Платона и Ксенофонта, преко Макијавелија (Niccollo Machiavelli), до Хобса (Thomas Hobbes) и Хегела (G. W. F. Hegel), и касније Шмита (Carl Schmitt), Стаљина (Јосиф Висарионович Стаљин [Joseph Stalin]) и других – која је овај фундаментални однос у политици свела на однос власт - поданик, из чега је проистекло схватање политике и политичких система као односа између претпостављених и потчињених, заснованих на властима првих и послушности или покорности других. У новом веку, такво схватање политике и политичке власти добиће свој израз у познатој Хобсовој представи о модерној држави, коју је потом, почетком XX века, ревитализовао један антилиберални правник са нацистичком прошлошћу - Карл Шмит, својим саосећајним тумачењем модерне државе као „смртоног Бога”, као првог вештачког производа модерног технолошког света, као механизма команди који је измислио човек и који доводи до борбе, ако је потребно и уз помоћ насиља, против свих домаћих и страних супарника за власт, стварних или потенцијалних”.²⁾

Ови „апостоли реда и поретка” су, дакле, политичку власт и њоме посредоване односе и процесе тумачили, а неки и даље то

- 1) Наведено према: Војислав Становчић, *Власт и слобода*, Удружење за политичке науке, Чигоја штампа, Београд, 2003, стр. 11.
- 2) Carl Schmitt, *Der Leviathan in der Staatslehre des Thomas Hobbes*, Hamburg, 1938; наведено према: Џон Кин, *Цивилно друштво: Старе слике, нове визије*, „Филип Вишњић”, Београд, 2003, стр. 167.

чине, из перспективе властодржаца, настојећи да оправдају њихово право да заповедају и обавезу грађана – поданика да буду послушни. За ту сврху, изналажени су и коришћени различити теоријски, идеолошки и религијски основи политичке облигације човека, односно разноврсни принципи легитимности власти, као што су на пример: принцип божје милости и воље (ауторитет Бога); принцип природе као првобитне снаге (*кратос*), то јест природног закона или закона разума; принцип природног права; воље народа и народног суверенитета; па све до позивања на историјске примере или, пак, коришћења принципа легалности (тзв. правни позитивизам).

У овом последњем случају, власт и њене одлуке и закони настоје се оправдати самом формалистичком чињеницом њихове законитости, односно тиме да су постојеће законе/ одлуке/ политике легалним процедурама донеле и да их у складу са законом (дакле, легално) спроводе на законит начин (опет, легално), у складу са постојећим политичким системом, успостављене власти. Овде је реч о грубом формалистичком и правно-позитивистичком свођењу легитимитета на „чист” легалитет, уз пренебрегавање чињенице да је легитимитет много шира категорија и да, стога, услов легалности, мада нужан, није довољан, а поготово не у модерној демократској уставној држави, да би нека политика (закон или одлука) и власт која стоји иза ње били аутоматски сматрани легитимним и, као такви, прихваћени као нешто што заслужује поштовање и лојалност. С друге стране, у случају грађанске непослушности која, како каже Јирген Хабермас (Jürgen Habermas), „остаје да лебди између легитимитета и легалитета”³⁾, легалност не само да није нужан услов, него је и искључена *per deffinitionem*.

Оно што је битно јесте материјална супстанца, то јест садржај и циљ политичких одлука и закона, а не само њихова пука форма као у „садржински испражњеном захтеву о праву”⁴⁾; управо ту лежи и суштинска разлика између класичног (чисто јуристичког), иначе изворно немачког, концепта правне државе (*Rechtsstaat*) и англосаксонског концепта владавине права (*rule of the law*). Закон је, наиме, потенцијално такво средство политике, а не само њен лимитирајући основ, којим они на власти, чак и у једном демократском поретку са развијеним цивилним друштвом, могу ус-

3) Jürgen Habermas, „Грађанска непослушност – тест за демократску правну државу”, *Гледишта*, тема броја: „Правна држава, људска права и владавина права”, бр. 10-12/1989, стр. 67.

4) Лидија Р. Баста, текст приложен у анкети с питањем „Шта је правна држава?”, *Гледишта*, тема броја: „Правна држава, људска права и владавина права”, бр. 10-12/1989, стр. 80.

поставити тзв. легално неправо или обезбедити за себе претерана и нелегитимна овлашћења, усмерена против оних над којима се влада и њихових слобода и права. Још је, око средине XVIII века, Жан-Жак Русо (Jean-Jacques Rousseau), за кога можемо рећи да је - ослањањем на римску републиканску традицију као на узорит пример у конципирању свог модела уговорне државе - био својеврсна претеча савремених републикански оријентисаних демократских теорија које су пак, са своје стране, значајно утицале на уобличавање и даљу разраду модерног концепта грађанске непослушности, у својој оштрој критици Хобса и његове визије модерног грађанског друштва јасно упозорио на такву из закона извирућу опасност по човека и друштво. Иако су и многи други, и пре и после њега, указивали на то, па иако је о томе писао у потпуно друкчијем ситуационом контексту од данашњег, односно у друштвено-политичким условима оног времена, као и уз велику дозу сарказма, чини се ипак да Русо погађа ту у срж проблема принципа легалности: „Отварам књиге о Праву и етици; слушавам професоре и правнике; и с умом испуњеним њиховим заводљивим доктринама, дивим се миру и правди које је успоставио цивилни поредак; благосиљам мудрост наших политичких институција и, знајући да сам грађанин, престајем да жалим што сам човек. Потпуно обавештен о својим дужностима и срећи, ја затварам књигу, излазим из учионице и гледам око себе... Свуда видим јаке наоружане ужасним овлашћењима Закона против слабих”.⁵⁾

Овај Русоов сликовит опис контраста закона и правде, закона и права, правног поретка и етичких принципа, правне теорије и доктрине и правне стварности, говори управо о оној ситуацији у којој човек не сме да буде слаб, у смислу свог моралног интегритета и грађанског духа, већ напротив, „наоружан” својом самосвешћу и грађанском врлином храбрости, мора бити спреман да брани своју слободу и своја права ненасилним отпором властима и њиховим неправедним и нелегитимним законима. Таква стратегија отпора постаје онда, како би Џејмс Скот (James C. Scott) рекао, „оружје слабих” (*weapons of the weak*).⁶⁾

5) Jean-Jacques Rousseau, „Fragments of an Essay on the State of War” (око 1752. год. написан), у: *A Lasting Peace through the Federation of Europe and the State of War*, London, 1917, стр. 124-5; наведено према: Џон Кин, *Цивилно друштво: Старе слике, нове визије*, оп. cit., стр. 146.

6) Видети: James C. Scott, *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance*, Yale University Press, New Haven, 1985. Скот, политиколог који се бавио етнографским истраживањима у Малезији, у овој студији износи своја запажања о различитим тактикама и чиниоцима ненасилне борбе коју су малезијски сељаци спроводили у виду свакодневног отпора.

То, међутим, не значи остваривање идеја народног суверенитета и опште воље („*volonté générale*”) у русоистичком смислу, са крајњим консеквенцама тог концепта који - као што истичу неки аутори, а посебно неолиберали (на пример, Талмон [J. L. Talmon] у својој студији *Корени тоталитарне демократије* [*The Origins of Totalitarian Democracy*, 1960.]), позивајући се на историјско искуство које му је следило - може завршити у револуционарном терору и „тоталитарној демократији” (терор јакобинске диктатуре за време Француске буржоаске револуције), када се демократија, одсуством ограничења власти и владавине права, претвара у, како је још Аристотел упозоравао, охлократију као најгори облик власти, који ће касније бити назван тиранијом већине, или владавином гомиле, руље (мобократија). Русоова политичка филозофија је, наиме, једна противречна филозофија која носи у себи, да употребимо речи Војислава Становчића, „извесне замке”. Поменути аутор посебно истиче улогу Русоа у стварању тог, за однос власт-слобода веома значајног парадокса, до кога ће доћи у другој половини XVIII века и у теорији и у пракси, али који ће се и касније такође понављати.

Реч је о „парадоксу ослобађања”, који се састоји у томе да се, „тежећи радикалној демократији (заправо) развијају претпоставке за нову ауторитарну владу”.⁷⁾ Русоова теорија несумњиво спада у ред теорија радикалне (непосредне) демократије, али она партиципацију у политичком животу, односно учествовање у формулисању „опште воље” и безусловно потчињавање истој, сматра условом постизања слободе. Одатле се изводи једна, најблаже речено, чудна теза о контроверзној „принуди за слободу”: ако неко неће да се повинује том ауторитету „опште воље”, то значи да он неће да буде слободан; те ће га у том случају „цело политичко тело принудити на послушност што не значи ништа друго до да ће га принудити да буде слободан”.⁸⁾

7) Војислав Становчић, „Проблеми легитимности политичке власти”, *Глас*, CCCLXVI, књига 26, САНУ, Одељење друштвених наука, Београд, 1992, стр. 67; такође и: В. Становчић, *Власт и слобода*, *op. cit.*, стр. 119-20.

8) Жан-Жак Русо, *Друштвени уговор: О пореклу и основима неједнакости међу људима; Расправа о наукама и уметностима*, „Филип Вишњић”, Београд, 1993, стр. 38.

У основи ове концепције налази се идеја апсолутног (недељивог и неутуђивог) народног суверенитета, која подразумева да таква суверена власт произлази из народа и припада такође њему. „Тако се задржавају својства боденовске концепције суверенитета, па и ауторитарне власти, само што је сада народ носилац те власти”, каже В. Становчић и додаје: „Апсолутност чини власт неограниченом и неодговорном без обзира на њеног носиоца” (В. Становчић, „Проблеми легитимности политичке власти”, *op. cit.*, стр. 67.). Имајући све то у виду, као и још неке Русоове ставове са изразито недемократским садржајима (нпр. противљење било каквој плурализацији друштва као деоби и цепању политичког тела, или подржавање цензуре), али и јакобински експеримент са инструментализацијом и покушајем остваривања његових идеја, Становчић сматра да

Када говоримо овде о политичком деловању грађана мислимо, дакле, на нешто сасвим друго - на концепт и праксу грађанске непослушности, која се схвата као једна „самоограничавају-

су Русоова политичка филозофија и на њој заснована политичка формула компромитоване, мада наглашава да то ипак не умањује допринос овог теоретичара у тематизацији и разматрању проблематике легитимизације власти и система.

Треба, међутим, напоменути да неки аутори, попут Љубомира Тадића, скрећу пажњу на то да Русоова теоријска оријентација и његово схватање демократије не престају да буду предмет спорних интерпретација и контроверзних ставова у политичкој и друштвеној теорији. Либерали, „и стари и нови су сматрали Русоа духовним зачетником диктатуре, односно „тоталитаризма“”, а они стари су, уз то, његово поимање демократије оцењивали и као утопистичко и илузорно („илузија XVIII века“); при чему су „и једни и други (су) имали у виду епилог Француске револуције, посебно период јакобинског терора, па и бонапартистичке диктатуре“ (све нав. према: Љубомир Тадић, „Жан-Жак Русо – једна филозофија кризе и револта“, предговор у: Ж. Ж. Русо, *Друштвени уговор*, *op. cit.*, стр. 19.). Берtrand Расл (Bertrand Russel) ће чак, у својој *Историји западне филозофије* (в. издање: Космос, Београд, 1962.) Хитлера (Adolf Hitler) и Стаљина сврстати у изданке Русоа, наспрот Черчилу (*Sir Winston Leonard Spencer Churchill*) и Рузвелту (Franklin D. Roosevelt), које је видео као изданке Лока. Али, ако се имају у виду изворни Русоови текстови о демократији и диктатури, на шта упућује и Љ. Тадић, утисак је да су изнете оцене ипак донекле претеране.

Русо је, наиме, демократију сматрао пожељним и најсавршенијим обликом власти, али ипак само идеалним, односно у пракси нереалним и могућим. Он је био свестан њених практичних ограничења у модерном и комплексном друштву, како оних политичко-техничке природе, тако и оних који, по њему, произлазе из људске природе. Тако, за оне прве каже: „Не може се замислити да народ остане непрекидно сакупљен у једном телу да би се бавио јавним пословима“ (Ж. Ж. Русо, *Друштвени уговор*, *op. cit.*, стр. 74.). Говорећи о другој врсти ограничења која везује за људски фактор, у складу са својим песимистичким погледима на човекову природу, он истиче да би демократија као савршена влада могла бити „божанска творевина“, одн. могућа само за народ богова, али не и за људско друштво. Стога ће и закључити да „ако се схвати у строгом смислу, права демократија није никада постојала, нити ће икад постојати“ (*ibid.*, стр. 74.) С друге стране, када је реч о диктатури, Русо је, ослањајући се на историјско искуство републиканског Рима, сматра оправданом само у одређеним, стриктним условима, као што је постојање опасности по државу, и то пре свега оне спољне; па и тада она, по њему, мора бити краткотрајна, тј. трајати онолико колико траје сама опасност, и никако дуже. Поред тога, ту су и његови ставови о једнакости и неједнакости у грађанском друштву (залагао се за извесне минималне услове једнакости), због којих су га аутори с различитих политичко-теоријских и идеолошких позиција (нпр. либерали и марксиста) сматрали једним буржоаским теоретичарем у том погледу. Ако се све то, уз нека друга важна места у његовој теорији, узме у обзир, онда постаје јасно да оно за шта је он пледирао, конципирајући својеврстан „друштвени уговор“, није ни мање ни више, него умерени егалитаризам у друштву и на законима утемељена и њима ограничена умерена републиканска власт.

Због тога је Љ. Тадић, саглашавајући се са оценом Ерика Вајла (Eric Weil) да Русо није био ни либералан ни ауторитаран, већ само револтиран („*sujet revolté*“), то јест теоретичар револта и кризе, и могао закључити: „У теорији једног увереног републиканца, какав је Русо био, није било места за било какав култ апсолутне, диктаторске власти и њену тиранску таштину“ (Љубомир Тадић, „Жан-Жак Русо – једна филозофија кризе и револта“, *op. cit.*, стр. 21.). Но, и овај аутор указује на извесне, мада од самог Русоа нежељене, недемократске тенденције у тој теорији, видевши главну опасност од њих у лошем превладавању супротности између индивидуума и апстрактне заједнице; што је, заправо, резултирало у Русоовом хипостазирању „опште воље“ коју је он, тежећи да се из државне политике истисну страсти и партикуларни, егоистички интереси, а уместо њих развију морал и врлина (имајући, дакле, „добру намеру“), поставио „наспрам“ или, боље рећи, изнад индивидуума, као некакви „апстрактни колективитет државе или нације чији се апсолутни ауторитет „пенетрира у унутрашњост човека““ (*ibid.*).

ћа „еволуционистичка“ стратегија” (Џон Кин [John Keane])⁹⁾, коју примењује нека мањина грађана у друштву, супротстављајући се на тај начин управо вољи већине која стоји иза одређених закона и политичких одлука тј. оних који су их донели, и покушавајући да ту већинску вољу преобликује у складу са својим захтевима, али све време остајући у оквирима уставног демократског поретка. То је, значи, једна „реформска тактика” (Хоув Данијел Вокер [Howe Daniel Walker])¹⁰⁾, која је усмерена на изазивање и спровођење промена у друштву путем утицаја на јавно мњење. Додуше, она се понекад назива и „самоограничавајућим радикализмом” (Џин Коен [J. Cohen] и Ендру Арато [A. Arato])¹¹⁾, али се радикалност ту не односи на примењена средства, јер су она у начелу ненасилна, већ на сам предмет захтева и, уопште, на прибегавање тој илегалној цивилној стратегији кршења правних норми као крајњем инструменту политичке борбе.

Но, да би се дошло до такве савремено-демократске праксе и теорије и њима инхерентног концепта грађанске непослушности, требало је да прође доста времена, уз један мукотрпан процес когнитивног и емпиријског сазревања друштвено-политичке свести. Јер, историја политичке теорије, како генерално, тако и оне западне, углавном је историја која је писана одозго; док су „права оних којима се влада дуго била тамна страна месеца. .. политичке мисли”.¹²⁾ Важно је, међутим, рећи да се овим наглашавањем претежно недемократских и ауторитарних карактеристика политичке теорије кроз њену историју, не пренебрегава значај чињенице, на коју посебно указује В. Становчић, да је скоро свака историјска епоха изнедрила, поред оних „апостола реда и ауторитета”, и веома значајне и утицајне „апостоле слободе”, односно претече или заступнике демократских идеја, а посебно велике идеје слободе, који су овим првима чинили својеврстан антипод (као такве парове значајних теоретичара исте епохе, који су представљали међусобне теоријске супротности, можемо издвојити, на пример, следеће: Платон [428/7-347. г. п. н. е.] - Аристотел [384-322. г. п. н. е.]; затим, иако их деле векови, ту су и хришћански теолози, св. Августин [A. Augustinus, 354-430] – Тома Аквински [T. Aquinas, 1225-1274]; потом, вође две струје Реформације, Мартин Лутер [M.

9) Џон Кин, *Цивилно друштво*, *op. cit.*, стр. 33.

10) Howe Daniel Walker, *Henry David Thoreau on the Duty of Civil Disobedience*, Clarendon Press, Oxford, 1990, стр. 7.

11) Наведено према: Ивана Спасић, „Грађанска непослушност”, у: Предраг Крстић (ур.), *Критички појмовник цивилног друштва* (II), Група 484, Београд, 2004, стр. 61.

12) Џон Кин, *Цивилно друштво*, *op. cit.*, стр. 19.

Luther, 1482-1546] – Жан Калвин [Jean Calvin, 1509-1564], односно њихови следбеници лутеранци - калвинисти; онда, Хобс [1588-1679] – Лок [J. Locke, 1632-1704]; Русо [1712-1778] – Монтеѕкје [Charles de Montesquieu, 1689-1755]; Кант [Immanuel Kant, 1724-1804] – Хегел [1770-1831]; и др.).¹³⁾ Ради се о томе да се модерна демократска теорија, у оквиру које ће једино бити могуће конципирати теорију грађанске непослушности и њој одговарајућу теорију политичке облигације, почела развијати тек са успостављањем

- 13) В. Становчић нас упућује на фабијанске социјалисте, Џорџ и Маргарет Кол, као ауторе који су, у свом раду *Основи савремене политике* (Геџа Кон, Београд, 1935), истаkali ову поделу значајних политичких теоретичара на „апостоле поретка” и „апостоле слободе”; али он додаје да се нешто слично може наћи и код неких других, попут Е. Спекторског у његовом делу: *Држава и њен живот*, СКЗ, Београд, 1933 (према: В. Становчић, *Власт и слобода*, *op. cit.*, стр. 60, фуснота 44).

В. Становчић, наимае, у више својих радова указује на те две струје, оличене у „апостолима реда и поретка” и „апостолима слободе”, које се провлаче кроз целу историју политичке мисли, а међу којима је основна линија поделе управо питање односа ауторитета и слободе, односно питања о природи политичке власти и људској природи. Они први, који су акценат стављали на ред, поредак, ауторитет, хијерархију, дисциплину и једнообразност, власт поимају „не само као основу друштва, него као циљ *per se*, као логику „државног разлога” у служби органицистички схватање државе или заједнице”; често полазећи од тезе „да држава сама себе оправдава, а да јој је сопствено јачање основни циљ”, док су истовремено поданици само „средство које има да допринесе томе циљу”. Уз такве ауторитарне теорије ишло је и песимистичко гледиште о људској природи, које је најупечатљивије и до краја разрадио Т. Хобс, користећи чувену Плаутову мисао „човек је човеку вук” (*homo homini lupus est*) као постулат своје социјалне и политичке филозофије. Такво гледиште је подразумевало да је човек, по својој природи, једно нерационално, себично тј. егоистично и агресивно биће, због чега се природно (преддруштвено и преддржавно) стање и одликује „рагом свијух против свих” (*bellum omnium contra omnes*). Друга струја, која је нагласак стављала на слободу, индивидуу и њен избор одн. алтернативе и плурализам, на ограничавање власти и њену одговорност, асоцијације, партиципацију, савест и само условну послушност властима тј. њеним одлукама и законима, није негирала друштвену потребу за ауторитетом, али је тежила његовом демократском конституисању, „уз учешће или пристанак оних над којима он има утицај или влада”. Таквом схватању политичке власти инхерентна је једна оптимистичка, у основи аристотеловска визија људске природе, по којој је човек, у својој суштини, углавном доброћудно, разумно и друштвено биће (*ζῷον πολιτικόν*) које, дакле, по својој природи тежи животу у заједници, те му не треба никаква спољна принуда (од стране државе и њене силе) на такво удруживање. Ове две историјске политичко-теоријске струје и њихово различито схватање односа на релацији власт – слобода, тема су којој је од почетка до краја посвећена већ помињана књига, иначе једно од Становчићевих капиталних дела, *Власт и слобода*. Но, иако се том проблематиком аутор бави кроз целу ову књигу, посебно је важан одељак: „Апостоли реда’ *versus* апостоли слободе’: „Воља за моћ’ у човековој природи?”; у: *Ibid.*, стр. 112-27; као и стр. 59-60; такође видети и: исти аутор, „Проблеми легитимности политичке власти”, *op. cit.*, стр. 59-61.

Треба, такође, истаћи да овај аутор издваја још једну, трећу групу теоретичара, оних – попут Лао Цеа (Лао С’), Русоа или Маркса (К. Marx) – чије су полазне претпоставке такве да би их могле препоручити за сврставање у еманципаторску струју „апостола слободе”, али је то искључено због исходишта њихових теорија, односно инструментализације њихових идеја и начина путем којих се у пракси покушавало да се оне реализују. Они су били такви да су заправо „остваривања слободарских тежњи дошла у антиномичан однос са самом природом слободе. .. Једноставно, средства су заузела место циљева, а циљеви су понекад заборављени или су остали само на речима. Но, то не значи да су циљеви били априорно исправни” (*Ibid.*, стр. 61).

модерне уставне државе у XVII веку. А ова је, по свом карактеру, најпре била либерална, да би тек у XIX и XX веку са увођењем и ширењем општег права гласа, али такође и делимичним остваривањем неких других, у основи републиканских, захтева (везаних за оживљавање републиканског етоса и праксе, по узору на античку Грчку и Рим), постала и демократска¹⁴⁾, добивши свој облик у тзв. либерално-представничкој демократији која ће, коначно, бити први *locus* грађанске непослушности у њеном модерном значењу.

Политичка теорија је, дакле, пратила развој политичке праксе, мада то никако не значи да је она увек или само имала пуку дескриптивну и експланаторску функцију, већ наравно и проспективну и антиципирајућу, јер су међусобни утицаји емпирије тј. политичке стварности и теорије једноставно неминовни. Можемо чак рећи да и за велике демократске идеје, па и за саму идеју грађанске непослушности, важи исто оно што генерално важи и за све друге друштвене и политичке идеје: „... које ће идеје доминирати, највећим делом, а да их људи и нису свесни, зависи од лаганог и увелико замршеног процеса, у коме своје место имају најопштији ставови и мисаоне конструкције о могућностима и облицима мишљења и деловања, из њих проистекле политичке теорије и филозофије, па на крају, одлучујуће, и њихова операционализација у виду политичких идеологија... Тако се високоапстрактне идеје, посматрано на дуги рок и кроз низ посредовања, показују као оне које, у крајњој линији, управљају друштвеном еволуцијом, једном речју, које „производе” свет”¹⁵⁾

Док се она струја модерне политичке филозофије која има недемократски или ауторитаран предзнак фокусира на процес освајања и очувања кључних ресурса власти, либерална политичка мисао је била усмерена на процес ограничења и поделе власти, односно на успостављање међусобне контроле и равнотеже (*checks and balance*) њених појединих грана. У првом случају, карактеристичан пример је Макијавели или, рецимо, Карл Шмит. Кад је, пак, реч о идеји разграничења и узајамног ограничења и контроле различитих органа и функција власти, сматра се да она формално почиње са Локом, мада је пре њега и Џејмс Харингтон (James Har-

14) О таквом развоју модерне уставне државе говори Александар Молнар у: *Расправа о демократској уставној држави 4: Грађанска непослушност*, Самиздат Б92, Београд, 2002, поглавље XXI, стр. 10-1, и поглавље XXIV, стр. 230.

15) Наведено према: Илија Вујачић, *Политичка теорија: Студије, портрети, расправе*, ФПН, Чигоја штампа, Београд, 2002, стр. 253; за тему о процесу развоја, постизања доминације и операционализације идеја, као и о њиховом утицају на друштвени развој, видети цео одељак: „Идејни темељи друштвених установа и понашања политичких актера”, у: *Ibid.*, стр. 252-4.

ington), у време Прве енглеске револуције, у свом утопистичком делу *Commonwealth of Oceana* (1656) изнео идеју о противтежама и равнотежи различитих органа власти као претпоставци човекових слобода (сматра се да је он први и употребио израз *checks and balance*); но, своју детаљну разраду ова идеја добија код Монтескјеа који ће је и сажето изразити својом чувеном, тако звучном и више него јасном реченицом: „Само власт зауставља власт” („*Pouvoir arrete la pouvoir*”)¹⁶), а под утицајем ових европских теоретичара, и двојица Американаца, Томас Џеферсон (Jefferson) и Џејмс Медисон (Madison), даће свој веома значајан допринос њеном развоју.

Премда је реч о крајње супротстављеним теоријским становиштима, она ипак имају и нешто заједничко, а што, по нашем мишљењу, није без извесних последица по концепт и праксу грађанске непослушности. Ту њихову заједничку карактеристику добро је уочио Џон Кин који, иако признаје да су оба ова гледишта неопходна за теоријску анализу власти, подвлачи да су она у ствари комплементарна, будући да се свако од њих држи претпоставке да је жудња за политичком влашћу нешто што је универзално. Због тога је, по Кину, модерна, а посебно европска политичка теорија власти, без обзира на ове своје различите струје, систематски пропуштала да анализира случајеве „либерализације одозго, под вођством државе“, односно случајеве практиковања политике повлачења с власти („*politics of retreat*“).¹⁷ „Политичари повлачења“

16) В. Становчић нам скреће пажњу на то да ова синтагма која се приписује Монтескјеу, заправо изворно припада Локу који ју је формулисао следећим речима: „једини прави лек за *силу* без овлашћења је да јој се супротстави *сила*” (видети: В. Становчић, *Власт и слобода*, *op. cit.*, стр. 231-32). С друге стране, Монтескје каже: „... вечито је искуство да је сваки човек који има власт склон да је злоупотреби и злоупотребљава је све док не наиђе на границе... Како се власт не би могла злоупотребити, потребно је да... једна власт обуздава другу” (Шарл де Монтескје, *О духу закона*, I-II, „Филип Вишњић“, Београд, 1989, 174-175).

Треба, међутим, напоменути да, иако је Монтескје прихватио Локову идеју поделе власти, његово учење се битно разликује од оног Локовог. Његов принцип поделе власти подразумева поделу на законодавну, извршну и судску власт, при чему те три власти треба да буду узајамно независне и, такође, да ниједна нема супрематију, одн. да не буде виша од других. За разлику од тога, код Лока је законодавна власт највиша, а поред ње разликује још извршну власт (која је обухватала и судску) и федеративну власт. Локова концепција је доста конфузна, а неки истичу да у њој нема ни поделе ни равнотеже власти, јер подела ту уистину значи раздвајање, или пре разликовање извесних функција власти, а не стриктну поделу у смислу постојања различитих грана власти, те да би требало за родоначелника идеје сматрати ипак Монтескјеа.

17) У анализи ове врсте политике, па и коришћењу израза „либерализација одозго, под вођством државе“, Кин се ослања на латиноамеричке ауторе - Гиљерма О’Донела (Guillermo O’Donnell), Филипа Шмитера (Philippe Schmitter) и Лоренса Вајтхеда (Laurence Whitehead), и њихово дело: *Transitions from Authoritarian Rule (Прелаз из ауторитарне владавине)*, Baltimore and London, 1986. Видети: John Keane, „The Politics of Retreat”, *The Political Quarterly*, vol. 61, бр. 3, јул-септембар 1990, стр. 340-52; као и: Џон Кин, *Грађанско друштво*, *op. cit.*, стр. 57-61; такође о Киновој теорији политике повлачења

су они политички лидери чија је основна функција да допринесу разграђивању ауторитарних политичких система, и то одозго, чиме заправо „подстичу раст самоорганизованог цивилног друштва“, играјући „улогу бабице“ у његовом рађању.¹⁸⁾ Ови случајеви, на које нам Кин скреће пажњу, битни су управо из тог разлога јер нам показују како се реформама одозго, тј. применом политичке стратегије промена која делује од врха ка дну друштва (тзв. *top-down* стратегија), могу створити услови и у недемократским системима за практиковање стратегије грађанске непослушности, као и других цивилних стратегија демократских промена од стране актера цивилног друштва (које иду у обрнутом смеру, од основе друштва ка његовом врху - тзв. *bottom-up* стратегије¹⁹⁾), чиме се процес разградње „Левијатана“²⁰⁾, сада одоздо, доводи до краја.

Очигледно је, међутим, да је дуготрајност, а великим делом историје и доминантност, оне ауторитарне и недемократске традиције (која није само карактеристика далеке прошлости, већ у значајној мери и XX века) оставила њен термиолошки траг и у савременој демократској теорији и пракси, о чему сведочи актуелно-функционишући категоријални апарат, а свакако најупечатљивији израз тога јесте сама синтагма „грађанска непослушност“ (енг. *civil disobedience*, нем. *ziviler Ungehorsam*) или, пак, још драстичније, реч „послушност“ (енг. *obedience*, нем. *der Gehorsam*). Чини се, наимае, да овај, најблаже речено, рогобатни израз није адекватно термиолошко решење, посматрано из перспективе савремене де-

видети и: Александра Мировић, „Савремена схватања цивилног друштва с посебним освртом на концепцију Џона Кина (John Keane)“, *Политичка ревија*, год. (XVI) IV, вол. 8, бр. 03/05, Институт за политичке студије, Београд, 2005, стр. 937-956.

- 18) Џон Кин, *Цивилно друштво*, *op. cit.*, стр. 60. Иначе, у групу политичара повлачења, Кин убраја такве политичке лидере као што су, на пример, били: Адолфо Суарез у Шпанији; Константин Караманлис у Грчкој; Јанош Кадар у Мађарској; Александар Дубчек у Чехословачкој; Војћех Јарузелски у Пољској; Милан Кучан у Словенији; или Михаил Горбачов у Совјетском Савезу.
- 19) О цивилној и политичкој стратегији демократских промена видети: Вукашин Павловић, *Друштвени покрети и промене*, Факултет политичких наука, Удружење за политичке науке Југославије, Београд, 2003, стр. 93-101.
- 20) „Левијатан“ је назив једног библијског чудовишта које гута људе, а према коме је Хобс насловио своје најпознатије политичко дело, први пут објављено 1651. године. То његово прво издање на насловној страни је имало и илустрацију овог чудовишта које представљало суверена одн. државу, како ју Хобс замишљао; оно је држало мач и бискупски штап, што је изражавало јединство двеју власти - световне и духовне (мада је у том јединству, код Хобса, надређеност била на страни световне тј. државне власти), а било је сачињено од безброј ситних људи који су представљали само његове делиће. Оно ће зато постати синоним за разне облике недемократских политичких система или за, како Воја Становчић каже, „државу-чудовиште“ (В. Становчић, „Проблеми легитимности политичке власти“, *op. cit.*, стр. 56; 64.). У том контексту смо и ми употребили овај појам.

мократске теорије и праксе; јер „бити грађанин” у модерном значењу тог појма – што значи имати политички субјективитет и развијену самосвест о њему, тј. бити носилац и реализатор, а по потреби и заштитник одређених људских, политичких и грађанских права, и „бити (не)послушан” – што носи конотацију поданичког статуса, па и таквог менталитета у случају безусловне послушности и политичко-грађанског пасивизма према нелегитимним властима или њиховим нелегитимним одлукама, једноставно се, по самој логици ствари, међусобно искључује. Стога, сматрамо да би можда били прихватљивији неки други, алтернативни изрази, као на пример: „грађанска нелојалност”, „грађанска некооперативност”, или „грађанска несагласност”. Но, како би израз „грађанска нелојалност”, сходно преовлађујућим гледиштима, могао важити само у случају неког недемократског система, док појам грађанске некооперативности неки, попут Теда Хондриха (Honderich), стриктно разликују од појма грађанске непослушности, подразумевајући под њим искључиво законите акције, произлази да би можда још најподобнији термин био „грађанска несагласност” (неслагање тј. ускраћивање подршке). Ради се заправо о томе да је у савременим демократским друштвима, како каже Хана Арент (Hannah Arendt), „грађанска послушност – законима, владарима, установама – ништа друго до спољашња манифестација подршке и сагласности”; па према томе, онда можемо рећи и да је „грађанска непослушност” само екстерно манифестовање ускраћивања подршке (властима или појединим њиховим представницима) и одсуства сагласности (са одређеним њиховим одлукама, законима или политикама). А то такође значи, пратећи даље поменути ауторку, да се питање ове (не)послушности „не решава односом наредби и поковавања, већ јавним мњењем и наравно бројем оних који га деле”.²¹⁾

21) Све наведено према: Хана Арент, „О насиљу” (*On Violence*, 1969), прев. са енглеског Јасна и Илија Вујачић, у: Чедомир Чупић, *Политичка антропологија: хрестоматија*, ФПН, Чигоја штампа, Београд, 2002, стр. 169.

Арентова је, иначе, једна од ретких који уочавају да је актуелно изједначавање појмова „послушност” и „подршка”, односно употреба речи „послушност” када се мисли на подршку, погрешно и збуњујуће. Она сматра да таква терминолошка збрка води порекло од револуционара XVIII века који, иако су створили један облик владавине заснован на владавини права (чиме је окончано владање човека над човеком, које је „владавина која одговара робовима”), наставили су да користе стари речник који је одговарао једној другој и превазиђеној традицији. „Они су нажалост”, каже Арентова, „и даље говорили о послушности – (сада - прим. А. М.) послушности законима уместо људима – али су у ствари мислили на подршку законима на које су грађани дали свој пристанак” (*Ibid.*, стр. 163.). Такође, ослањајући се на Пасрен-Дантревеово (Alexander Passerin d’Entreves) поређење закона са „ваљаним правилима игре” која се „пре ,прихватају’ него ,намећу’”, она закључује: „Сви закони су ,упутства пре него наредбе”. Они управљају људским односима као што правила управљају игром. А коначно јемство њихове ваљаности се састоји у старој римској максими *pacta sunt servanda*” (*Ibid.*, стр. 163, фн. 12).

Постоји, међутим, више значајних разлога због којих смо упућени да ипак користимо термин „грађанска непослушност”, како би избегли евентуалне неспоразуме и могућа неразумевања. Поред тога што је тај израз временом постао толико уобичајен да је његова употреба дубоко укорењена у савременој теорији и пракси, на њему се данас чак и инсистира. Сматра се да се само он односи на појам који подразумева одређено јавно, у суштини илегално, али ненасилно политичко деловање грађана, усмерено против појединих закона или одлука власти у демократском уставном систему или, прецизније, систему либерално-представничке демократије, и то уз недовођење у питање овог уставног устројства и с позивањем на правду; док би се неким другим, сличним изразима и појмовима – као што су на пример: „непослушност грађана”, „пасивни отпор”, „нова непослушност” или „радикална непослушност” – који мање или више јесу у теоријској употреби, излазило ван овог контекста, односно они би могли да важе само за сличну технику политичког деловања грађана, али у недемократском, то јест квазидемократском или семидемократском систему („непослушност грађана” и „пасивни отпор”), или пак у демократском, али када је такво деловање усмерено и против самог постојећег облика либералне демократије и када се врши с позивањем на другачије вредности („радикална непослушност” [*radical disobedience*] и „нова непослушност” [*der neue Ungehorsam*]). Другим речима, то значи да се само термин „грађанска непослушност” односи на онај данас преовлађујући концепт, с веома строго формулисаним условима за спровођење и оправданост оваквих чинова, који је разрадио Џон Ролс (John Rawls) у склопу своје теорије правде, а који су многи преузели, па чак и аутори са другачијих теоријских позиција, попут Ј. Хабермаса који га је у великој мери прихватио, што је резултирало да се њихове теорије грађанске непослушности често кумулативно означавају као „Ролс-Хабермасова концепција”.

Најбољи доказ да су ови услови сувише ригидни јесте сама пракса, како она из даље, тако и она из ближе прошлости, али и из наше савремености, какво је, између осталих, и искуство нашег друштва из протекле деценије, које смо непосредно доживели. Та пракса, поред оповргавања и неких других полазишта ове концепције, показује да је грађанска непослушност као средство политичке борбе могућа и у условима непостојања развијене или „пуне” демократије. С друге стране, када би сви ти историјски и савреме-

ни случајеви били искључени као примери „не-баш-грађанске непослушности”, то би значило обесмишљавање самог овог појма.²²⁾

То питање представља један од значајних аспеката проблематике грађанске непослушности, на који се овде посебно жели скренути пажња. Дакле, успостављена и консолидована демократска правна држава, односно развијени демократски уставни и институционални оквир, иако пожељан, није и нужан услов за практиковање грађанске непослушности. Али, оно што јесте нужно и без чега ова не може, то је: с једне стране – оно што истичу Џин Коен и Ендру Арато – бар делимична институционализација демократије и људских и грађанских права, што укључује могућност постојања цивилног друштва, па макар у његовој рудиментарној форми, с неким неопходним степеном његове релативне аутономије, односно могућношћу његове самоодбране, као и демократску легитимизацију власти и поретка, или макар да се држи до ње; а с друге – оно што посебно наглашава Хабермас – постојање „једне зреле”, а ми бисмо пре рекли цивилне политичке културе. Јер, без оног првог, грађанска непослушност је тешко могућа, а и кад би евентуално била могућа, сасвим извесно је да би била неуспешна и заправо осуђена на пропаст, а њени практиканти на ко зна какве казне; док без оног другог, она је апсолутно немогућа, пошто у том случају не би било оних који једино могу бити носиоци таквих грађанских акција и иницијатива, а то су грађани и њихова удружења као актери цивилног друштва.

Стога, можемо рећи, парафразирајући речи Џ. Кина о његовом рedefинисаном појму демократије, да грађанска непослушност која, онако како је ми схватамо, подразумева један контекстуални оквир са самореклексивном политичком влашћу, самореклексивним цивилним друштвом и њему иманентном цивилном политичком културом, „свакодневно подсећа и владаре и оне којима се влада да људи који владају над другима не могу чинити све што хоће, и да су (како је то Спиноза рекао) чак и суверени принуђени да признају да у пракси ,не могу натерати сто да једе траву”²³⁾

22) Такву критику доминантне, тзв. Ролс-Хабермасове концепције као једне „строге” и „догматске” концепције, по којој ни случај Србије из септембра/октобра 2000. год. не би могао да се третира као пример грађанске непослушности, износи Ивана Спасић, истичући како критичари сматрају да „... толиким сужавањем опсега, у који више не може да стане велики број историјски значајних случајева, појам грађанске непослушности почиње да губи смисао”. Ова ауторка такође указује и на поменуту „борбу око имена”(видети: Ивана Спасић, „Грађанска непослушност”, *op. cit.*, стр. 69; такође о томе и у одељку истог рада: „Србија: грађанска непослушност?”, стр. 71-5.).

23) Џон Кин, *Цивилно друштво*, *op. cit.*, стр. 20.

ЛИТЕРАТУРА

- Albrecht, Alfred, „Правна држава”, *Гледишта*, тема броја: „Правна држава, људска права и владавина права”, бр. 10-12, 1989.
- Арент, Хана, „О насиљу”, прев. са енглеског Јасна и Илија Вујачић, у: Чедомир Чупић, *Политичка антропологија: хрестоматија*, Факултет политичких наука, Чигоја штампа, Београд, 2002.
- Баста, Лидија Р., текст приложен у анкети с питањем „Шта је правна држава?”, *Гледишта*, тема броја: „Правна држава, људска права и владавина права”, бр. 10-12, 1989.
- Чавошки, Коста, *Право као умеће слободе*, Драганић, Београд, 1994.
- Наветмас, Jürgen, „Грађанска непослушност – тест за демократску правну државу”, *Гледишта*, тема броја: „Правна држава, људска права и владавина права”, бр. 10-12, 1989.
- Хобз, Томас, *Левјатан: или материја, облик и власт државе црквене и грађанске*, у редакцији и с Предговором Михаила Ђурића, Култура, Београд, 1961.
- Јеловац, Дејан, „Како је могућа грађанска непослушност у савременом демократском поретку?”, Интернет: www.radiostudent.si/projekti/demokracija/teksti/28nepokorscinash.html.
- Keane, John, „The Politics of Retreat”, *The Political Quarterly*, vol. 61, бр. 3, јул-септембар 1990.
- Келзен, Ханс, *Шта је правда*, са поговором Данила Басте: „Келзеново разарање правде”, Филип Вишњић, Београд, 1998.
- Кин, Џон, *Цивилно друштво: Старе слике, нове визије*, Филип Вишњић, Београд, 2003.
- Locke, John, *Две расправе о влади*, којима претходи *Patriarcha* сер Р. Филмера, а следи Локово *Писмо о толеранцији*, приредио и Предговор написао Коста Чавошки, Младост, Београд, 1978.
- Матић, Милан, *Човек и политика*, у: Милан Матић, *Одабрана дела*, књига IV, Институт за политичке студије, Београд, 2007.
- Матић, Милан, „Грађанин”, одредница у: Матић, Милан (гл. ур.), *Енциклопедија политичке културе*, Савремена администрација, Београд, 1993.
- Мировић, Александра, „Савремена схватања цивилног друштва с посебним освртом на концепцију Џона Кина (John Keane)”, *Политичка ревија*, бр. 03/2005, Институт за политичке студије, Београд, 2005.
- Молнар, Александар, *Расправа о демократској уставној држави 4: Грађанска непослушност*, Самиздат Б92, Београд, 2002.
- Монтескје, Шарл де, *О духу закона*, I-II, „Филип Вишњић”, Београд, 1989.
- Ненадић, Данијела, „Друштвени покрети као носиоци промена: Процеси мобилизације”, *Српска политичка мисао*, бр. 1-4/2003, Институт за политичке студије, Београд, 2003.
- Павловић, Душан, „Филозофски основи права” (Приказ књиге: Коста Чавошки, *Увод у право I: Основни појмови и државни облици*), *Српска политичка мисао*, бр. 1/1995, Институт за политичке студије, Београд, 1995.

- Павловић, Вукашин, *Друштвени покрети и промене*, Факултет политичких наука, Удружење за политичке науке Југославије, Београд, 2003.
- Подунавац, Милан, *Принцип грађанства и поредак политике*, „Принцип” и ФПН, Београд, 1998.
- Power, Paul, „On Civil Disobedience in Recent American Democratic Thought”, *The American Political Science Review*, god. 64, br. 1, 1973.
- Расл, Берtrand, *Историја западне филозофије*, Београд, Космос, 1962.
- Ролс, Џон, *Теорија правде*, Службени лист, Београд, ЦИД, Подгорица, 1998.
- Русо, Жан-Жак, *Друштвени уговор: О пореклу и основима неједнакости међу људима; Расправа о наукама и уметностима*, Филип Вишњић, Београд, 1993.
- Scott, James C., *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance*, Yale University Press, New Haven, 1985.
- Спасић, Ивана, „Грађанска непослушност”, у: Предраг Крстић (ур.), *Критички појмовник цивилног друштва* (II), Група 484, Београд, 2004.
- Становчић, Војислав, „О основама и карактеру политичке облигације грађана”, *Анали Правног факултета*, бр. 1-4/2001, Београд.
- Становчић, Војислав, „Правни позитивизам, релативизам и вредносни неутрализам: поистовећивање легалитета и легитимитета”, *Правни живот*, бр. 10/1986.
- Становчић, Војислав, „Проблеми легитимности политичке власти”, *Глас*, CCCLXVI, књига 26, САНУ, Одељење друштвених наука, Београд, 1992.
- Становчић, Војислав, „Чему се покоравати државној власти? Увод у разматрање о условности и двостраности политичке обавезе грађана”, *Наше теме*, бр. 9/1986.
- Становчић, Војислав, *Власт и слобода*, Удружење за политичке науке, Чигоја штампа, Београд, 2003.
- Strauss, Leo, *Природно право и историја*, с Поговором Љубомира Тадића: „Развитак и криза природног права у делу Lea Straussa”, ПЛАТΩ, Београд, 1997.
- Шарчевић, Един, „Појам правне државе”, *Гледишта*, тема броја: „Правна држава, људска права и владавина права”, бр. 10-12/1989.
- Тадић, Љубомир, „Жан-Жак Русо – једна филозофија кризе и револта”, предговор у: Ж. Ж. Русо, *Друштвени уговор: О пореклу и основима неједнакости међу људима; Расправа о наукама и уметностима*, „Филип Вишњић”, Београд, 1993.
- Вујачић, Илија, *Политичка теорија: Студије, портрети, расправе*, ФПН, Чигоја штампа, Београд, 2002.
- Walker, Howe Daniel, *Henry David Thoreau on the Duty of Civil Disobedience*, Clarendon Press, Oxford, 1990.

Aleksandra Mirovic

CIVIL DISOBEDIENCE

ON THEORETICAL AND EMPIRICAL CONDITIONS OF IDEA DEVELOPMENT, TERM CONTROVERSY AND CONTEXTUAL FRAME OF PRACTICE

Summary

In this work author analyzed theoretical and empirical conditions that need to be met in order to develop modern idea of civil disobedience in the way as we know it nowadays. In addition to it, the author also researched a contextual frame that is necessary for practicing civil disobedience as a specific tool of political struggle. Here it is not acknowledged a widely accepted (so-called) Rawls-Habermas' conception that such necessary frame represents an exclusively stable democracy system, so that it is possible to achieve the civil disobedience only in developed democracies. That is, it is considered that such institutional frame is a desirable condition, but not necessarily a necessary one.

However, the author wanted to underline that civil political culture as a really necessary contextual frame. The author also underlined the controversy of the term itself, as it is not compatible with civil political culture, nor is it compatible with modern principles of democracy, nor with the nature of a democratic system of government.

Key-words: Civil disobedience, civil non-co-operation, civil disagreement, civil society, civic political culture, citizen vs. subject, obedience, political authority, political obligation, democratic constitutional state, modern democratic theory, natural law, human rights, liberty, justice, legitimacy, legality, „legal non-law”, positive law, legal positivism.

УДК: 322+316.74:2
Примљено: 29. августа 2009.
Прихваћено: 09. септембра 2009.
Оригинални научни рад

Српска политичка мисао
број 3/2009.
год. 16. vol. 25.
стр. 53-62.

Мирољуб Јевтић

Факултет политичких наука, Београд

ТЕОКРАТИЈА У МОДЕРНОМ СВЕТУ

Резиме

У модерном свету се као доминантан однос религије и политике пропагира секуларизам. То значи поделу између државе и цркве. Али чак и у најмодернијим и либералнијим западним државама секуларизам није комплетно прихваћен. Чак и површно испитивање политичких система западних земаља ће показати да је религија присутна у политичкој организацији многих од њих. Најкарактеристичнији је пример Велике Британије. У енглеској је краљ и поглавар државне цркве. У Данској је лутеранска црква такође државна. Ако анализирамо и друге цивилизације осим хришћанских видећемо сличне примере. Исламски, хинду и будистички свет дају сличне примере. Имајући у виду све те чињенице можемо да закључимо да теократија није прошлост већ супротно веома присутан модел политичке организације у савременом свету.

Кључне речи: теократија, савремени свет, секуларизам, религија, политологија религије

THEOCRACY IN THE MODERN WORLD*

Theocracy is “a form of civil government in which God himself is recognized as the head. The laws of the commonwealth are the commandments of God, and they are promulgated and expounded by the accredited representatives of the invisible Deity, real or supposed—generally a priesthood. Thus in a theocracy civic duties and functions form a part of religion, implying the absorption of the State by the Church or at least the supremacy of the latter over the State¹⁾”. That

1) This paper is in framework of Project 149006 D of Ministry of Science of Republic of Serbia <http://www.newadvent.org/cathen/14568a.htm>(Accessed 23. of January 2009)

was normal form of government in entire world till American Revolution. American Revolution began 1775 It ended eight and a half years later September 3, 1783 with the Treaty of Paris 1783. After revolution Americans adopted Constitution in which for first time in entire world was written that religion and state should be separated. Amendment 1 - Freedom of Religion of the Constitution say "Congress shall make no law respecting an establishment of religion, or prohibiting the free exercise thereof;²⁾". It was first time in entire world that secular order was established. It is the oldest written Constitution in the world that is in force. It was written in 1787 in Philadelphia by the Continental Congress of the new American republic and was officially adopted in 1789³⁾. It was one exception in political and legal practice in the history of humankind⁴⁾.

After this French revolution did even worst divorce from theocracy. This process is followed by communist revolutions as Russian 1917 which banned religion. Inspired by Americans, French and communist lot of Christian countries adopted some secular legal provisions in their constitution. And having economic, military and cultural domination in the modern world made secular discourse very powerful. That created impression that secularism is winner and that the theocracy is the past. Special contribution to this atmosphere gave the victory of Kemal Ataturk in Turkey.

That's why lot of people thinks that theocracy is destiny of Muslims words because of Iranian revolution who proudly emphasize its theocratic character.⁵⁾ But it is not the case. Theocratic elements are very presents into political systems of lot of European and Christian countries. And the same is the case of other big religions. The most important is the case of England. This country is taken as cradle of modern secular political organization. But it has lot of theocratic elements in its political system. For example. England has established church which is the most important feature of theocracy. This church is Anglican Church. Sovereign of England the King or now the Queen is in the same time the chief of established church of England. Westerns

2) <http://www.usconstitution.net/const.html#Am1> (Accessed 26.1.09)

3) <http://www.usconstitution.com/>

4) John Rex, Secular Substitutes for Religion in the Modern World, *Politics and Religion* journal, Vol.I, no.1/2007. Belgrade. Accessed also at <http://www.politicsandreligionjournal.com/no1/no1.htm> (21.1.09)

5) See Iranian Constitution:” I General Principles Article 1 [Form of Government] The form of government of Iran is that of an Islamic Republic, endorsed by the people of Iran on the basis of their longstanding belief in the sovereignty of truth and Koranic justice, in the referendum of 29 and 30 March 1979, through the affirmative vote of a majority of 98.2% of eligible voters, held after the victorious Islamic Revolution led by Imam Khomeini “http://servat.unibe.ch/icl/ir00000_.html (Accessed 26.1.09)

analysts try to reduce theocratic elements of England's political system in this way:" England has a minor theocratic aspect because the monarch is Supreme Governor of the Church of England and 'defender of the faith', and is prohibited from being a Catholic. This has been the case since the Protestant Reformation in England (1533-1540), under Henry VIII. Henry VIII created the Church of England in part because the Papacy would not annul his marriage with Catherine of Aragon, but also due to the large amount of political power that the Vatican wielded within England. He wanted to annul the marriage because he could not produce a male heir that wasn't illegitimate. The monarch has virtually no real power, and his/her positions as head of state and church are purely ceremonial. Hence, the ruling government is not subject to any religious interference, and England is a multi-faith society. However, the Bishops and archbishops of the Church of England sit in the House of Lords as Spiritual Peers, including the Archbishop of Canterbury and York. This does not apply to Scotland, whose Church of Scotland does not have the same relation to the Country, nor to Wales and Northern Ireland, which have no established church. Queen Elizabeth II, however, is a member of the Church of Scotland and appoints a representative to the General Assembly of the church if she cannot attend personally."⁶⁾ But it is obvious that even "purely ceremonial" the head of state is also the head of established church

Similar situations exist in other democratic western countries. For example Norway. In this country the Head of State the King is also, as in England the leader of the state church. Article 2 of the Constitution of Norway defines: "All inhabitants of the Realm shall have the right to free exercise of their religion. The Evangelical-Lutheran religion shall remain the official religion of the State. The Inhabitants professing it are bound to bring up their children in the same"⁷⁾. One of human rights defined by Universal Declarations of Human Rights of OUN is right to choose religion freely ⁸⁾ but the Constitution of Norway in article 4 defines "The King shall at all times profess the Evangelical-Lutheran

6) <http://en.wikipedia.org/wiki/Theocracy> (Accessed 30.1.09)

7) <http://aceproject.org/ero-en/regions/europe/NO/Norway%20Constitution%202006.pdf> (Accessed 25.1.09)

8) Article 18. "Everyone has the right to freedom of thought, conscience and religion; this right includes freedom to change his religion or belief, and freedom, either alone or in community with others and in public or private, to manifest his religion or belief in teaching, practice, worship and observance" <http://www.un.org/Overview/rights.html> (Accessed 23.1.09); See also Miroљub Jevtic, Religion and relations between genders, *Politics and religion journal*, Vol.II, no 1/2008, Belgrade Accessed also at <http://www.politicsandreligionjournal.com/no1/no1.htm> (21.1.09)

religion, and uphold and protect the same”⁹⁾. Constitution also defines:” The King himself chooses a Council from among Norwegian citizens who are entitled to vote. This Council shall consist of a Prime Minister and at least seven other Members. More than half the number of the Members of the Council of State shall profess the official religion of the State” The King himself chooses a Council from among Norwegian citizens who are entitled to vote. This Council shall consist of a Prime Minister and at least seven other Members. More than half the number of the Members of the Council of State shall profess the official religion of the State”¹⁰⁾.

One more democratic country taken as secular, Denmark has same theocratic elements in its Constitution and in its political system. Section 4 of the Constitution defines” The Evangelical Lutheran Church shall be the Established Church of Denmark, and, as such, it shall be supported by the State”¹¹⁾. Sections 6 say:” The King shall be a member of the Evangelical Lutheran Church”¹²⁾. Norway and Denmark are belonging to Lutheran form of protestant Christianity. One more other Lutheran country Iceland has also proclaimed that Lutheran church is a state religion. Article 62 of the Constitution says “The Evangelical Lutheran Church shall be the State Church in Iceland and, as such, it shall be supported and protected by the State”¹³⁾. All those countries are protestant and member of EU. Which is symbol of democracy as western analysts say? Orthodox countries member of UE Greece is defined by its Constitution as orthodox countries. Article 3 of the Constitution of Greece say:”

1. The prevailing religion in Greece is that of the Eastern Orthodox Church of Christ. The Orthodox Church of Greece, acknowledging our Lord Jesus Christ as its head, is inseparably united in doctrine with the Great Church of Christ in Constantinople and with every other Church of Christ of the same doctrine, observing unwaveringly, as they do, the holy apostolic and synodal canons and sacred traditions. It is autocephalous and is administered by the Holy Synod of serving Bishops and the Permanent Holy Synod originating thereof and assembled as specified by the Statutory Charter of the Church in compliance with

9) <http://aceproject.org/ero-en/regions/europe/NO/Norway%20Constitution%202006.pdf> (Accessed 25.1.09)

10) *ibidem*

11) http://www.servat.unibe.ch/law/icl/da00000_.html (Accessed 23.1.09)

12) *ibidem*

13) <http://www.government.is/constitution/> (Accessed 30.1.2009)

the provisions of the Patriarchal Tome of June 29, 1850 and the Synodal Act of September 4, 1928.

2. The ecclesiastical regime existing in certain districts of the State shall not be deemed contrary to the provisions of the preceding paragraph.

3. The text of the Holy Scripture shall be maintained unaltered. Official translation of the text into any other form of language, without prior sanction by the Autocephalous Church of Greece and the Great Church of Christ in Constantinople, is prohibited¹⁴⁾.

As a conclusion we can say that theocratic elements are very present in EU today. And this very important question for the future of EU. It was seen very explicitly during the debate about EU Constitution. When Christians democrats tried to put into draft of Constitution definition about Judeo-Christian origin of Europe. And when Social democrats were strongly against.

Till now we spoke about presence of theocratic features in political organizations made among Lutherans and Anglicans. The next very interesting case is Romancatholicism. The center of Romancatholicism is Vatican. Vatican which is center of the Church is recognized as state too. This recognitions is based on international treaties:” The Lateran Treaty in 1929, which brought the city-state into existence, spoke of it as a new creation (Preamble and Article III), not as a vestige of the much larger Papal States (756-1870) that had previously encompassed central Italy. Most of this territory was absorbed into the Kingdom of Italy in 1860, and the final portion, namely the city of Rome with a small area close to it, ten years later, in 1870. Vatican City is a non-hereditary, elected monarchy that is ruled by the Bishop of Rome — the Pope. The highest state functionaries are all clergymen of the Catholic Church. It is the sovereign territory of the Holy See (*Sancta Sedes*) and the location of the Pope’s residence, referred to as the Apostolic Palace. ¹⁵⁾ Vatican and international community recognize Pope as chief of state:” The Pope is *ex officio* head of state and head of government of Vatican City, functions dependent on his primordial function as the bishop of the Archdiocese of Rome. The term Holy See refers not to the Vatican state but to the Pope’s spiritual and pastoral governance, largely exercised through the Roman Curia His official title with regard to Vatican City is Sovereign of the State of the Vatican City. The papacy is a non-hereditary, elective monarchy, chosen by the College of Cardinals. The Pope is also a monarch, meaning he has total legislative, executive

14) <http://www.hri.org/docs/syntagma/artcl25.html> (Accessed 30.1.09)

15) http://en.wikipedia.org/wiki/Vatican_City (Accessed 30.1.09)

and judicial power over Vatican City. The Pope is elected for a life term in conclave by cardinals under the age of 80. His principal subordinate government official for Vatican City is the President of the Pontifical Commission for Vatican City State, who since 1952 exercises the functions previously belonging to the Governor of Vatican City. Since 2001, the President of the Pontifical Commission for Vatican City State also has the title of President of the Governorate of the State of Vatican City¹⁶⁾.

Is it clear that Vatican is real theocracy? Having in mind theocratic features of Roman Catholicism we will show the presence of those features in existing states with Roman Catholic population. For example one among the biggest states of Latin America Argentina in its Constitutions sections 2 say: "Section 2.- The Federal Government supports the Roman Catholic Apostolic religion"¹⁷⁾. That's why former president of Argentina Carlos Menem changed religion. And from Muslim become Roman Catholic to be elected president.¹⁸⁾

Very interesting case of modern theocracy is Israel. Israel has no constitution due to conflict among secular and religious people during the formation time 1947-1948. Religious people wanted to introduce religious law halakha as main source of legislative power and that contrarily of them socialists wanted secular system. Because of equal force compromise was found. State has no Constitution. As result political system is copy of western democracies but personal relations are regulated by religious law halakha. That's why Israel is combination of modern democracy and religious state. "The religious status quo, agreed upon by David Ben-Gurion with the religious parties at the time of the declaration of independence in 1948 is an agreement on the religious Jewish role in government and the judicial system of Israel. Under this agreement, which is still mostly held today?"

1. The Chief Rabbinate has authority over Kashrut, Shabbat, Jewish burial and marital issues (especially divorce), and Jewish status of immigrants

2. Streets of Haredi neighborhoods are closed to traffic on the Sabbath

3. There is no public transport on that day, and most businesses are closed. However there is public transport in Haifa, since Haifa had a large Arab population at the time of the British Mandate.

16) Ibidem

17) http://www.argentina.gov.ar/argentina/portal/documentos/constitucion_ingles.pdf (Accessed 24.1.09)

18) <http://www.nndb.com/event/930/000084678/> (Accessed 1.2.09)

4. Restaurants who wish to advertise themselves as kosher must be certified by the Chief Rabbinate

5. Importation of non-kosher foods is prohibited. Despite prohibition, there are a few local pork farms in kibbutzim, catering for establishments selling “White Meat”, due to its relatively popular demand among specific population sectors, particularly the Russian immigrants of the 1990s. Despite the Status Quo, the Supreme Court ruled in 2004 that local governments are not allowed to ban the sale of pork, although this had previously been a common by-law¹⁹⁾. Having in mind that almost half of population is secular conflict among secularist and religious citizen is visible.” In recent years, perceived frustration among some members of the secular sector with the Status Quo has strengthened parties such as Shinui, which advocate separation of religion from the state, without much success so far.

Today the secular Israeli-Jews claim that they aren't religious and don't follow the Jewish rules and that Israel as a democratic modern country should not force the old outdated religious rules upon its citizens against their will. The religious Israeli-Jews claim that the separation between state and religion will contribute to the end of Israel's Jewish identity.

Signs of the first challenge to the status quo came in 1977, with the fall of the Labor government that had ruled Israel since independence and the formation of a rightwing coalition under Meacham Begin. Right-wing Revisionist Zionism had always been more acceptable to the religious parties, since it did not share the same history of antireligious rhetoric that marked socialist Zionism. Furthermore, Begin needed the Haredi members of the Knesset (Israel's unicameral parliament) to form his coalition and offered more power and benefits to their community than what they were accustomed to receiving, including a lifting of the numerical limit on military exemptions²⁰⁾. Future will show destiny of Israeli theocracy.

In other parts of modern world, theocratic features are also visible. For example in Hindu religion. Till 2008 Nepal was Hindu kingdom. Abolition of theocracy provoked reaction of former ruling Indian Bharatiya Janata party:” The declaration of Nepal as a secular state is a ‘negative development’ but the end of monarchy in what was till recently the world's only Hindu kingdom is the result of the ‘wishes of the people’,”²¹⁾ said Bharatiya Janata party. This statement shows

19) http://en.wikipedia.org/wiki/Religion_in_Israel (Accessed 1.2.09)

20) *ibidem*

21) <http://www.hindu.com/2008/06/03/stories/2008060356640100.htm> (Accessed 1. 2. 09)

very openly what is position of those party toward political system in India. They want to transform India in theocratic Hindu state.

Buddhist religion and peoples in modern times also employ some theocratic elements in political organizations of their societies. For example in Constitution of kingdom of Bhutan in Article 2, point 2 "The Institution of Monarchy" is written "The Chhoe-sid-nyi (Dual system of religion and politics temporal and secular.)of Bhutan shall be unified in the person of the Druk Gyalpo(The King of Bhutan) who, as a Buddhist, shall be the upholder of the Chhoe-sid"²²⁾ Very clearly Constitution defines that un Bhutan is theocracy. Thailand Constitution in chapter II section 9 says "The King is a Buddhist and Upholder of religions"²³⁾. Constitution of Sri Lanka in chapter 2 as follows defines role of Buddhism." The Republic of Sri Lanka shall give to Buddhism the foremost place and accordingly it shall be the duty of the State to protect and foster the Buddha Sasana, while assuring to all religions the rights granted by Articles 10 and 14(1)(e)."²⁴⁾

And for the end we have to emphasize than even Japan till end of the II world war was Shinto theocracy. And that this theocracy was abolished by ordering of occupying forces of USA, and not as wish of Japanese people. Lot of today researchers of Japan insist that New Komeito party which is in the government now²⁵⁾ want to transform Japan into Buddhist theocracy." The New Clean Government Party, *Kōmeitō*) or NKP, often translated as "New Komeito Party", is a political party in Japan affiliated with the religious movement Soka Gakkai. It considers itself Japan's answer to Germany's CDU (although unlike the NKP, the German CDU is not affiliated with any particular religious organization). The present New Clean Government Party was formed as a result of a merger between the Clean Government Party (Former) and the New Peace Party on November 7, 1998. The New Komeito is widely understood to be the political arm of Soka Gakkai to achieve the aim of making Soka Buddhism the state religion of Japan and, ultimately, the world. Daisaku Ikeda, head of Soka Gakkai, is considered the de facto head of New Komeito. Ikeda has said that the purpose of Soka's political involvement is to institute "Obutsu Myogo," or "Buddhist de-

22) [http://www.constitution.bt/TsaThrim%20Eng%20\(A5\).pdf](http://www.constitution.bt/TsaThrim%20Eng%20(A5).pdf) (Accessed 2.1.09); See Rana P.B. Singh, *Heritage Contestation and Contexts of Religion: Political Scenario of South East Asia, Politics and Religion*, journal Vol.II, no1/2008.; Accessed also at http://www.politicsandreligionjournal.com/PDF/broj%203/08_singh.pdf

23) <http://www.asianlii.org/th/legis/const/2007/1.html> (Accessed 1.2.09)

24) http://www.priu.gov.lk/Cons/1978Constitution/Chapter_02_Amd.html (Accessed 1.2.09)

25) http://en.wikipedia.org/wiki/Cabinet_of_Japan (Accessed 1.2.09)

mocracy,” or theocratic state. The party is a right-wing, conservative party, yet is a Buddhist democratic party as well.”²⁶⁾

As conclusion we can say that theocracy isn't past but praxis. And future will show who will won secularism or theocracy.

REFERENCES

- Al Attas Sayed Muhammad Naquib, *Islam i sekularizam*, Bosancica print, Sarajevo, 2003.
- Brian Fay, *Social Theory and Political Practice*, London : George Allen & Unwin, 1977.
- Jean Bodin, *Šest knjiga o republici*, Politička kultura, Zagreb, 2002.
- Miroljub Jevtic, *Religija i politika - uvod u politikologiju religije*, FPN, Institut za politicke studije, Beograd, 2002
- Politikologija religije*, ISSN 1820-6581
- William Alton Kelso, *American democratic theory: pluralism and its critics*, Westport, Conn.: Greenwood Press, 1978

Miroljub Jevtic

THEOCRACY IN THE MODERN WORLD

Summary

Modern Western world in political sense propagates secular principle of political organization. This means separation between the state and religion. But even in the most important Western states secularization has not been completely accepted. Even superficial examination of political system in the West shows that religion is present in their political organizations. The example of Great Britain is the most impressive one.

In England King is a chief of established church of England. In Denmark Lutheran church is established, too. If we analyze other civilizations than Christian, we will see similar situation. Islamic, Hindu and Buddhist worlds give similar examples. Having in mind all those facts we can easily conclude that theocracy is not past, bur very present model of political organization in contemporary world.

Key words: Theocracy, Modern world, Secularism, Religion, Politology of religion

26) <http://www.nationmaster.com/encyclopedia/New-Clean-Government-Party> (Accessed 1. 2. 09)

УДК: 321.7:329.12
Примљено: 18. августа 2009.
Прихваћено: 15. септембра 2009.
Оригинални научни рад

Српска политичка мисао
број 3/2009.
год. 16. vol. 25.
стр. 63-82.

Срђан Перишић

Београд

ЛИБЕРАЛИЗАМ *VS* ДЕМОКРАТИЈА: ОГРАНИЧАВАЊЕ ПОЛИТИЧКЕ ДЕМОКРАТИЈЕ – ИСКОРАК КА ИЗГРАДЊИ ГЛОБАЛНОГ НИХИЛИСТИЧКОГ ДРУШТВА

Резиме

Аутор у раду анализира кризу западне демократије у њеној политичкој димензији, која је започела још 70-их година прошлог века, а интензивирана после пада Берлинског зида. Управо рушење Берлинског зида није само означило да је либерализам успео да са сцене склони још једну политичку идеологију – социјализам, него да су либерали, било они означени као неолиберали, либертаријанци и сл. кренули у истискивање и саме демократије са којом су симбиотички на Западу изграђивали националну и социјалну државу. Последњи талас ширења демократије је у ствари привид њеног десупстанцијализовања. Од компетитивног елитизма, као њене већ давне редукције, она најпре инволуира у процедуралну или минималну демократију, да би завршила у пукој медијској манипулацији изборним телом. Кључ нетрпељивости либерализма према демократији није у неким новим изазовима пред којима се савремено друштво налази, већ у практичним консенквенцама теоријске напетости између демократије и либерализма.

Кључне речи: либерализам, демократија, политичка демократија, ниҳилизам, друштво, *demos*, грађанин, индивидуализам, тржиште, манипулација, ограничавање.

УВОД

Криза западне демократије је директно повезана са оживљавањем либералне политичке идеологије на Западу, током 70-их година прошлог века. Многи теоретичари оживљавање либерализма одређују појмовима неолиберализам, либертаријанизам и сл. Међутим, заједнички елеменат свим овим одређенима је антидемократска позиција. Поновни наступ либерализма, у разним подваријантима, започео је у САД, чиме је постао доминантан на Западу. (Нео)либерализам се теоријски обликује у чикашкој економској школи и започиње своје деловање као обнова економског либерализма. Међутим, наступ либерализма се не задржава само на економском пољу, већ до значајних промена долази и у култури, политици и друштвеним односима у правцу реafirмације либералних аксиома, а посебно индивидуализма. Како би остварили потпуну идеолошку хегемонију либерали су трајно задржали извесну везу са привидно левим идејама негације свих колективних вредности, традиције, националне културе, обичаја. Начињен је трајни савез између либерала и левице која се не бави социјалним питањима једнакости, већ искључиво „друштвеним“ питањима, што је, на први поглед, избрисало разлику између партија левице и деснице. Левичари су постали либерали у економској и социјалној димензији, а десница, која је одавно прихватила либерална схватања тржишта, постала је имуна на одбацивање вредности морала, традиције и интелектуалних вредности.¹⁾ Тако се либералне тенденције, потпомогнуте лажном левицом, залажу за декриминализацију проституције, порнографије и коришћења дрога, за права псеудоетничких и псеудоверских група, сексуалних мањина, акцентују разлике модерног и традиционалног, итд.

Постоји неколико спољашњих утицаја који су повод да либерали и дефинитивно почну да ограничавају демократију: ширење социјалистичких учења и покрета у свету²⁾, све веће противречности унутар социјалне државе Запада изражене захтевима разних слојева да им држава решава суштинска питања, завршетак деко-

- 1) Већина партија левице у Европи се ослободила социјалног активизма и заступања идеје социјалне једнакости. Оне су постале у суштини либералне прихватајући либералну економију, тржиште, индивидуализам као своје вредности - задржавајући ангажман само на друштвеном пољу. У Француској је за ову левицу скован и термин – БОБО левица (буржоа-боем).
- 2) Норберто Бобио (Norberto Bobbio, 1909-2004) је сматрао да је процес „постепене демократизације био осуђен на то да неизбежно води ка социјализму“. – Н. Бобио, *Либерализам и демократија*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1995, стр. 117.

лонизације што је западне државе у доброј мери лишило економске добити на којој се и заснивала држава *благостања*, и дефинитивно - крах социјализма у земљама „народне демократије“, што је потврдило енергичнији наступ либерала против демократије.

Међутим, суштински разлози нестанка чувене таутологије садржане у објашњавању и апологетици тзв. либералне демократије и, тиме, образовања истинског супарничког пара либерализам – демократија, налазе се унутар идеолошког склопа самог либерализма и у особинама стварне демократије.

1. ТЕОРИЈСКА НАПЕТОСТ ИЗМЕЂУ ДЕМОКРАТИЈЕ И ЛИБЕРАЛИЗМА

Етимолошки гледано реч демократија потиче од грчке речи *demos* (народ) и *kratein* (владати, снага). Дослован превод би био да је демократија владавина народа. Овде се, одмах, поставља питање – да ли је ово само етимолошко значење или су стари Грци истински разумели појам *demos*? Касније су разни теоретичари на различите начине дефинисали шта представља народ и како повезати тако схваћен народ са принципом владања.³⁾ Међутим, да бисмо схватили одређење *demos*, нужно је вратити се античким Грцима.

Стари Грци *су demos* схватили као народ, тј. као људе који живе на одређеној територији (*polis*) који су повезани историјским, социјалним и етничким односима и везама. Наспрам појма *демос*, они су другим појмом - *laos* означавали свеукупно становништво без обзира да ли у њему присутна или одсутна веза са традицијом и културом датог простора (*polis*). Према томе, демократија се схватала не као учешће свих појединаца у управљању државом, тј. *лаоса*, него као учешће само оних које карактерише истоветност, односно, заједничко порекло, живот, традиција, сећање и обичаји, а што се стицало у *demosu*. То јединство у *demosu* је самим тим било недељиво на индивидуе, тј. није га било могуће атомизовати на више група или појединачно на индивидуе. Јединство или истоветност је било укоренењено у културној, религиозној и етичкој традицији, својственој датој области. Поред тога, стари Грци су, у свом схватању демократије, делили људе на грађане и неграђане, тј. *polites* (грађанин) и *idiotes* (неграђанин). *Idiotes* је појединац који нема никакве везе са *demosom*, који је удаљен од социјалне,

3) Италијански филозоф Ђовани Сартори (Giovanni Sartori, 1924-) говори о шест могућих интерпретација појма народ. - Ђ. Сартори, *Демократија, шта је то?*, ЦИД Подгорица, 2001, стр. 94-96.

етничке, верске, историјске истоветности у *demosu*, и представља само изолованог, атомизованог појединца. Супротно од њега стајао је грађанин – *polities*, који је дубоко укореван у традицији *demos* и *polis*, тј. који је учествовао у политици и управљању државом – *polisom*. *Неграђанину* је било немогуће да постане *polites*, то се стицало само рођењем.

Антички Грци су добро приметили да је за *demos*, за управљање државом и за функционисање демократије веома важан концепт *општег добра*. С тим у вези, Аристотел (Αριστοτέλης, 384 – 322 п.Х) говори о државним уређењима која могу бити или добра или лоша, без обзира да ли је у питању монархија (василеја), аристократија, или политеја. Основни критеријум за то је владавина закона и брига за *опште добро*, тј. општу корист, јер „они облици државног уређења који имају у виду општу корист исправни су и апсолутно су праведни“⁴⁾, у супротном ради се о лошим уређењима који представљају девијације (тиранија као девијација монархије, олигархија као негирање аристократије и демократија као негирање политеје). Али, Аристотел демократију, види као најмање лоше уређење међу овим лошим, јер, схвата да нема ни идеално лоших ни идеално добрих, већ да се свако уређење мора посматрати кроз одређени период развоја. Тако да уређења могу бити између политеје и демократије, битно је да владају закони, „јер тамо где не владају закони нема државног уређења“.⁵⁾

Према томе, сагледавајући античко (изворно) схватање демократије, нужно је приметити да се оно односило само на истоветне заједнице, колективитете, историје и културе које су недељиве, и које се, сходно томе, развијају на концепту *општег добра*. Према овом примарном схватању демократије не може постојати њена универзална теорија, са универзалним рецептом већ само појединачне, јединствене историјске и националне демократије. Поред тога што је везана за један *demos* демократија је везана и за једну државу (*polis*), на коме се *demos* историјски развијао. Један од савремених демократолога, Роберт Дал (Robert Dahl, 1915,-) је, вероватно, то и имао у виду када је назначио да ниједна од транснационалних организација, као што су Европска заједница, НАТО, УН, мултинационалне корпорације, није демократска. Он наводи да „упркос мањкавостима полиархије у задовољавању критеријума за демократске процесе, ниједна интернационална организација, или бар иједна која поседује било какву значајну моћ, ни из-

4) Аристотел, *Политика*, Култура, Београд, 1960, стр. 83.

5) Исто, стр. 125.

далека им се не приближава у испуњењу тих критеријума“. Исто тако, наводи Дал, ниједна од ових организација нема народ, *демос*. Европска заједница, тешко да би могла прихватити „владу која би била приближно толико демократска као полиархије које сада постоје у оквиру држава чланица.“⁶⁾

Још једна од важних црта демократије јесте *једнакост* грађана у *демосу*. Када Аристотел говори о једнакости, он полази од *врлине* и *добра*. Наиме, врлина је „средина између две крајности“ што важи и за државно уређење и државу.⁷⁾ Аристотел наводи, најбоље је држати се умерености и средине и имати средње имање а у држави да доминира средњи имовни сталеж, што условљава да држава има најстабилније уређење, јер људи који имају претерано велика имања, моћ и богатство, „нити хоће нити се умеју да се поковавају“, док они који су тога сасвим лишени се само ропски поковавају.⁸⁾ Значи, претежна имовинска једнакост грађана омогућава да они учествују у владању („идеал добре државе“) или они нису грађани *демоса* него *неграђани*.

Либерализам дугује свој назив латинској речи *Libertas* – *слобода*, *слободан*, тако да он у свом имену носи идеју *слободе*, али на такав идеолошки начин да либерализам значи - ширење слободе из идеје у општи принцип на основу кога се слобода јавља као основа гледања на све аспекте друштвене стварности, као мера вредновања друштва и политике. Али, треба одмах приметити - да се никада у историји либералне мисли, појам *слобода* не примењује на било који колективни идентитет, било да је у питању народ, друштво, нација, држава, класа, социјална или нека друга група. Једна група савремених теоретичара је покушала да повеже вредности либерализма са етничким идентитетом или неким његовим деловима. Тако, израелска теоретичарка Јаел Тамир (1954,-), у својој теорији *либералног национализма*, наводи да будући да људи креирају политички систем, доносе законе, итд. поседују одређену културу те не могу да не избегну њено уношење у политички домен.⁹⁾ То је сасвим тачно, али је Тамир већ самим тим изашла из либерализма као политичке идеологије. Наиме, конструкције као што су либерални национализам, државни либерализам, национални либерализам или народни либерализам су немогуће и апсурдне. Опште је познато да су још први либерални теоретичари друштвеног

6) Р. Дал, *Дилеме плуралистичке демократије*, БИГЗ, Београд, 1994, стр. 42-43.

7) Аристотел, *Политика*, стр. 134.

8) Исто, стр. 135, 138-139.

9) Ј. Тамир, *Либерални национализам*, Филип Вишњић, Београд, 2002.

уговора направили радикалан раскид у односу заједница – држава уводећи појам апстрактног грађанина, тј. појединца који према држави наступа без конкретних одређена: националних, културних, историјских, моралних, социјалних, класних, итд. Тиме је процес настајања грађанске државе одвијао као процес елиминације заједничких вредности које су раније биле у јавној сфери, тј. као процес њихове приватизације.

Основни принципи либерализма су формулисани од стране енглеских, шкотских и велшких филозофа XVII и XVIII века. У њиховим радовима први пут у историји човекове мисли се појављује индивидуа, као нека апсолутна категорија која живи и делује ради задовољавања личних, егоистичних потреба. На основу тога су либерали изградили представу о друштву, политичком и економском устројству државе и дефинисали сталну потребу за модерношћу и промени. У томе им је помогла француска револуција која је „устопавила *модерност* као *Weltanschauung* модерног света“ – што истиче Имануел Валерштајн (Immanuel Wallerstein, 1930,-) у својој књизи *После либерализма*.¹⁰⁾ Он наглашава да је либерална идеологија „била веровање да је, да би историја пратила свој природан ток, било нужно ангажовати се у свесном, сталном интелигентном реформизму, уз пуну свест да је *време универзални пријатељ, који ће донети срећу за већи број људи*.“¹¹⁾ (курзив С.П) Према либералима једини субјекат који може дати одговор на нови поглед на свет (модерност) је појединац. Индивидуа је за либерале „*par excellence* историјски субјект модерности.“¹²⁾ Да би апстрактна индивидуа успела да оствари улогу субјекта либерализма она мора стално захтевати потребу за тзв. негативном слободом, која појединца одређује самосталним, без обавеза према било каквом колективном циљу, тј. општем интересу. Негативно одређење слободе је, најједноставније речено, повезано са индивидуалним схватањем слободе. С обзиром да су индивидуалне разлике између појединаца неограничене, онда и негативно одређење слободе, има неограниченост. Тиме је либерална слобода појмовно недефинисана, али се упознаје посредством неограниченог испољавања индивидуализма.

Према томе, појам човека је у либерализму сасвим супротан од грађанина како га разуме грчка демократија. Либерални грађанин је апстрахован од свих вредности које чине античког грађанина и,

10) И. Валерштајн, *После либерализма*, Службени гласник, Београд, 2005, стр. 198.

11) Исто, стр. 68.

12) Исто, стр. 71-72.

сходно томе, можемо закључити да би, у грчком демократском *полису*, централни субјекат либерализма, атомизовани апстрактни појединац добио понизно име – *идиотес*.

Сасвим се јасно да је овакво схватање индивидуе и њене *слободе* либерале суочило са контрадикцијом: слобода једног појединца је ограничена слободом другог. Међутим, либерали су пронашли један начин да се привидно избегне ова контрадикција. Наиме, свели су сву философску проблематику индивидуалне слободе и њеног неограниченог испољавања на економску сферу. У том правцу се највише ангажовао шкотски философ и економиста Адам Смит (A. Smith, 1723-1790). Он је принцип *слободе индивидуе* превео у концепт *слободне трговине* на тај начин што је самољубље (егоизам) и сујету појединца, односно тежњу да индивидуа буде вредна похвале од других, пренео на економску сферу. Према Смиту, како не би дошло до расула у друштву, нужно је да се поштују уговори на основу којих се обезбеђује основни механизам усклађивања интереса, тј. тржиште.¹³⁾ Задатак либералног тржишта је да редукује утицај нематеријалних и неогоистичних фактора како би се у потпуности остварио појединац са својим материјалним потребама. Тиме је тржиште модел свих активности, јер у њему постоје мерљиви критеријуми који их је свака индивидуа свесна, а то су „вредности“ понуде и потражње, док је моралним начелима и врлинама место изван активности друштва. Ту карактеристику либералног друштва истиче амерички философ Томас Молнар (1921-). Он наводи да није питање „како сазнати ко је у праву, јер објективност сама по себи не постоји (Кант)“, питање је „у упознавању статута сваког расуђивања да би се из тога искристалисало оно које је највероватније, оно које придобије сагласност свих.“ Највиша вредност тржишта није *истина* него – *размена*.¹⁴⁾ Главни производ овако постављеног слободног тржишта је „нивелисање и униформизација свега што би могло бити узрок реалних диференцијација и дистинкција“¹⁵⁾, јер различитости нису квантитативно мерљиве. С тим у вези, културни и остали колективни идентитети међу народима и појединцима су непотребни и треба их се ослободити. Речено речником старих Грка, либерализму није потребан *демос* и из њега изведен појам грађанина (*polites*), са свим вредностима, него атомизовани појединац, тј. *idiotes* (неграђанин). Самим тим

13) А. Смит, *Истраживање природе и узрока богатства народа*, том 1, Култура, Београд, 1971, стр. 60-62.

14) Т. Молнар, *Либерална хегемонија*, СКЦ, Београд, 1996, стр. 42.

15) Исто, стр. 43.

либералима је и демократија сувишна, јер подразумева ангажованост управо *демоса*.

Оно о чему многи теоретичари не говоре је и то да је либерализам јако фундиран у *идеји моћи*. На први поглед либерализам и *моћ* немају много додирних тачака, јер, слобода и *моћ* стоје на супротним логичким позицијама. Међутим, захтев либерала за слободом индивидуе је и захтев за *моћи*, тј. ослобођења индивидуе и нема ако она не употреби *моћ*, и то у виду *моћи разума* (философски рационализам). Наравно, анализирање моћи у либерализму је немогуће без сагледавања моћи кроз политичко деловање. Кроз политичку моћ се види тежња либерализма да доминира као идеологија а тиме и као парадигма Запада. Професор Драган Симеуновић политичку моћ одређује као „могућност да се формалним и неформалним утицајем у сфери политике утиче на кључне токове развоја друштва, а која је најчешће испољена кроз односе подређености и надређености...“¹⁶⁾ Преко појмова подређености и надређености либерализам делује не само у појединачним земљама него наступа и на глобалном нивоу. Наиме, либерализам, од свог настанка па до данас, развија друштво насупрот држави, истичући значај плуралитета друштва као једино могућег начина одузимања моћи од државе. Тако *дисперзована моћ* по групама грађанског друштва настоји да се увећа. То је битно својство *моћи*. Међутим, концентрација *моћи* изазива бирократизовање самих група. Тиме бирократија није својствена само држави. Осим тога, бирократизовање и концентрисање *моћи* у групама је усмерено ка упућивању те *моћи* ка самим институцијама државе. Наиме, услед чињенице да господаре са моћима, групе настоје да те моћи и операционализују не само кроз утицај на државу, него и кроз управљање државом. Најмоћније су оне групе које су успеле да се домогну моћи у финансијама, индустрији, медијима, разне мултинационалне корпорације, војно-безбедносне организације, итд.

Дакле, либерализам историјски, философски, и политички представља категорију која је у потпуности супротна од демократије. Ако је демократија заснована на владавини колективних интереса преко приватних, либерализам је владавина приватног над колективним и, ако демократија примарно брине о политичкој сфери и управљању заједницом, онда се либерализам бави обезбеђењем економске слободе појединца, и коначно, ако је демократија облик политичке структуре традиционалног друштва, онда је либерализам доктрина која у потпуности, *нихилистички* одбацује институције које припадају политичкој и културној историји наци-

16) Д. Симеуновић, *Теорија политике*, ридер, Наука и друштво, Београд, 2002. стр. 145.

је, развијајући друштво где је све роба, при чему истински *демос* представља сметњу.

2. ОТКЛОН ЛИБЕРАЛИЗМА ПРЕМА ДЕМОКРАТИЈИ?

Историјски гледано, либерали су, током XIX и XX века, са другим политичким идеологијама, тиме и са демократијом, без обзира на различитост или потпуну супротстављеност према њима, остваривали мешање и, на први поглед, изграђивали друштва у западним земљама. Како се то догодило имајући у виду да либерали искључују доктринарне категорије које су изван свог идеолошког домена?

Либерализам је већ током XIX века био принуђен да прихвати демократске и социјалне вредности (видећемо да је то било привремено), те да одбаци апсолутизам тог времена. Тако, Имануел Валерштајн истиче да је најбитнија промена та да се либерална идеологија окренула од „теоријске антидржавне позиције“ ка позицији „ојачавања државне структуре“ социјалним и демократским елементима. Зашто? Кључни одговор, према Валерштајну, лежи у чињеници да је радничку класу, која је била све опаснија, требало интегрисати у друштво кроз давање општег права гласа али и изградњом националног духа. Радничке класе земаља Запада су се интегрисале у „национални политички процес“ на такав начин да нису представљале претњу функционисању светске капиталистичке привреде.¹⁷⁾ Према томе, задатак либерала је био очување капиталистичке економије засноване на приватном власништву, а то је могло једино придобијањем радништва кроз „стварање националног осећања и преношењем дела глобалног вишка вредности на радничку класу, али на такав начин...да систем акумулације остане нетакнут.“¹⁸⁾

Међутим, Валерштајн *не* примећује да је изградња и националне и социјалне државе, односно, прихватање демократских тенденција од стране либерала била само фаза у развоју либерализма и његовом путу ка нихилистичком друштву либералног тржишта где је *све* само роба. Он не уочава да су социјалистичке, националне и демократске тенденције само искориштене. Валерштајн, заслепљен миленијаристичким размишљањима, не види да

17) И. Валерштајн, *После либерализма*, Службени гласник, Београд, 2005, стр. 90.

18) Исто, стр. 200.

су либерали урушили социјалну и дистрибутивну правду, не само тежњом за сабирањем максималног профита у државама „језгра“ него, пре свега, тежњом ка изградњи либералног нихилистичког друштва у коме нема места за испољавање демоса ни у социјално-дистрибутивном погледу, ни у етно-културном, ни у политичком.¹⁹⁾

Према томе, либерална идеологија, којој је потпуно стран национални и социјални елемент, током свог историјског развоја користила је и националне и социјалне а тиме и демократске тенденције, при чему се никада није поистоветила са њима, већ једним отклоном према њима – изнутра их је подривала. Тако је било и са тзв. либералном демократијом, односно, националном и социјалном државом до 90-их година XX века. Либерални циљ је реализација пројекта светског слободног тржишта, у коме би постојали само атомизовани појединци (индивидуе) и групе формиране по принципу различитог испољавања индивидуализма, без било каквих етно-културалних, социјалних и политичких карактеристика (вредности, идентитета). Наравно, овај циљ се не може одједном остварити, већ су либерали принуђени да привременим отклоном ка другим политичким доктринама, постепено остварују и изграђују нихилистичко и номиналистичко глобално друштво. У томе им помажу конформисти и с лева и с десна. То се посебно види у Европи. Некадашњи револуционари из 1968, марксисти, социјал-демократе, синдикалисти се уопште не разликују од либерала, већ напуштајући идеју социјалне државе (какав парадокс!) у савезу са десницом (која је у Француској одавно напустила истински десни деголизам) остварују пројекат либералног разарања нација, њиховог идентитета и вредности, тј. *demosa*.²⁰⁾

Имајући у виду да је либерализам све политичке идеологије искористио у свом историјском развоју и тиме их послао у политичку историју (последњи је побеђен социјализам, симболичким и стварним *падом Берлинског зида*), остала је само – демократија. Њу је постепено почео истискивати 70-их година прошлог века, да би је (оснажен подршком конвертитске левице и деснице), после 1989, и дефинитивно почео ограничавати.

19) Либерали су, маскирани демократијом, користили за своје сврхе незадовољство народа Европе и апсолутизмом XIX века, и нацизмом у XX веку.

20) О савезу левице (БОБО левица) и финансијске деснице у Француској видети интервју са Алан Соралом (Alain Soral), француским писцем и публицистом, у часопису *Геополитика*, бр. 29, Београд, 2008, стр. 8.

3. ОГРАНИЧАВАЊЕ И КРИЗА ПОЛИТИЧКЕ ДЕМОКРАТИЈЕ

Либерализам ограничава и ствара кризу демократије у њеној социјално-економској и политичкој димензији. У раду ћемо размотрити ограничавање политичке димензије демократије. Прекомпоновање *политичке демократије* се огледа у детаљној измени политичког плурализма, под којим подразумевамо не само вишепартијски систем него и постојање таквих принципа као што су подела власти, њена равномерна дистрибуција међу политичким институцијама, демократизација медија, демократско јавно мњење, итд. Либерали су ове принципе напустили.

3.1. Измена политичког плурализма

Прво што се примећује је то да су политичке партије постале отуђени део политичке елите на власти. Последњих деценија ово је добило значење које се односи на свођење вишепартијности на двопартијски систем, који делује једнопартијски. Наиме, између водећих партијских блокова или коалиција, а којих има два, блок на власти и блок у опозицији, онај који је у опозицији добија један део власти и добара који су у вези с њом. Поражена партија или коалиција не силази са сцене, она остаје у својству лојалне опозиције рачунајући да ће на следећим изборима победити. Овај компромис је у складу са општом тенденцијом укрупњавања монопола на тржишту. Нове партије немају никаквих шанси! Да систем делује једнопартијски говори и чињеница да су ове две групације партија или коалиција постале део државног апарата па и део привредно-финансијских монопола и конгломерата. О томе је нарочито писао социолог Александар Зиновјев (1922-2006), који такав систем пореди са једнопартијским системом у бившим социјалистичким земљама. Наиме, прва карактеристика оваквог система је да је дошло до *срастања политике и управљања*, односно, водећи партијски активисти, тј. политичари су постали део управљачког слоја и у државним институцијама и у економији. У свим либералним земљама формирано је језгро професионалних политичара који су у органима власти неограничено, баш као и у бившим социјалистичким режимима. Зиновјев наводи да „у западном систему државности постоји једно језгро партија, клика и професионалних политичара које није мање стабилно него одговарајућа језгра у државном апарату комунистичких земаља.“²¹⁾ Политичари заузимају високе положаје и у руководством највећих компанија. Зиновјев истиче

21) А. Зиновјев, *Запад*, Наш дом – Age D’Homme, Београд, 2002, стр. 165.

да политичари постају сарадници концерна, заузимају положаје који уопште нису политички. „Образују се својеврсни картели великих партија и клике професионалних политичара. Они одлучују ко ће, и какве положаје заузети у установама у којима власт има приступа...Партије и клике пребраћују државу у свој плен, у извор свакојаким животних добара и каријере.“²²⁾

Избори су, у таквој ситуацији, изгубили свој некадашњи демократски карактер, јер су се свели - не на остваривање идеје демократије - већ на избор лица у органе власти на неограничено дуг период. „Суштина западног изборног система не састоји се у томе да се оствари апстрактна идеја демократије, већ у томе да се пружи могућност да се практично изаберу нека лица у органе власти и да се као таква озаконе.“²³⁾ Да је ситуација са изборима оваква, у прилог овоме говори и чињеница да већина грађана игнорише изборе, из разлога што сматрају да не могу ништа променити, а управо не могу ништа изменити јер се, између осталог, у властима врте једни те исти политичари годинама, па и деценијама. Грађани сматрају да резултати избора не мењају ништа у њиховом положају. Излазност на изборима је, готово, увек испод 50%. Овде можемо приметити да се грађани редовно позивају да изађу на гласање, али реално гледано, професионалним политичарима то и не одговара. Евентуално велика излазност би на сцену вероватно довела неку радикалнију партију, што ни у ком случају либералима не одговара. Либерализам не дозвољава никакве ломове и промене, јер би био угрожени основни постулати либералне идеологије.

Стари принцип поделе власти (законодавна, извршна, судска) је изгубио свој смисао. Имајући у виду да се створила управљачка елита која је неограничено дуго присутна у власти, све је подређено што оперативнијем управљању. То се може постићи само кроз потпуно јединство законодавне и извршне функције власти.²⁴⁾ У таквој ситуацији потпуно је измењен и принцип *већине*. Наиме, услед бирократизовања и концентracије *моћи* у групама, и то у корпоративно-финансијским и војним елитама, оне настоје да ту моћ операционализују не само кроз утицај на државу, него и кроз управљање државом. Тако да владе у либералним земљама и не заступају вољу већине, већ вољу ових елита. *Већина* уопште и не постоји као примарно дати фактор (изузев у самим изборима).

22) Исто,

23) Исто, стр. 196.

24) Парламент делује искључиво као продужена рука извршне власти, јер влада даје законодавну иницијативу. Ретке су иницијативе парламента.

Све ове измене утичу да либерализам, у идеолошкој прекомпозицији друштва и државе, *сужава демократију искључиво на конкуренцију политичких елита*, оличених, с једне стране, у представницима финансијских, индустријских, војно-безбедносних група и организација, и са друге стране, у представницима државе.

3.2. Корпоративизам и „побуњене елите“ као замена за демократију

У чувеном извештају Трилатералне комисије 1975. године, Семјуел Хантингтон (Samuel Huntington, 1927-2008) упозорава на „опасност претеране демократије“ и каже: „Либерализам успорава логику демократије, а демократија се противи логици либерализма. Демократијом се не може владати. Ограничавање учешћа маса у политичким одлукама и преношење одлучивања у руке корпоративних елита је неизбежно.“²⁵⁾ (подвукао С.П) Током „коегзистенције“ либерализма и демократије, идеја корпоративне демократије или социјеталног корпоративизма је била у почетку компатибилна са карактеристикама државе благостања. Она је подразумевала интеграцију и кооптацију радништва у систем како би се избегли социјални немири, као и државни интервенционизам у домену економске политике којим се осигурава стабилност привређивања.²⁶⁾ Међутим, наступом (нео)либералне идеологије, мења се и сам садржај социјеталног (демократског) корпоративизма.

Суштину тзв. корпоративног либерализма, као замене за демократију, чини: потчињавање социјалних слојева капиталу и његовим представницима у индустријско-финансијским корпорацијама и организацијама; потчињавању социјалних група државном апарату који је, видели смо, саздан од срастања политике и управљања, као и потчињавању вођству синдиката. Социјални слојеви постају подређени врховима ових корпорација и политичких елита на такав начин да се руководиоцима корпорација и политичким елитама додељује монополски положај у свом домену. Истовремено, врши се контрола захтева и интереса социјалних слојева од стране њихових „представника“.²⁷⁾ Практично, овде се уочава политичка пасивизација радништва јер синдикати не изражавају

25) С. Аврамов, *Трилатерална комисија*, Институт за међународно право, Бањалука, 2000, стр. 60-69.

26) Д. Обрадовић, *Корпоративни политички системи: компаративни приступ*, Институт за међународну политику и привреду, Београд, 1992. - Мере државног интервенционизма су биле: политика пуне запослености, контрола цена, глобално планирање како би се спречила незапосленост, обезбеди економски раст, спречила инфлација и дефинисала социјална држава.

27) Исто, стр. 42-43.

њихов интерес већ оне захтеве који су у складу са постигнутим договором између капитала, државе и синдиката.

Главни производ корпоративног либерализма је *друштво маса* као замена за друштво грађана у *demosu*. Тако Чарлс Милс (Charles Right Mills, 1916-1962) наводи да корпоративни капитализам, системом моћних монополских корпорација производи цивилизацију у којој тријумфује масовно отуђење човека од човека.²⁸⁾ Наиме, грађани постају конзументи без икаквих других идентитета (неграђани), народ, тј. *демос* постаје маса, а мали круг власника - елита. Милс наводи да је корпоративизам условио да грађанин за власт не представља ништа осим поседовања држављанства и стицања пунолетности ради гласања на изборима, тј. грађанин је претворен у атомизованог појединца (индивидуу).

Данас, у савременом либералном друштву, ове корпоративне, либералне елите су добиле и нова обележја али су се прошириле и са новим интелектуалним слојевима. Наиме, амерички аутор Кристофер Лаш (Christopher Lasch, 1932-1994) у делу *Побуна елита*, пише о *новој* врсти елита које данас владају либералним друштвима.²⁹⁾ Анализирајући елите у САД, Лаш наводи да су оне идентичне у свим либералним земљама, и да су оне, у односу на старе, националне елите – космополитске. У њих спадају „не само корпорацијски менаџери већ и све струке које производе и манипулишу информацијама.“ То је „нова, целебрална аристократија“ чији се „животни приходи“, за разлику од припадника ранијих владајућих елита, „не ослањају толико на власништво над некретнинама колико на манипулацију информацијама и професионалном експертизом“.³⁰⁾ Њих повезује свет „апстрактних концепата и симбола који се протежу од цена на берзи до визуелних приказа које стварају Холивуд и Медисон Авенија, и који се специјализују за интерпретацију и употребу симболичких информација.“³¹⁾

Поред космополитизма и света симбола, битна карактеристика ове *елите* је да је она у идејном смислу привидно левичарска. То такође истиче Лаш.³²⁾ Осим што по приходима припада

28) Р. Милс, *Елита власти*, Плато, Београд, 1998.

29) К. Лаш, *Побуна елита*, Светови, Нови Сад, 1996.

30) Исто, стр. 10-11. Ову аристократију сачињавају „банкари, грађевински финансијери и предузимачи, инжењери, консултантни свих врста, системски аналитичари, научници, доктори, публицисти, издавачи, уредници, директори рекламних агенција, уметнички директори, филмације, забављачи, новинари, телевизијски продуценти и редитељи, уметници, писци, професори...“ – Исто, стр. 37.

31) Исто, стр. 38-39.

32) Исто, стр. 17-18.

највишим слојевима друштва, и што је у савезу са финансијским, индустријским лобијима, тј. економским либералима, лажни леви-чарски ангажман *нове елите* се састоји у бављењу измишљеним „друштвеним питањима“ као што су: родна дискриминација, хомо-фобија, сексизам, транссексуализам итд, тј. питањима која проистичу из различитог испољавања индивидуализма индивидуе. Овој елити су страна социјална питања, неједнакост, осиромашење становништва, криза породице, енормна пораст насиља, смањење опште културе, итд. Оно што је најважније, *нова елита* је наглашено анационална, апстрахована од било каквог идентитета везаног за етно-културу, традицију, историју, обичаје и сл. Национални интерес схватају само кроз остваривање геополитичких претензија на нелибералне делове света, али и то под маском *људских права* и *слобода*. Либерализам је, тиме, и коначно, после толико времена добио елите које ће водити атомизовану заједницу (маса, неграђане) у правцу изградње нихилистичког либералног друштва. С тим у вези, Лаш *нову елиту* и назива *побуњеном* против сопствене националне државе и културе.³³⁾

Ове нове елите Запада имају своје успешне копије и у бившим социјалистичким земљама које на имитаторски начин настоје да изграђују друштво коме припадају. Под терминима *европејства* и *модернизације* припадници ових копираних елита више не осећају никакву одговорност за сопствени народ, већ га оптужују за заосталост што је, по њима, последица традиционализма, превазиђене културе и економије. Највећи део ове елите је на власти, поготово у економији, а тамо где још увек нису у потпуности преузели све полуге „омражене“ државе, као нпр. у Србији, присутнији су у невладиној сектору, на универзитетима, итд. Када је Србија у питању, идеолошки део ове елите себе назива „другом Србијом“ и претежно је титоистичког *background-a* што је сасвим компатибилно са идеолошким карактером *нове, побуњене елите* (Лаш) на либералном Западу. Ова „друга Србија“, се, такође, не бави истинским левим идејама социјалног активизма и заштите најнижих слојева, већ тежиште усмерава на пропагандни рат против сопственог народа.³⁴⁾ За „другу Србију“ је национална сувереност идеолошки не-

33) Исто, стр. 48-50.

34) Мирјана Радојичић наводи да „у персоналном смислу бројчано највећи део ‘друге Србије’ чине пензионисани службеници Брозове дипломатије, високи функционери некадашње партије југословенских комуниста, активисти својевремено Савеза синдиката Југославије, чланови на VIII седници поражене фракције СКС (‘стамболићевци’), теоретичари и идеолози марксизма-лењинизма у његовој догматској или *praxis* верзији, из њихових редова регрутовани ‘социјалдемократи’ и ‘либерали’...“ - М. Радојичић, *Историја у кривом огледалу*, ИПС, Београд, 2009, стр. 120-121.

прихватљива. Имајући у виду да је национална сувереност услов развоја демократије и грађанина (у *demosu*), и ова „елита“ се нашла са друге стране барикаде у односу на демократију.

3.3. Манипулација јавним мњењем

Имајући у виду да је насилно наметање неког општег интереса за цело друштво карактеристика тоталитарних друштава, у антиподу тоталитаризма – демократији јавно мњење, као интерес већине је, како истиче Ненад Кеџмановић, темељ демократије³⁵⁾.

Јавно мњење подразумева мишљење о неком значајном друштвеном питању (политичком, економском, правном, спортском и сл.) које је раширено, доминантно у јавности једног друштва у одређеном тренутку. Јавно мњење чине тренутна уверења, ставови и судови. Професор Кеџмановић наводи да се оно образује узајамним сучељавањем партикуларних и субјективних интереса путем дијалога и дебате, уз свестрану толеранцију према свим разликама и супротностима, чиме се „долази до општег, односно, барем већинског интереса.“³⁶⁾ Овако дефинисано и у пракси примењивано схватање јавног мњења је карактеристика друштва јавности. С обзиром да је јавно мњење саздано од жеља, интереса, и сл. који су мање или више субјективни, оно не може да претендује на апсолутну истину. Зато је оно врло флуидно, подложно променама, контроли и манипулацијама политичких и економских центара моћи. У формирању јавног мњења посебно важну улогу имају масовни медији.

Управо у манипулацији јавним мњењем се види ограничавање, сужавање и криза демократије. Истраживањем овог феномена бавили су се Милс, Лаш, Бурдије, Зиновјев. Сви они истичу да медији грађанину сугеришу ослобађање „сувишних“ идентитета сводећи га на индивидуу којој је свеједно шта се дешава у земљи и свету. Медији имају улогу да спрече било какву политичку акцију усмерену на стварање опозиције либералном поретку. С тим у вези, француски социолог Пјер Бурдије (Pierre Bourdieu, 1920-2002) за медије каже да су „један фактор деполитизације који очигледно делује првенствено на оне фракције публике које су највише деполитизоване“, тј. на жене, мање образоване, сиромашне. „Телевизија предлаже једно виђење света које је све више деполитизовано, асептично, безбојно, и све више вуче за собом новине у свом скре-

35) Н. Кеџмановић, *Домети демократије*, ФПН – Чигоја, Београд, 2005, стр. 43.

36) Исто.

тању ка демагогији и подређивању комерцијалним потребама.³⁷⁾ Зиновјев исто истиче њихову манипулативну улогу наводећи да је то такав инструмент који сам себе опажа као друштвену снагу, а који све остале користи као инструмент. „Медији су сконцентрисали у себи друштвено мњење и грађанско друштво, поставши њихов репер и лишавши их истовремено самосталности.“³⁸⁾

Да би се омогућила лакша манипулација, медији су у либералним земљама већ почетком 80-их година прошлог века приватизовани а убрзо и централизовани (општа тенденција укрупњавања капитала). Наиме, на медије се у приватној свери лакше утиче, него када су они под лупом друштвене контроле и јавности.³⁹⁾

Да су размере манипулације огромне говоре чињенице из рата против Ирака 1991. и данашњих ратних догађања где су разарања и масовно страдање ирачког народа остала готово незабележена ид стране медија и без суда јавности на Западу. Југословенски сукоб 1991-1999. је посебан пример како се, опет, прикази разарања и злочина могу усмерити на такав начин да се сатанизује само једна страна у сукобу. У овом случају јавно мњење Запада је обликовано и усмерено у правцу остваривања геополитичких интереса САД и НАТО. Обликовању овакве јавности свестрано је помогао део српског невладиног сектора. Мирјана Радојичић у својој књизи *Историја у кривом огледалу*, наводи да интерпретација овог „трећег“ сектора „скорије јужнословенске прошлости, места и улоге српског народа и његових политичких и интелектуалних елита у њој, била је једна од најутуцајнијих у светском јавном мњењу и, као таква, у великој мери је одређивала трагичну политичку судбину тог балканског етноса и његове државе у протеклих петнаестак година, са извесним изгледима да то чини и у наредном периоду њиховог евроатлантског интегрисања.“⁴⁰⁾ Према томе, либерално јавно мњење део идеолошке стратегије либерала на стварању тржишног, масовног, nihilisticког друштва глобалних размера у коме је грађанин сведен на индивидуу, а народ (*demos*) замењен масом, која слуша *нову елиту*.

Анализирајући ограничавање политичке демократије сасвим је јасно зашто су грађани незаинтересовани за политички живот,

37) П. Бурдије, *Сигнална светла: прилози за отпор неолибералној инвазији*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1999, стр. 87-88.

38) Александар Зиновјев, нав. дело, стр. 249, 251.

39) Исто, стр. 249.

40) М. Радојичић, *Историја у кривом огледалу*, ИПС, Београд, 2009, стр. 6.

односно, зашто постоји политичка апатија грађана (изборна апстиненција), неповерење јавности у политичке институције, тешкоће да се нација окупи на остварењу заједничких циљева. Либерали управо и граде систем у коме ће грађани бити политички незаинтересовани, колективистички обезбојени, апстрактни, сведени на потрошњу и консензусе у масовној култури. То није никаква аномалија либерализма која се као таква може одстранити некаквом партиципацијом или делиберативном демократијом (Хабермас) и сличним утопијским „алтернативама“.⁴¹⁾ Ово је нужна фаза историјског развоја либерализма те је одбацавање демократије његова законитост. Према томе, са падом тоталитарних система, антипода демократије, током XX века, нисмо се ослободили сенке тоталитаризма. Либерална идеологија није завладала на огољеном насиљу, деспотизму и тиранији, већ на новим, суптилнијим операцијама. Либерализам данас пореде са Орвеловом *1984*. јер је управо та идеологија створила друштво у коме је човек на *нежан* начин, уз властити пристанак, сведен на ниво роба који слуша *Великог брата*. *Велики брат* су, управо, елите оличене у финансијским, индустријским, војним, безбедносним организацијама, али и анационална *нова елита* побуњена против сопствене културе. Оне су образовале такву структуру и односе да функционишу као наддржавна левијатанска контрола и државе и друштва. Она бивша социјалистичка тоталитарна држава је само мали део овог новог Левијатана. Тиме је либерализам постао идеологија позападњавања нација и клонирања западне масовне културе - а не идеологија демократије.

ЛИТЕРАТУРА

- Аристотел, *Политика*, БИГЗ, Београд, 1984.
 Аврамов, Смиља, *Трилатерална комисија*, ИМП, Бањалука, 2000.
 Бобио, Норберто, *Либерализам и демократија*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1995.
 Бурдије, Пјер, *Сигнална светла: прилози за отпор неолибералној инвазији*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1999.
 Валерштајн, Имануел, *После либерализма*, Службени гласник, Београд, 2005.
 Дал, Роберт, *Дилеме плуралистичке демократије*, БИГЗ, Београд, 1994.
 Зиновјев, Александар, *Запад*, Наш дом, Београд, 2002.
 Кеџмановић, Ненад, *Домети демократије*, ФПН – Чигоја, Београд, 2005.

41) Видети: Александра Мирковић, „Дискурзивна демократија као специфичан облик делиберативно-демократског модела“, *Српска политичка мисао*, 1/2009, ИПС, Београд, стр. 45. А. Мирковић износи гледиште о утопијском карактеру Хабермасовог модела кориговања либерализма.

Лаш, Кристофер, *Побуна елита*, Светови, Нови Сад, 1996.

Милс, Рајт, *Елита власти*, Плато, Београд, 1998.

Мировић, Александра, „Дискурзивна демократија као специфичан облик де-либеративно-демократског модела“, *Српска политичка мисао*, 01/2009, Институт за политичке студије, Београд.

Молнар, Томас, *Либерална хегемонија*, СКЦ, Београд, 1996.

Обрадовић, Даниела, *Корпоративни политички системи: компаративни приступ*, Институт за међународну политику и привреду, Београд, 1992.

Радојичић, Мирјана, *Историја у кривом огледалу*, Институт за политичке студије, Београд, 2009.

Симеуновић, Драган, *Теорија политике*, Наука и друштво, Београд, 2002.

Смит, Адам, *Истраживање природе и узрока богатства народа*, Култура, Београд, 1971.

Сорал, Алан, „Савез деснице вредности и левице рада“, *Геополитика*, бр. 29, Београд, 2008.

Тамир, Јеал, *Либерални национализам*, Филип Вишњић, Београд, 2002.

Srdjan Perisic

LIBERALISM VS DEMOCRACY: CONSTRAINTING OF POLITICAL DEMOCRACY – A STEP FORWARD BUILDING A GLOBAL NIHILISTIC SOCIETY

Summary

In his work, the author is analyzing the crisis of the western democracy in its political dimension, which had started already in 70's of the last century, and deepened after the fall of the Berlin Wall. Not only did the demolishing of the Berlin Wall mark the success of liberalism in eradicating another political ideology – socialism from the scene, but it also marked the liberals', be they identified as neoliberals, libertarians and similar, commencement in dismissing the democracy itself with which they had symbiotically been building national and social state. The last wave of spreading democracy is actually an apparation of its desubstantiation. From competitive elitism representing its diminution that had occurred long time ago, it primarily evolves to a procedural or minimal democracy, altering into mere media manipulation by electoral body. The key of intolerance of liberalism towards democracy is not in some new challenges that a contemporary society is already facing

with, but in practical consequences of the theoretical tension between democracy and liberalism.

The key words: liberalism, democracy, political democracy, nihilism, society, national state, *demos*, individualism, market, manipulation, constraint.

ЕКОНОМСКА ДИПЛОМАТИЈА И СВЕТСКА ПОЛИТИКА

УДК: 339.9:327

Примљено: 13. августа 2009.

Прихваћено: 15. септембра 2009.

Оригинални научни рад

Српска политичка мисао

број 3/2009.

год. 16. vol. 25.

стр. 83-102.

Владимир Преуловић

Геоекономски факултет Мегатренд Универзитета

ПОТРЕБА ЗА НОВИМ ПРОФИЛОМ КАДРОВА У СРПСКОЈ ЕКОНОМСКОЈ ДИПЛОМАТИЈИ

Резиме

Расправе о томе да ли су нам потребни економски дипломате у најважнијим светским привредним центрима указује да, нажалост, код нас још увек није схваћена права улога и значај економске дипломатије за привредни опоравак и наступ наше привреде у свету. Развијене земље су то одавно схватиле и економска дипломатија пружа велики допринос промоцији њихових привреда и заштити националних економских интереса. С обзиром на то да је Министарство економије и регионалног развоја расписало јавни конкурс за првих 28 наших економских дипломата у светским центрима, поставља се питање: какви су нам кадрови потребни за те функције? Које способности мора да поседује модерни економски дипломата? Које критеријуме треба поштовати приликом избора тих кадрова? Како објективно мерити њихов стварни допринос? Каква су искуства других, развијених земаља на том плану?

Кључне речи: Економска дипломатија, национални економски интерес, промоција наше привреде у свету, спољноекономски на-

ступ земље, економски представник земље, припрема кадрова за економску дипломатију, економско ратовање, јавни конкурс

УВОД

Главна функција економске дипломатије је заштита националних економских интереса у међународним економским односима. Да би се обезбедила промоција националне привреде у светској размени (како државе у целини, тако и сваког њеног економског субјекта), организована држава одређује за то надлежне органе и службе, утврђује средства и механизме и задужује стручне и спремне кадрове који ће зацртану државну политику наступа у иностранству спроводити економском дипломатијом на билатералном и мултилатералном плану.

Дакле, пре свега, свака држава треба да утврди који су њени дугорочни циљеви у економском општењу са иностранством, да утврди конзистентну политику економског наступа, да обезбеди материјалне ресурсе за такав наступ, да обучи способне кадрове који ће то спроводити. Уколико један од тих елемената недостаје, степен успешности њеног економског представљања и резултати њеног наступа озбиљно се умањују. Уколико су сви ти неопходни предуслови обезбеђени, стварају се повољни услови за остварење функција економске дипломатије.

Економске дипломате воде свакодневну битку са конкурентима у потрази за поверљивим економским информацијама, надмећу се за освајање нових или проширење присуства на старим тржиштима, воде мукотрпне преговоре, често са позиција економске силе, не водећи много рачуна о етикецији и учтивој дипломатској реторици. Њихов професионализам (ми бисмо рекли и патриотизам, мада та реч припада једној другој сфери) огледа се у преданој борби за економске интересе или профит своје компаније и земље у целини. Уместо фракова и цилиндара они носе акти ташне увек пуне поверљивих економских информација или понуда, служе се често различитим врстама поткупљивања или “одобровољавања”

ривала и економских партнера како би обезбедили посао или ослободили простор за извоз производа своје земље или компаније.¹⁾

Наравно, економска дипломатија није само то. У сферу легалног деловања спада свакодневно праћење економских активности и резултата, као и квалитета производа и производње земаља пријема, барометара привредних кретања, могућности пласмана производа и капитала сопствене земље и продора на тржиште земље пријема, као и размена информација са матичном земљом и њеним надлежним институцијама.

Економски дипломате и сервиси, припремају за стране кориснике, економске информације и билтене о привредним потенцијалима и извозним капацитетима своје земље. Предлажу и организују привредне изложбе својих земаља у иностранству, учешће земље или одговарајућих фирми на сајмовима и манифестацијама које организује земља домаћин. Учествоју на стручним симпозијумима и трибинама где говоре о производним капацитетима и извозним потенцијалима своје земље. Учествоју у преговорима на нивоу званичних делегација државних органа и министарстава или помажу у разговорима на нивоу компанија и у склапању аранжмана, привредних протокола или споразума између две земље или компаније.

Баве се прикупљањем (дозвољеним или недозвољеним) поверљивих економских информација о производњи или новим производима и прослеђују их надлежним службама своје земље. У томе често прекораче праг легитимног и дозвољеног понашања, што за последицу може да има протеривање страног дипломате из земље пријема, са штурим или без икаквог објашњења.

У понашање економских дипломата које се граничи са дозвољеним спадају и разне врсте незваничних притисака или претњи да се земља или компанија у питању определи за сарадњу са економским субјектом земље порекла дотичног дипломате. Уз ову листу функција, која сигурно није коначна, додао бих и неке функције које је много теже остварити, али су од изузетног значаја за привредни развој земље и појединих компанија:

- Утицај економске дипломатије и економских представника у најважнијим земљама на пословне планове и

1) Пре неколико година је на светло избила афера поткупљивања јапанских функционера за куповину америчких авиона BOEING, затим белгијских министара за куповину италијанских хеликоптера AGUSTA, као и појединих чланова саудијског двора за давање предности америчким војним авионима над, већ уговореном кредитираном, испоруком француских "MIRAGE" последње генерације. То је био само врх леденог брега у односу на друге афере корупције које се стално догађају, али из ових или оних разлога, бивају заташкане.

програме значајних привредних грана и делатности које послују са иностранством или земљом у којој се представник налази;

- На бази релевантних информација о најновијим трендовима, истакнути економски представници утичу на асортиман, карактеристике и квалитет извозних производа и производних листа;
- Допринос утврђивању стратегије економског наступа у иностранству за земљу у целини или њене најважније привредне субјекте који послују са иностранством;
- У свакодневној комуникацији са службом, ресором и компанијом, економски дипломата утиче да се уклоне уочене слабости, неправилности и недостаци, побољшају услови и скрате рокови, односно у целини побољша економски наступ у иностранству.

Све су ово, као што се види, функције економске дипломатије као нужне, високо специјализоване делатности, неопходне за заштиту националних економских интереса једне земље и њено представљање у иностранству.

НЕОПХОДНОСТ ИЗУЧАВАЊА ЕКОНОМСКЕ ДИПЛОМАТИЈЕ

У изучавању економске дипломатије, као вештине и научне дисциплине, пионирску улогу и најдубљи траг су остварили Французи.

Они су у обучавању кадра за комплексне и ризикантне функције економског дипломате отишли толико далеко, да једини у свету имају Школу за економско ратовање - Групе ESLSCA. У амблему ове Групе стоји да су то: Студије трећег степена из стратегија економске шпијунаже (обавештајног рада). Интернет web site ове школе је www.ege.eslsc.fr²⁾.

Колики је значај ове школе за обучавање високоспецифичних кадрова за стратегије економске шпијунаже и различите методе економског ратовања, најбоље показује чињеница да је првој ге-

2) Основана 1997. године од стране генерала Jean Pichot-Duclos-a, Christian Harbulot-a и Benoit de Saint-Sernin-a, Школа за економско ратовање (L'Ecole de Guerre Economique - EGE de groupe ESLSCA) у Паризу је прва европска структура која нуди образовање о методима напада и одбране са којима се суочавају предузећа у светској економској утакмици. Директор ЕГЕ је проф. Christian Harbulot. ЕГЕ је за свој промотивни ПР слоган узела Наполеонову изреку: *"Бити побеђен је могуће оправдати, али бити изненађен је неопростиво."*

нерацији полазника кумовао г. Хенри Мартре, бивши председник мултинационалног гиганта Aerospatiale, а другој г. Jacques Calvet, бивши председник групације PSA која обухвата Peugeot и Citroen.

Већ по именима оснивача и главних предавача, основним темама курсева и предавања, грбу Школе и ПР слогану, јасно је да је ова школа проистекла из једног крила класичних војнообавештајних академија за потребе заштите националних економских интереса, прибављање економских информација и побеђивање у економским конфликтима. Међу предавачима за економско-обавештајни рад се налазе искусни бивши генерали француске цивилне и војне обавештајне службе (ДГСЕ и ДССТ).

На основу реченог, намеће се став о неопходности високо образоване и мотивисане економске дипломатије за сваку државу која свој економски просперитет везује не за изолацију, аутаркичност и самодовољност, већ за сталну и плодну размену на светском тржишту, за слободну циркулацију људи, роба и капитала, за свој успешан привредни наступ у свету. Нико данас не може да живи сам и производи све што је потребно за нормално функционисање привреде и задовољавање потреба грађана. Капитал, који је одавно прешао националне и државне границе, се сели тамо где може да се оплоди, где су обезбеђени сви потребни економски, законски, организациони и инфраструктурни услови. И само уколико за то постоје оправдани економски интереси. Без тих услова не помажу традиционална пријатељства, раније потписани споразуми о сарадњи, нити политичке декларације.

Нове генерације пословних људи (јапија) се све мање интересују за историјске савезе и успомене уопште. Њих, пре свега, интересује проширење привредне активности и наравно повећање профита њихових компанија, успешна реализација пословних пројеката, улагање капитала у области и подручја где ће се најбоље и сигурно оплодити. За то је нужно дефинитивно разграничење економије од политике и политичког утицаја у сфери где важе неки други, егзактнији економски закони.

У свакодневној комуникацији са способним економским дипломатама заинтересованих земаља, они очекују информације и гаранције да су за њихово инвестирање обезбеђени сви услови и пуна сигурност. Уз вештину и способност економског дипломате, потребно је да је економска реалност земље таква да страни инвеститори и партнери за сарадњу изаберу баш њу, а не неку другу. За извозну експанзију једне земље на страна тржишта, потребно је још много више напора, знања, усклађености, уз наравно атрактив-

не и квалитетне производе, повољне цене и стабилност и кратке рокове испорука.

Да би се дошло до фазе улагања страног капитала или извоза производа на страна тржишта, наравно да предстоји дуги период планирања и припреме, организовања квалитетне производње и достизања нивоа квалитета производа или понуде за инвестирање. Уз све унутрашње факторе привредног живота, економска дипломатија у тим фазама помаже квалитетним информацијама и сугестијама о актуелним трендовима, обиму, врстама и квалитету сличних или тражених производа конкурентских компанија и земаља, анализама потреба и засићености страних тржишта, прихватљивим ценама и роковима, па све до дизајна или узорака производа конкурентских фирми. У истраживачким и лабораторијским фазама припреме новог производа, док се они сматрају службеним или индустријским тајнама, економска дипломатија, у виду економске или индустријске шпијунаже, има значајну, али високо ризикантну улогу.

Да и у нашој земљи расте свест о значају економске дипломатије за укупни спољнополитички наступ наше земље и проналажење њеног места у светској заједници, говори и чињеница да је на састанку високих представника Савезног министарства иностраних послова (СМИП) са амбасадорима земаља Европске уније и Мисије ЕУ у СР Југославији одржаном 20. априла 2001. године у Београду, закључено да економској дипломатији треба дати приоритет у наредном раздобљу. У извештају са тог састанка, како је пренела Политика од 21. априла 2001. на стр. 4, се каже: «Посебно је, при том, истакнута економска улога дипломатије, чиме нови концепт југословенске дипломатије постаје пункт за економску промоцију земље у иностранству. У складу са дугорочним одређењима наше земље, СМПП је у новој организационој структури предвидео посебне дирекције које ће се у оквиру Сектора за економске односе и европске интеграције бавити мултилатералном, билатералном сарадњом (пре свега са суседним земљама и државама бивше СФРЈ) и односима са Европском унијом и Пактом за стабилност југоисточне Европе.»

УЛОГА ДИПЛОМАТИЈЕ У ЕКОНОМСКОМ РАЗВОЈУ ЗЕМЉЕ

Да ли је време у коме су се дипломатска, амбасадорска и саветничка места у најважнијим светским центрима добијала за за-

слуге у политици (читај, владајућој партији) или у привреди, за нама? Да ли је заувек одбачен игнорантски став да се дипломатијом, па и економском дипломатијом, може бавити свако, односно било ко? Да ли је са демократским променама у нашој земљи и приоритетом да се укључимо у евроатлантске интеграције схваћено да су нашој дипломатији потребни високообразовани и високопрофесионални кадрови? Да ли је у нашој дипломатији, осим декларативних изјава, схваћен пресудан значај квалитетне економско-дипломатске акције за излазак из економских и развојних проблема?

Одговор на ова питања, је нажалост, негативан. Велика су очекивања демократских снага и народа уложена у агресивнији, квалитетнији и ефикаснији дипломатски наступ наше земље, којим би се потрле последице неразумне политике бившег режима и наша земља вратила у светску породицу народа. На класичном дипломатско-политичком плану постигнути су неки задовољавајући резултати. На плану економске дипломатије, нажалост, скоро да нисмо кренули са мртве тачке.

Да ли је, поред катастрофално накардног схватања и неискоришћености својевремено одобрених олакшица ЕУ за извоз нашег шећера на то важно тржиште, потребно других доказа за овакву тврдњу?

Несхватљиво је да се, пре него што су надлежни органи утврдили размере проблема, открили могуће преступе и обзнанили евентуалне кривце, са највишег места, такорећи без узимања ваздуха, негира свака наша кривица, да би се касније клупко грешака и «кршења духа а не слова прописа» све више обелодањивало.

Где је у свему томе експертско-професионална улога дипломатског апарата и мреже у свету да на време упозори и алармира државно руководство или антиципира евентуалне мере против наше привреде и земље? Очигледно је да је један партијско-поданички критеријум у одабиру кадрова замењен другим ништа мање погубним и резултати су, бар на економско-дипломатском плану слични, односно незадовољавајући. Да ли је наша економска дипломатија обезбедила довољно информација и аргумената за и против, пре него неки еуфорични министар бомбастим изјавама о новим уговорима са страним “партнерима” поради на сопственом имиџу?

Шта је потребно урадити да се наша још увек нејака привреда помогне квалитетном економско-дипломатском акцијом и поузданим анализама светских прилика?

Наравно да дипломатска, па ни економско-дипломатска акција немају магичну моћ, нити могу разрешити основне унутрашње структурне проблеме привреде и земље. Оне морају бити у служби економског и политичког опоравка и стабилизације земље, али и њеног успешног представљања и продора у свету.

Као и већина земаља у транзицији, а посебно с обзиром на нашу потребу убрзаног процеса прилагођавања стандардима ЕУ и *aquis communautaire* у циљу што скоријег прикључења ЕУ, неопходно је да на овом плану учимо од успешнијих и развијених земаља и нација.

Западне дипломатије су, већ средином 80-тих година сада већ прошлог века, дали трајне налоге својим дипломатама да будуће најважнији приоритет у њиховој активности буде – економска дипломатија. Са глобализацијом светске привреде и међународне политике, интерес појединих привреда да буду промовисане у иностранству и да се, на светском тржишту, изборе за што веће учешће и удео у оствареном профиту, постаје и државни интерес њихових земаља.

Самим тим, основна функција државне администрације, механизма тзв. спољне акције, дипломатских и спољнотрговинских представништава, различитих делегација, министара, председника влада, па чак и шефова држава, приликом боравка у иностранству, постаје функција економског дипломате – да рекламирају и продају производе националне привреде у свету, да обезбеде да компаније из њихових земаља добијају послове на страном тржишту.

Зашто економска дипломатија представља будућност дипломатије? Зато што је у околностима глобализације светске привреде и политике, глобализације свих видова савременог живота, економска дипломатија, чак и билатерална, постала основно средство продора на светско тржиште.

С обзиром да је циљ економске дипломатије управо да стимулише економску размену између земаља, јасно је да је она важан фактор привредног и друштвеног развоја, па по томе и будућност модерне дипломатије - дипломатије сутрашњице.

Економска дипломатија, путем ширења и промоције оваквих идеја, а нарочито стимулисањем улагања у привредни капацитете неопходне за развој и бољи живот грађана, доприноси духу отворености и сарадње, веће размене и помоћи развијеног света земљама у развоју.

У разматрању нове улоге и функција економске дипломатије данас, полазимо од евидентне чињенице да планетарни процес

глобализације напредује, хтели ми то или не, крупним корацима у освајању нових простора и умножавању актера. Улазак НР Кине у СТО и напори Русије да се укључи у ту организацију, само потврђују да, у овом процесу, нема застоја, нити повратка на старо и “романтично” стање светске привреде и односа снага.

Мале и средње земље, у које спада Србија, морају да се, уз сав опрез и разумевање суштине глобализације, одреде се за стратегију - или ће бити унутар тог процеса и у њему остварити највећу могућу корист, према сопственој позицији и карактеристикама, или ће остати изван њега, осуђене на самоизолацију, аутаркичност и дугорочно преживљавање на маргини развоја. Унутар процеса глобализације има места само за способне и квалитетне учеснике, спремне да се боре на међународном “економском ратишту” – светском тржишту. Наши витални интереси, перспектива, уосталом и неминовност, су да се успешно уклопимо у процес глобализације светске привреде, ради сопственог интереса и добробити.

НОВА УЛОГА ЕКОНОМСКИХ ПРЕДСТАВНИКА У ИНОСТРАНСТВУ

На економском, као и на политичком и стратегијском плану, у светским размерама, данас су у игри велики улози и интереси земаља. Стога је улога дипломатских представника све више усмерена на промоцију и заштиту националних интереса, односно, обезбеђење информација и помоћ националној економији у освајању светског тржишта или одношењу победе у сучељавању са конкуренцијом.

Француска је учинила пионирске кораке у трансформацији своје класичне у модерну економску дипломатију. Таква трансформација започела је још са тзв. Нафтном кризом, а нарочито је интензивирана под Председником Francois Mitterrand-ом (Франсоа Митераном). Његов наследник на месту Председника Републике Jacques Chirac (Жак Ширак), наставио је са тим трендом у инструкцијама које даје својим дипломатама.

На годишњем, уобичајеном сусрету са амбасадорима Француске у свету, одржаном 29. августа 1996. године, Председник Ширак се шефовима француских дипломатских мисија обратио на следећи начин: “Амбасадори Француске, ви сте такође амбасадори француске привреде. Велики изазови данас се догађају на економ-

ском плану, а да су француски грађани тога мање свесни. Ми морамо допринети прогресивној адаптацији наше економске машине у складу са променама у свету. На економском плану, то ће помоћи Европљанима да заједнички одбране њихове трговинске интересе, у ситуацији када унилатерализам једне велике земље прети међународном праву оличеном у Светској трговинској организацији³⁾.

Већ из оваквог наступа шефа једне велике и развијене земље види се да се, у новом глобалистичком поретку у свету, нова задужења и одговорности постављају пред економске представнике у свету. Нови полет економије њихове земље мора у њима да добије важног сарадника, који ће информацијама и сугестијама, допринети усмеравању њихове извозне експанзије, трансформацији спољноекономског наступа, новим производним програмима и квалитету производа, који морају да задовоље свет или локално тржиште. Овога пута, на пример, Француска је, као географски приоритет своје економске пажње и смер експанзије, навела Азију, као најдинамичнији економски простор. Касније ће се, можда, тај приоритет, на бази информација њених економских дипломата и процене државних инстанци, преусмерити на неки нови регион, али је важно да је координација стална, а улога економског дипломате је да томе активно допринеси.

Економски представник једне земље у свету је данас, дакле, све мање трговац, у традиционалном смислу. Он је, пре свега, аналитички посматрач економских кретања, прикупљач важних економских и поверљивих информација, аутономни и ауторитативни преговарач у економским пословима и иницијатор трансформација у привреди земље, у складу са интересима њене економске експанзије. Због тога, економски представник мора да поседује сва знања и способности, које сам побројао и појединачно размотрио.

Економски представник данас је, сликовито речено, својеврсна економска опсерваторија своје земље на удаљеном простору, која не само да детектује нове звезде, али и звезде падалице локалног економског неба, већ информације о томе хитно прослеђује у централу. Наравно, уз напомене и сугестије како да економски брод његове земље што успешније продре у тај простор и освоји га сопственим производима, технологијом и улагањима.

Озбиљна државна администрација, дакле, мора да школује, припреми, обучи и инструише квалитетан кадар, који ће водити

3) Говор *Председника Ж. Ширака*, на годишњем састанку са француским амбасадорима у Јелисејској палати, одржаном 29. 08. 1996. г. Види сајт на Интернету www.diplomatic/france

њену економску експанзију у свету и доприносити привредном напретку земље и њеној извозној оријентацији⁴⁾.

СПОСОБНОСТИ ЕКОНОМСКОГ ДИПЛОМАТЕ

С обзиром на сложеност, одговорност, важност и деликатност послова, модерни економски дипломата мора да поседује бројне способности које су нужне за успешно обављање његових функција.

1. Основна способност која се код економског дипломате подразумева је квалитетно факултетско образовање из области економије, дипломатије и међународних односа, међународног приватног права, организационих наука, менаџмента или сродних дисциплина. То високо образовање, поготово ако у њему није обухваћена нека од поменутих дисциплина, мора да буде продубљено специјализацијом из економије, спољне трговине или економске дипломатије или последипломским студијама из поменутих дисциплина.

2. Да би могао успешно да функционише у иностранству, често удаљеном од земље порекла, са пуном аутономношћу и одговорном самоиницијативом, економском дипломати је неопходно дипломатско или спољнотрговинско искуство на таквим или сличним пословима.

Велики би био луксуз одредити неискусног дипломату за сложене послове економског дипломате, који треба да постигне конкретне резултате за кратко време трајања његовог мандата. За ову врсту усавршавања, обично се одређују млађи сарадници и дипломатски почетници – аташеи и трећи секретари. Они онда постају део тима економског сервиса амбасаде, задужени за помагање у раду искусном економском дипломати уз кога уче (праћење

4) Француска располаже са државном администрацијом у којој је 2.160.000 запослених службеника. Од тога, само у образовању, ради око 1.000.000 људи, а остали у свим другим државним службама.

Према најновијим подацима (часопис "Les Echos", 4/5. августа 2000.г., стр. 1-3), француска економија ради пуном паром. Степен искоришћености производних капацитета је 87,5 % (историјски рекорд је 88 %, постигнут у априлу 1990. г.), поверење запослених у француску привреду је достигло рекордни ниво из 1987, заснован на такође рекордним наруџбинама. Број незапослених који су на режиму државне помоћи (Assedic) смањен је у јуну 2000.г. на 2.314.700, у поређењу са мајским бројем од 2.397.500 или прошлогодишњим из истог периода од 2.516.700 лица. Дакле, земља је у пуном економском успону и зато је оправдано наше проучавање искустава једне успешне привреде, по много чему корисна за друге.

Интернета, одржавање међународних комуникација, прављење белешки и извештаја о разговорима и сл.).

За земље у којима делује један или мањи број економских дипломата, за послове одговорног економског дипломате-преговарача или шефа економског сервиса, обично се одређују искусни дипломате од каријере, којима је то најмање други боравак у сличној мисији.

3. Економски дипломата мора савршено да влада светским језиком који се говори у земљи његовог службовања.

То је основни предуслов одржавања несметане комуникације са саговорницима на високо специјализоване привредне теме, услов уважавања у пословним и дипломатским круговима. Без тога је немогуће успешно реализовати програм и циљеве представништва.

У време модерне дипломатије која прати глобалистичке трендове у политици и привреди, знање једног светског језика је недовољно. Због тога се за послове економског дипломате у важнијим земљама одређују специјалисти који говоре најмање два светска језика.

4. Потребно је да економски дипломата буде посебно обучен или специјализован за земљу или регион у коме ће деловати.

Припреме за одлазак на службу у једној земљи, подразумевају вишемесечни рад и обуку у регионалној управи министарства којој та земља припада. Озбиљне припреме подразумевају проучавање свих аспеката стварности дотичне земље: од њене историје, политичког и привредног развоја, обичаја и специфичности, етнoлошких и културних карактеристика, до дијалеката, фолклора, гастрономије и др.

Само дипломата који дође тако припремљен, биће уважаван као компетентни саговорник и моћи ће да рачуна на продубљивање контаката са пословним партнерима из земље пријема.

5. Модерни економски дипломата мора бити вешт говорник, способан за разговоре са партнерима, али и за медијске и ПР наступе у јавности земље пријема.

Од њега се очекује да буде вешт преговарач у привредним пословима где заступа своју земљу и њену компанију. Различите технике преговарања, чак и без директних инструкција из централе, нужно је познавати да би се успешно водили пословни преговори.

6. Економски дипломата треба, кроз обуку, да савлада и практично спроводи основне методе и технике економско-обаве-

штајног рада, неопходне нарочито за прикупљање економских (поверљивих) информација.

7. Једна од неопходних карактеристика модерног економског дипломате је и његова оспособљеност за електронско комуницирање и коришћење Интернета, као средства ефикасног и офанзивног наступа. Та компјутерска “писменост” је данас све више услов за успешно обављање било каквог посла, а у област економске дипломатије посебно.

8. Искусни и ефикасни економски дипломата мора да поседује самосталност у одлучивању, самоиницијативност и способност одговорног доношења одлука, односно сугестија и предлога за институције или компаније у својој земљи.

Економски дипломата мора увек да буде обавештен о актуелним политичким и економским темама и да одржава редован и садржајан контакт са централом у својој земљи.

9. Способан економски дипломата, осим свега овога, би требало да поседује и нека друга, практична знања: управљање аутомобилом, дактилографију или стенографију и сл, које могу да олакшају напорни свакодневни посао.

10. На крају, економски дипломата сутрашњице мора бити добро технолошки опремљен, како би могао да буде у сталној комуникацији са својом земљом и централом, а не само док је у канцеларији. Мобилни телефони, лап топ компјутери и електронски подсетници су незаобилазни гаџети (“стварчице”) модерног економског дипломате.

Кад се све ово прочита, стиче се погрешан утисак да за савременог економског дипломату треба одредити својеврсног супермена. Међутим, ово су само неке од пожељних и неопходних карактеристика економског дипломате који има амбиције да успешно промовише привреду своје земље у иностранству.

Сигурно је да такви способни кадрови могу да се пажљиво изаберу међу свршеним студентима високих школа. Каснијим специјализацијама и припремама, а нарочито уз искуство из дипломатске праксе, они ће моћи да постану модерне економске дипломате сутрашњице.

Као у сваком привредном послу, за економског дипломату или представника у иностранству, је веома важно прецизно одређивање циљне групе на коју он примарно делује.

Циљне групе се у теорији одређују као “посебно идентификоване групе у окружењу које су од интереса за одређено предузе-

ће, односно, које на било који начин могу утицати на пословање тог предузећа, или су зависне од предузећа”

У активностима економског дипломате, циљне групе су много шире него кад се ради о појединачном предузећу. У сваком случају, циљне групе економског дипломате обухватају:

1. привредне кругове земље домаћина (у случају представника компаније, онда пре свега из дотичне гране привреде);
2. запослене у надлежним ресорима, институцијама и службама земље домаћина;
3. дипломатски кор и клубови страних спољнотрговинских представника акредитованих у тој земљи;
4. представници медија, посебно медија специјализованих за привредну област;
5. професионална удружења (цехови), удружења предузетника, коморе, удружења потрошача и специјализоване невладине организације;
6. градови, региони или компаније са којима земља порекла дипломате (или компанија представника) одржава пријатељске (братске) или друге пословне односе;
7. спољнотрговинске представнике других компанија из земље порекла економског дипломате и др.

Економски дипломата, од свог ступања на дужност, настоји да успостави што непосреднији контакт са представницима својих циљних група, које су, као што смо видели, доста широке. Већ у протоколарно-куртоазним посетама упознавања, затим сталном комуникацијом и радним посетама, слањем информација и публикација, позивањем на манифестације и догађаје - тај контакт се мора одржавати и неговати, како би и резултат рада економског дипломате био што бољи.

Без прецизног одређивања циљних група и одржавања сталне комуникација са њима, резултати деловања економског дипломате ће бити озбиљно умањени. Јер, он не делује апстрактно или у вакуму, већ са сталном свешћу о могућим корисницима његових информација или о средини на коју треба да утиче..

Економски дипломата не може бити пуки службеник-чиновник једне државне структуре који ће за сваку новонасталу ситуацију тражити инструкције и сагласност министарства које га је послало. То је немогуће из више разлога и тога морају бити свесни у министарству, али и у представништву. Он мора поседовати изванредан, припремљени и договорени степен самосталности у

одлучивању и преговарању. Пре свега, јер тај дипломата и његово представништво нису једини представници те земље у свету, већ једна од карика у огромном ланцу. Затим, због уобичајене административне инертности која важи за државну администрацију у свим земљама. Најзад, зато што је он послат јер се закључило да је довољно компетентан и да може сам да процени како треба реаговати у одређеним ситуацијама. Стално запиткивање за сугестије, може угрозити утисак о његовој способности.

У ситуацији географске удаљености од земље, али и сталне електронске комуникације, добре банке података и знатног професионалног искуства, економски дипломата, дакле, мора поседовати завидан ниво аутономности у комуникацији са пословним партнерима и у одлучивању по разним питањима. Уколико се ради о важним, компликованим пословним преговорима или званичним разговорима у министарствима државе пријема, он ће благовремено затражити прецизне инструкције, али ће, затим, у току преговора деловати самостално и одлучно, као прави, овлашћени представник своје земље. Без тога његов кредибилитет у средини у којој делује ће бити озбиљно доведен у питање.

КАКО СМО МИ ЕКОНОМСКИ ПРЕДСТАВЉЕНИ У СВЕТУ?

Промишљени, рационални, али и офанзивнији концепт економског представљања наше земље у свету, усклађен са потребама, интересима и могућностима наше привреде и планираном будућношћу земље – још није направљен. На томе се, према наводима званичника ради, али доста успорено, као да то питање није од приоритетне важности. Многе критичке напомене у овом прилогу односе се управо на то помањкање ентузијазма у конципирању овог важног сегмента нашег економског положаја и намераваног повратка у свет, који је и у ранијем периоду био доста запуштен.

На овом послу би напоре морале да координирају републичка и регионалне привредне коморе, Министарство спољних послова, Министарство економије и регионалног развоја, предузетничка и професионална удружења, регионалне привредне коморе, људи од струке и науке, наши успешни привредници из света и други специјалисти за ову област. Наши пословни људи из дијаспоре и потенцијални страни улагачи прате догађаје у земљи и заинтересовани су за додатне информације. Извори њихових информација су разноврсни, али људи немају много времена да их свуда траже. Због тога је потребно да их нађу на једном месту, а ја мислим да је Привредна комора Србије управо то место.

ШКОЛОВАЊЕ ПОТРЕБНИХ КАДРОВА

Велика је привилегија, али и одговорност универзитетских професора и установа која успостављају нову научну дисциплину, поготово дисциплину са високом примењивошћу и практичном користи за носиоце привредног развоја, каква је економска дипломатија. Будући да је у формирању ове дисциплине Геоекономски факултет Мегатренд универзитета био први на овом делу европског простора, требало је прикупити што више туђих искустава и знања и, на бази њих и сопствених искустава, формирати конзистентан универзитетски предмет. Тај предмет на основним и смер магистарских, мастер и докторских студија на нашим факултетима, омогућиће стварање високостручних кадрова неопходних нашој привреди и дипломатији, а научни рад продубљивати и богатити овај предмет.

Најважније је да потреба за универзитетским усавршавањем из ове области постоји. Потребне за економским дипломатама не треба да сагледавамо из наше данашње привредне ситуације. Напротив, пројектовањем наших циљева у будућности, ми кадрове школујемо за сутра и наше очекивано место у светској привреди и међу развијенијим земљама.

Такође је важно напоменути да оптимални услови за школовање високо стручних кадрова за ову област постоје, додуше више на приватним, него на државним универзитетима у нашој земљи. То ће у перспективи омогућити припрему модерних кадрова, способних да се сутра, било где у свету, носе са својим колегама из најразвијенијих земаља.

Значајно је да код нас постоје искуства и људи са искуствима из раније дугогодишње привредне сарадње за несврстаним и земљама у развоју, као и са источноевропским земљама. У ранијој Југославији имали смо, по проценама страних дипломата и стручњака, једну од најспособнијих, најобучаванијих и најпродорнијих дипломатија и “дипломатских школа”. Требало би, правом селекцијом школованих кадрова, свесних нових светских изазова и тешкоћа са којима се ми суочавамо, да покушамо да повратимо изгубљене позиције у светској привреди и на дипломатској сцени.

Једно је сигурно: велики је политички, економски, научни и друштвени интерес да се наша земља врати на светску сцену, у породицу развијених земаља, у чланство у међународним политичким, финансијским и економским организацијама и регионалним интеграцијама. Поставља се најважније питање – како то учинити?

То се може остварити само са модерним и високо образованим кадровима, са ревидираним ставовима и новим сазнањима, што морају постати наши адути за наступајућу епоху.

НОВИ КАДРОВИ ЗА НОВО ВРЕМЕ

После најаве из Министарства економије и регионалног развоја из фебруара 2009. године да ће расписати конкурс и у свет отпремити првих 17 од предвиђених 38 економских дипломата чији ће задатак бити да промовишу српску привреду у свету, отварају се бројна питања. Какви су кадрови потребни за ову својеврсну “дипломатску револуцију” у заступању српских интереса у свету?

Економски дипломата новог времена треба да омогући и помогне економски наступ Србије, продају њених производа, борбу за стране инвестиције у српску привреду, освајање нових и опстанак на традиционалним страним тржиштима. Његова улога је да на захтев из земље или, што је боље, према сопственој иницијативи, обезбеђује контакте са потенцијалним партнерима све до фазе дефинитивног потписивања пословног уговора.

У време пре демократских промена, на оваква места су слали људи који су имали заслуге у политичком животу владајуће партије, или су то били заслужни директори великих јавних предузећа. Пред пензију су, као награду за политичку верност, добијали – мандате у иностранству. Нису добро знали ни језике земље у коју су одлазили, али су имали велико искуство у домаћој привреди. Наравно, без икаквог познавања принципа и достигнућа савремене економске дипломатије. Што због санкција, бомбардовања или недостатка средстава, после тога, дошло је до укидања тих радних места и представништава. Остајали су само представници великих холдинга који послују у одређеним државама. Десетак економских аташеа је повучено 2008. године, пошто се и тада размишљало о слању економских дипломата, али до данас нико није послат. Тренутно је, и поред наведене најаве, ово потпуно запуштена област. Економска дипломатија се, нажалост, сем на Мегатренд универзитету, не изучава на факултетима са којих се најчешће регрутују будуће дипломате, а онда се у Министарству спољних послова, у оквиру прве године рада и припреме државног испита, изучавају неки предмети на курсу у Дипломатској академији МСП-а.

Српске компаније које послују у свету такође нису задовољне учинком запослених у економским сервисима наших амбасада. Уколико такве сервисе амбасаде уопште имају. Бројни привредни-

ци већ годинама заобилазе већину дипломатских представништва Србије, што је иначе незамисливо у пракси развијених земаља.

Новим избором и припремањем кадрова требало би направити координацију рада надлежних из више ресора. Француска је, на пример, конституисала координационо тело које снабдева економске дипломате свежим и тачним подацима о свему што се тиче привреде, а са друге стране омогућава да повратне информације добијене од економских дипломата дођу до правих корисника и адреса.

Економски дипломата не много богате Србије би морао да допринесе њеној привреди тако што ће донети макар више пара него што је коштао земљу, иначе би се радило о сулудо баченим средствима. Незванично, један економски саветник ће месечно коштати Србију 6.000 евра, што је на годишњем нивоу 72.000 евра. Не би онда смело да се деси да на тендеру за приватизацију РТБ Бор победи фирма која је намеравала да тај басен стави под хипотеку и тек на бази те хипотеке обезбеди банкарску позајмицу којом би платила РТБ. Економски дипломата из земље победника на тендеру је морао да дојави у каквом је стању та фирма, какав је њен бонитет и ликвидност, какав је ранг и репутација потенцијалног привредног партнера и инвеститора. Али, пошто тога није било, поражавајући резултат познајемо. И што је страшније, он нам се поновио и у потоњим покушајима приватизације РТБ Бор.

Искуства развијених земаља у овој области су различита. У Француској држава и државна политика има значајан уплив у регрутовању, буци, инструкисању, понашању и плаћању економских дипломата. Њиховим запажањима и анализама је обезбеђен пријем и примена од стране надлежних ресора. Они се обавезно јављају амбасадама Француске ради пријаве пројекта, за актуелне информације и инструкције где год да се нађу. Америчка пракса је да се привредници јаве или не у свом аутономном наступу у иностранству, али када се јаве, амбасада и економске дипломате служе им као својеврсни сервис за несметано обављање аутономних привредних послова.

За Србију би могло бити интересантно и инструктивно искуство суседне Хрватске чија је економска дипломатија постигла велики успех и значајно допринела да се хрватски извоз дуплира у последњих пет година (од 6,19 милијарди долара у 2003. г. он је у 2007. г. износио 12,36 милијарди долара). Уз све поменуте послове, хрватске економске дипломате формирале су 2007. г. корисни и врло посећени сајт на интернету “Хрватска господарска дипломација”. У току 2008. године тај сајт је имао 12.000 посетилаца, од којих су очигледно многи постали прави партнери хрватске привреде.

Најзначајније питање које се за српску привреду и будуће економске дипломате намеће је питање критеријума и начина избора кадрова за те деликатне, важне и профитабилне послове. Сви ранији модели избора партијских послушника и “заслужника” морали би да уступе место јавном конкурс за строги и правичан избор, по јавно објављеним егзактним критеријумима.

Добра вест за крај овог чланка је стигла, преко свих већих дневних листова 21. маја 2009. године. Министарство економије и регионалног развоја објавило је јавни конкурс за избор 28 економских дипломата у најважнијим економским центрима у свету и 19 њихових сарадника на различитим пословима у домаћим институцијама, како би наступ српске економске дипломатије у наредном раздобљу бележио успехе. Надајмо се да ће јавни конкурс помоћи да се одаберу најспособнији и вредни кадрови који ће помоћи успешнијем наступу српске привреде у свету.

ЛИТЕРАТУРА

- Anne van der Meiden: *Public Relations – Увод у односе са јавношћу*, Прометеј, Нови Сад, 1993.
- Миленко Д. Ђурић: *Public Relations – Кључ успешног наступа на тржишту*, Институт за тржишна истраживања, Београд, 1992.
- Андреј Фримерман: *Пословно право*, Београд, 2000.
- Владимир Првуловић: *Економска дипломатија*, Мегатренд универзитет, Београд, треће изд., 2006.
- Guy Carron de la Carrière, *La Diplomatie économique – Le diplomate et marché, Collection Diplomatie*, Economica, Paris, 1998.
- D Defarges, Ph.M., *La mondialisation*, PUF, «Que sais-je?», n 1687, Paris, 2002.
- Lucas, D., Tiffreau, A., *Guerre économique et information (Les strategies de subversion)*, Elipses, Paris, 2001.
- Badie, V., *Un monde sans souveraineté*, Paris, Fayard, 1999.
- Печујлић, Мирослав, Глобализација - Два лика света, Гутенбергова галаксија, Београд, 2002.
- Lafay G., *Comprendre la mondialisation*, Paris, Economica, 1996.
- Beck, U., *What is Globalization*, Cambridge, Polity Press, 2000.
- Bernar Besson, Jean-Claude Possin: *Du renseignement a l'intelligence économique (2e edition)*, DUNOD, Paris, 2001.
- Didier Lucas, Alain Tiffreau: *Guerre économique et information - Les strategies de subversion*, Elipses, Paris, 2001.
- Arik R. Johnson: *What is Competitive Intelligence?*, Aurora WDC Magazine (www.auroraWDC.com)
- Wat is CI? (www.scip.org)
- Живорад Ковачевић: *Међународно преговарање*, Едиција-Дипломатске свеске, “Филип Вишњић” и Дипломатска академија МСП СЦГ, Београд, 2004.
- Михаило В. Стевовић: *Дипломатија и демократија*, Просвета, Београд, 2000.

Славољуб Ђера Петровић: *Дипломатски практикум*, Д.Т.А. Траде, Београд, 2004.

Миодраг Митић: *Дипломатија као средство за промоцију, остваривање и заштиту пословних интереса*, Завод за уџбенике и наставна средства, 2003.

Миодраг Митић: *Проблеми југословенске дипломатије и дипломатске службе*, Службени лист, Београд, 1997.

Миодраг Митић: *Дипломатија (Делатност, организација, вештина, професија)*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1999.

Миливоје Павловић: *Односи са јавношћу*, Мегатренд универзитет примењених наука, Београд, 2003.

Зоран Вељић: *Дипломатски протокол*, Едиција-Дипломатске свеске, Службени лист и Дипломатска академија МСП СЦГ, Београд, 2004.

Вујо Вукмирица: *Светска трговинска политика и тржишта*, Грмеч – Приредни преглед, Београд, 2000.

Vladimir Prvulovic

ON THE NEED FOR A NEW EXPERT PROFILE IN SERBIAN ECONOMIC DIPLOMACY

Summary

Ongoing debates on whether we need economic diplomats in the most important world economic centers point to the fact that in our country, unfortunately, the real role and importance of economic diplomacy for economic recovery and appearance of our economy in the world has not been fully understood yet. Long time ago developed states understood that economic diplomacy contributed a lot to promotion of their economies as well and also to protection of their national economic interests. Having in mind that the Ministry of Economic and Regional Development have opened a contest for first twenty eight economic diplomats of Serbia in the world centers, a question arises: what kind of experts do we need for these positions? What are the qualities that a modern economic diplomat should have? Which criteria should be met when choosing those experts? Is it possible to objectively measure their real contribution? What are the experiences of other developed countries in the field?

Key Words: economic diplomacy, national economic interest, promotion of our economy in the world, foreign economic relations of the country, economic representative of the country, training and education of experts for economic diplomacy, economic wars, public contest

УДК: 323.174:327
Примљено: 31. јула 2009.
Прихваћено: 15. септембра 2009.
Оригинални научни рад

Српска политичка мисао
број 3/2009.
год. 16. vol. 25.
стр. 103-134.

Јелица Стефановић-Штамбук
Факултет политичких наука, Београд

РЕГИОНИ У “СТАРОМ” И “НОВОМ” МЕЂУНАРОДНОМ РЕГИОНАЛИЗМУ: УСПОСТАВЉАЊЕ НОВОГ “НИВОА АНАЛИЗЕ” СВЕТСКЕ ПОЛИТИКЕ¹⁾

Резиме

Рад се бави оствареним разумевањем региона као “покретачке силе светске политике” у “новом” међународном регионализму. Предочени су остварени налази “новог” међународног регионализма и издвојене кључне потврде које је скуп теорија и праваца истраживања под тим “именом” приложио извођењу региона до новог “трећег” нивоа анализе светске политике, битног градива глобалног поретка и стварних међународних односа, односно самог предмета научног проучавања стварности стварних међународних односа. Прво су саопштена носећа становишта “новог” међународног регионализма о значају региона као предмета проучавања. Затим су у подвучене разлике између разумевања глобализације и регионализма као покретача светске политике. Представљени су покушаји новог регионализма да ради сазнајне плодотворности избегне “кљусу” деобе та два неодвојиво спрегнута процеса. Изнети су у том оквиру резултати спроведених теоријска настојања Базана и Вивера, на једној, и Питера Каценстајна, на другој страни, да се свет посматра као свет региона, увиђањем спрегнутости глобализације и регионализма, а не отцепљености једног процеса од другог. Кратки преглед основних појмова “новог” проучавања међународних региона дат је у трећем делу рада. Прегледном осветљавању најважнијих питања светске политике из угла “новог” међународног регионализма посвећен је завршни део.

1) Редовни професор међународних студија на Универзитету у Београду – Факултет политичких наука.

Понуђен је закључак да успостављајући проучавање региона, као особеног слоја у склопу глобалне владавине, “нови” међународни регионализам пружа свежи доток знања целокупним међународним студијама о томе како се данас прави светска политика.

Кључне речи: светска политика, региони, регионост, регионализам, интра регионализам, интер регионализам, транс регионализам, “ниво анализе”, регионални трговински споразуми, регионалне организације

Проучавање међународних региона и регионалних поредака, односно бављење регионализмом у Међународним односима готово је пресахло, крајем шездесетих и почетком седамдесетих година прошлог века.

Зборник *Међународни регионализам (International regionalism)* објављен 1968. године остаје незаобилазан пресек тадашњих постигнућа ове научне дисциплине у испитивању регионализма и светског поретка, регионализма и остварења безбедности, западноевропског регионализма и могућности превазилажења националне државе, и домета и ограничења политичког и економског регионализма у “неразвијенијим областима” (Nye (ed.) 1968). Током две завршне деценије прошлог века обим преосталог теоријског и истраживачког занимања за “међународни регионализам” у Међународним Односима био је скроман.

Насупрот тој већини, нарочито у области теорије међународних односа, пробрана мањина се, пре деценију и по, а и нешто раније, полетно закупила “новим регионалистичким мишљењем”. Остварила је замашан сазнајни учинак у разумевању и објашњењу новог “таласа” регионализма од краја Хладног рата (Fawcett, 1995; Hurrell, 1995; Lake, Morgan, 1997; Hettne, Inotai, Sunkel, 1999; Mansfield, Milner, 1999). Прављени прегледи сазнајних постигнућа показују разноврсност занимања тог новог соја теоретизације. Међу занимањима су, у средишту, на пример, званичне (формалне) регионалне установе. Улази се у траг настанку, и објашњава њихов развитак. Пореде се и разврставају према кључним особеностима. Ту је средишно занимање и за битно умножене делатности регионалних усанава. Истраживачка занимања окренута су и истраживањима покретача регионализма. Утврђени *раст значаја регионализма* своди се закључком да се *успоставио као обележје глобалне политике* (Farrell, Hettne, Lagenhove, 2005).

Догађа се, после раздобља осеке, да и у Међународним Односима, почетком новог миленијума, креће подизање “новог таласа” бављења регионима, регионалним порецима, безбедношћу региона, светским поретком региона. Ова обнова, за неке и цвета-

ње теорије регионализма последњих година, чак, и у теорији међународних односа сматра се последицом успешног уграђивања значајне “нове” теорије међународних региона – широкопојасно и “вишедимензионално” направљене, како се сама представља – у целину Међународних Односа. Слично направљеном пресеку домета “старог” међународног регионализма у Међународним Односима, направљен је и преглед досега “новог” међународног регионализма (Väyrynen, 2003) који даје потврде претходном суду.

“Нови” међународни регионализам излила су два скупа теоријских приступа. Политичке науке биле су извориште једнима. Друго место дотока уливајућих приступа били су Међународни Односи. Оба скупа теоријских приступа здружено су утицала, иако не једнако и равномерно, на развијање теорија и приступа објашњавања разнородности и разноликости ницања и установљења регионалне сарадње на планети. Обликујући се “нови” међународни регионализам је, у “домаћој радиности”, произвео и посебне теорије.

Нарочито су важне у “новом” међународном регионализму направљене особене теорије објашњавања и разумевања регионалног обједињавања, односно *регионалне интеграције*. Искуство регионализма у Европи главнином је утицало на развијање посебних теорија регионалног обједињавања. Срочени су и сасвим нови теоријски обрасци објашњења јединствености регионалне интеграције у Европи. Успостављене су и Европске Студије, као оцеловљено интердисциплинарно проучавање, до данас, најпотпуније установљеног регионалног обједињавања у свету и особеног регионалног поретка.

Уzeti заједно, гроздови образованих теорија и теоријских приступа постижу завидну моћ објашњавања стварности стварног регионализма. Понуда изведених прегледа сазнајних остварења “новог” међународног регионализма то доказује. Садржи, поред раније поменутих, и изведено сводно упоређивање и сучељавање различитих модела регионалне безбедности, обрађиваних у радовима “новог” регионализма, и издвајање њихових заједничких чинилаца у циљу сазнајног укрупњавања којим се постиже напредовање у друштвеним наукама (Kelly, 2007: 197-198). Часопис *Преглед међународних студија (Review of International Studies)* посветио је ове, 2009. године, посебан број обухватном свођењу оствареног разумевања региона и регионализма у теорији “новог” међународног регионализма.

Према речима приређивача тог броја часописа, саопштеним у уводном тексту, док “глобализација обезбеђује главнину пажње

у проучавању светске политике” нови регионализам “види регионе као темељну, чак и покретачку силу светске политике” (Fawn, 2009: 5). Зато се овај рад усредсређује на остварено разумевање региона као “покретачке силе светске политике” у “новом” међународном регионализму. Циљ је да се предоче налази остварени у том правцу проучавања и издвоје кључне потврде које је “нови” међународни регионализам приложио у извођењу региона до равни новог “трећег” нивоа анализе светске политике, битног градива глобалног поретка и стварних међународних односа, односно самог предмета Међународних Односа, као научног проучавања стварности стварних међународних односа.

Прво су, на страницама рада, саопштена носећа становишта “новог” регионализма о значају региона због кога их је заузео као предмет проучавања. Потом су, у *другом делу*, подвучене разлике између разумевања глобализације и регионализма као покретача светске политике, уз представљене покушаје новог регионализма да ради плодотворности избегне “кљусу” деобе, иначе, два неодвојиво спрегнута процеса. Приказани су налази, у том оквиру два спроведена теоријска настојања да се свет посматра као свет региона, увиђањем спрегнутости глобализације и регионализма, а не отцепљености једног процеса од другог. *Трећи* део употребљен је за кратки преглед основних појмова “новог” проучавања међународних региона. Најважнија питања светске политике, отворена из угла “новог” међународног регионализма, прегледно су осветљена у *четвртом* делу рада. Понуђен је закључак да успостављајући проучавање региона, као особеног слоја у склопу глобалне владавине, “нови” међународни регионализам пружа свежи доток знања целокупним међународним студијама о томе како се данас прави светска политика.

ЗНАЧАЈ РЕГИОНА

Питање колико су региони од завршетка Хладног рата, у односу на претходно раздобље (Buzan, Wæver, 2003: 10; Katzenstein, 2005:24), постали “суштински значајнији” као места и сукоба и сарадње (Lake, Morgan, 1997:7), а колико су стекли “суштинску” самосталност (аутономију) у односу на раван система – коју образују узајамна деловања глобалних сила (Buzan, Wæver, 2003: 4) – повлачи деобну линију између “старог” и “новог” регионализма.

“Нови регионализам” је заглавље под којим се води обновљено проучавање региона као средишних за разумевање светске политике. Прибављени налази, до сада, утврђују три средишна значаја региона у светској политици. *Прво*, региони изграђују и организују у регионалне поретке културна, политичка, привредна и унутрашња стратегијска међуделовања (*интра регионализам*). *Друго*, сваки регион је у узајамним деловањима са другим регионима (*интер регионализам*). *Треће*, сва узајамна деловања региона су у односу са целокупним међународним системом (*транс регионализам*).

Доказана трострука средишна битност региона суштински придоноси разумевању начина на који свет постоји. Регионалне студије извеле су овај мисаони обрт. Истраживачи су ту израдили посебне сазнајне алате. Понудили су и сређене увиде, неопходне за разумевање тежишних кретња и путања развика регионализма.

Усађено већинско мишљење у Међународним Односима, још увек, није прихватило поновно окретање истраживању региона. Разложно потврђене вредности претходних налаза “новог” међународног регионализма нису успеле да му прокрче “широк” пут до теоријског и истраживачког средишта међународних студија, до теорије међународних односа.

Главнина посленика у међународним студијама, издржљиво остаје одана увреженим схватањима светске или глобалне политике, како је коме, у том друштву, постало на вољу да је означава. Једнако се наизменично употребљавају оба појма. Њихови корисници, по правилу, нису у стању да одреде ни један, ни други. Понајмање су повукли разумљиву и образложену границу значења између њих. Већина, и даље, не процењује значајним бављење кључним питањима регионализма. Равнодушна је према питању шта “производи” регионе. Незаинтересована је и за питање шта им одређује облике. Није привучена ни знатижељом да сазна одговор зашто региони имају улогу градивних блокова међународног поретка, или, сасвим тачно, настајућег глобалног поретка.

Нису прилежни ни у увиђању разборитости понуђених заључака да су региони заправо нови “трећи ниво анализе” у међународним односима. Ранији “трећи ниво” анализе већ је пресељен на “спрат” више. Региони су уведени као нови власници трећег “етажа” међународне анализе. Претходно га је држао међународни систем, који је сада померен на “четврти ниво” анализе. Због проверених и доказаних претпоставки да међународни систем више уопште не може бити испитиван без укључивања уноса и исхода збивања на регионалној равни, региони су добили место новог

“трећег” нивоа анализе.²⁾ Амитва Ачарија (Amitva Acharya), један од угледних теоретичара регионализма, и један од најпостојанијих заговорника њиховог помног проучавања, исправно закључује, како упркос чињеницама, и да баш зато што се ради о чињеницама “сви проучаваоци међународних односа неће бити уверени” да су региони средишни у разумевању и неизоставни за објашњавање светске политике (Acharya, 2007: 630).

Непоколебани истрајним одбијањима, и свим испољеним оспоравањима свог истраживачког програма, поборници проучавања региона тврде да региони захватају у пресеку сваку испитивану величину у светској политици. Зато одређују да *региони чине предмет Међународних Односа*. Проучавање региона, заправо, су, кажу они, Међународни Односи.

Немогућност, испољена у Међународним Односима да разуме градњу глобалног поретка без суочавања са процесима и исходима на регионалној равни, осветљена је и у новијем раду Ендру Харела (Andrew Hurrell). Обновљено, у раму направљеном спајањем сазнајног учинка ранијих и нових пословања такозване Енглеске школе у Међународним Односима, односно “Школе међународног друштва”, Харел повлачи нови правац појмљења како се успоставља глобални поредак (Hurrell, 2007). Испитујући проблем моћи, а без пренебрегавања бављења вредностима, тако што је узео и моћ и вредности незаобилазним саставницама успостављаног међународног друштва у данашње, наводно глобално доба, суочио се са решавањем за већину два, и даље, *противна тежишна процеса*. Један је, такозвана, “регионална фрагментација”. Други тежишни процес је *кретање ка грађењу империјалног поретка*, за многе истоветно процесу глобализације.

Алтернативни пореци, нарочито, побуђују поделе. Једни налазе да *регионализам игра градитељску улогу у глобалном поретку*. Други се противе. Сасвим опречно првима, сматрају *Сједињене Америчке Државе* надмоћним делатником, који *гради империјални поредак*. Региони, за Харела, могу бити саставница света уређеног слојевитом владавином. Регионе налази творећим делатником глобалног поретка уређене слојевите владавине. Непобитно творачко деловање региона сматра поузданим уколико се из њих буду излегли подстицаји прављењу нових норми и усвајању неодбацивих моралних захтева.

2) Опширније о разлозима, процесу и учинцима успостављању “нивоа анализе” и издвајању три нова анализе у теорији међународних односа у Стефановић-Штамбук, 2008а: 141-145.

Мерећи способност Сједињених Држава да предводе у грађењу оваквог поретка, Харел оцењује да је зависна од тога колико се темељ на умећу стварања осећања легитимности, насупрот прибегавању употреби извора моћи за присилно надзирање. Закључио је да су, до сада, Сједињене Државе стремиле спровођењу “тврдог, ексклузивистичког схватања сопствених интереса предлагањем суженог хегемонистички замишљеног поретка” што, вероватније за последицу може имати не “произвођење *Pax Americana* него империје несигурности, и за себе и за остале” (Hurrell, 2007: 283).

Пораст захтева за правилима, која могу производити поредак, настаје у средини глобалне протежности – у средини називаној светом, а површином једнаке површини целе планете – обележеној растућом битношћу недржавних делатника. Њихово признавање постаје изазов свим минималистичким замислима глобалног поретка. Исход тог изазивања, у првом реду, може бити губитак легитимности установа створених да подупиру одржавање државе нације, као прихватног суда способног да и обузда економске и културне протоке и друштвене односе унутар дате територије. Најозбиљније лице показаног неслагање међународних установа и путање суштинског кретња развитака међународног друштва могуће је, тврди Харел, открити у захтевима за правдом. Запазио је да “питања правде неизбежно ничу из оквира мењајућих образаца глобалне владавине, због начина на који треба уреди сукобљене друштвене вредности и различите друштвене, културне и економске склоности” (Hurrell, 2007: 296).

Слојевиту владавини, Харел, нипошто није препоручује као поуздано безбедну путању ка сигурно праведном поретку. Доказано је претпоставио да праведни поредак, ипак, пре може бити исход глобалне, него иједне друге владавине. Свет, да би остварио овај исправни исход, мора обратити пажњу на исходиште моралних захтева. Глобална владавина проистекла из моралних захтева тражи стварање глобалних установа. Глобалне установе морају бити меродавне да штите људска права и праве простор политичком делатништву. Циљ који Харел обележава није недостижан. Јесте изузетно захтеван. Може постати изводљивији подржавањем силница вишеслојне владавине. Она, све више, упреже државе и остале делатнике у свету, нарочито међународне регионе.

Тимоти Шо и Фредерик Содербаум су, такође, опречно умањивању важности региона у светском поретку и омаловажавању њиховог испитивања, подвлачили да је “оживљавање и поновно одређивање регионализма данас међу надмоћним тежиштима међународних студија” (Shaw, Soderbaum (eds.) 2003). Поред потвр-

ђивања незауостављивости регионалног “тренутка”, и замаха регионализма “непрекидним ширењем на нова и разнолика подручја” (Fawcett, 2004: 431) истраживања регионализма у Међународним Односима почињу, ипак, да се истичу као “изузетно упадљива” (Breslin, Higgott, Rosamond, 2002: 1). Нови међународни регионализам непрекидно се подешава и дотерује. Поменути оцењивања постигнуте сазнајне проицљивости служе тој сврси. Упоредно вршена прегледна истраживања остварених сазнања у напредујућем проучавању регионализма (Mansfield, Milner, 1999; Väyrynen, 2003; Hettne, 2005; Fawn, 2009) доприносе поправљању “вида” овог истраживачког програма.

Глобализација одвлачи множину интереса у проучавању “светске политике”. Напрема помном обрађивању глобализације, досадашње радно постигнуће испитивања региона и регионализма одвија се полако, али сигурно. Поступно пробија до у врх пажње налазе, поредбено мањег броја теоретичара и истраживача, да су региони темељи, а регионализам готово “покретачка сила” светске политике. Уверљива је тврдња да “једно од најупадљивијих обележја данашњег ‘глобалног доба’, ма колико оно било опречно предосећају, јесте очито регионализам као његово главно својство” (Beeson, 2005: 969).

Посматрано из угла политике “готово свака земља у свету одабрала је да се са изазовом глобализације делом носи регионално” (Bulmer-Thomas, 2001: 363). Често се као доказ истој тврдњи повлачи пример упуштања у регионалне послове и некада “изолационистичке” Народне Републике Кине. Изворни зазор према регионализму и мултилатерализму потискује се у позадину. Кинеско посвећивање регионалним пословима покрива и предузимање и унапређење сарадње са Руском Федерацијом и четири државе Средње Азије. Посебно се наглашава да је, првобитну уздржаност према мултилатерализму, Кина прекорачила радом на успостављању Шангајске организације сарадње (*Shanghai Cooperation Organization* – SCO) (Lanteigne, 2005).

Региони нису само предмет страсне привржености академских кругова који срчано заговарају неопходност истраживачког бављења њима. Важност региона истурена је и у политичким расправама. Стога, истраживачи регионализма упозоравају да је, преовлађујућу устремљеност занимања науке за регионе, али и једног дела политике, потребно умерити. Саветују, у том циљу, обраћање продубљенијег старања и размишљања о непобитној чињеници да се већ “преко 50% укупне светске трговине остварује унутар повлашћених регионалних споразума о трговини” (Mansfield, Milner,

1999). Светска трговинска организација (*World Trade Organization* – WTO) оцењује да су “регионални трговински споразуми” (*regional trade agreements* – RTAs) последњих година “постали посебно истакнуто обележје система мултилатералне трговине” (WTO, 2008).

Регионални трговински споразуми непрекидно се умножавају. Почетак те путање је у деведесетим годинама прошлог века. Пресек у јулу 2007. године, који је направила Светска трговинска организација, према примљеним обавештењима држава чланица, показује да је на снази било 380 регионалних трговинских споразума (WTO, 2008). Исти преглед садржи и најаву могућности да ће на снагу до 2010. године ступити још око 400 оваквих споразума (WTO, 2008). Регионално деловања издвојено је као непобитан начина излажења на крај са притисцима глобализације – ма колико они и она, притисци и глобализација, били различито одређивани, неупоредиво описивани, и бројчано представљани. Овим налазима пркоси се оценама да су остварени резултати регионализма “танки”. Поткрепљења ради прилаже се упућивање на податке да споразуми о регионалној трговини учестало завршавају као “мртво слово на папиру” (Pomfret, 2007).

Важност региона расте. Раст важности међународних региона проистиче, уз битан удео у економији и неспоран економски значај, и из начина на који творе глобални поредак. Један принос региона грађењу глобалног поретка чини обезбеђивање “значајне допуњујуће равни владавине” (Fawcett, 2004: 431). Важност те допуњујуће равни владавине процењује се толико високо да “регионализам може заправо обликовати светски поредак” (Hettne, 2005).

Америчко једнострано деловање, односно упадљиви “унилатерализам” после 11. септембра 2001. године, не поништава регионализам. Посебно се из угла Источне Азије чини да Сједињене Државе послују преко регионалног поретка и додатно подстичу регионализам (Öjendal, 2004). Питер Каценштајн (Peter J. Katzenstein) у *Свету региона (A World of Regions)* саопштава да су данас у свези са “империјумом” САД – пошто налази, наместо одомаћеног означавања положаја Сједињених Америчких Држава хегемонијом, да оне имају врховну власт, односно “империјум” (*imperium*) – региони не само темељи структуре светске политике, већ могу обезбеђивати и решења појединих глобалних недоумица (Katzenstein, 2005).

ОТРЕЖЊЕЊЕ ОД ГЛОБАЛИЗАЦИЈЕ: УОЧАВАЊЕ ГЛОБАЛНОГ СВЕТА РЕГИОНА

Окретање теоретизацији региона, испитивању особености регионалних поредака, и односа међу регионима (интер регионализам) прави отклон од заслепљености глобализацијом. Опчињеност глобализацијом – било постављањем против ње, било њеним заговарањем, било тобож “реалистичким” прихватањем да је неминовна “хтели то или не, спремни за њу или не” – испоставила се сазнајно испразном.

Отрежњење да се опседнутошћу у међународним студијама глобализација, од помодне речи изродила у бесплодан опис настајућег светског поретка, долази по увиђању раседа у стварности. Заокрет је направљен окретањем теоретизацији региона и испитивању регионалних особености. Следио је увид да се истовременим одвијањем “*регионализам*” *саживео са глобализацијом* (Katzenstein, 2005: 21, 41-42). Претходно је доказана спрегнутост два процеса. Откривена спрега је наводила на постојање, поред потреба, и могућности да се покрене “систематично појмљење глобалног светског поретка *јаких региона*” (Buzan, Wæver, 2003: 20). После предложеног поимања глобалног светског поретка “*јаких*” (*strong*) *региона* (Buzan, Wæver, 2003) само је било потребно направити један корак до замисли да се данашњи свет мисли као “*свет региона*” (Katzenstein, 2005).

Различити су захвати истраживања у “свет региона”. Поједина проучавања настоје да обухвате све “главне” регионе света (Buzan, Wæver, 2003). Поједина се усредсређују на један регион, или на упоредно истраживање два или више региона, не на истраживање свих. Нека врше поређења региона. Често се пореде Европа и Азија. Посао ове врсте ради се не би ли налази, сазнајно примењеног уоквирења истраживања два региона, послужили за потврду употребљивости и за Јужну Азију, Блиски Исток, Латинску Америку, и Африку (Katzenstein, 2005). Неки истраживачи одлучују се на остваривање увида у регионализам ради објашњавања померања тежишта и помака кретања у безбедности (Buzan, Wæver, 2003). Други се решавају на испитивање региона у пресеку безбедности и привреде. Трећи се, пак, отискују у шире истраживање региона и грађења регионализма. Посвећују се у таквом подухвату и испитивањима улога културе и идентитета у обликовању узајамних деловања унутар региона (Katzenstein, 2005).

Региони се одређују силама различитих сојева. Каценстајн је био склон да уобличавајућу улогу припише Сједињеним Америчким Државама, јединој или самој супер сили, и њеном «империјуму» (*imperium*) и великим силама или “сржним државама” (*core states*) које служе и моћи и сврси самог империјума (Katzenstein, 2005). Изразом “империјум” означио је *спој територијалне и нетериторијалне моћи Сједињених Држава*. Окренут упоредном испитивању Азије и Европе, сврстао је међу “сржне државе”, или “државе језгра” (*core states*) Јапан и Савезну Републику Немачку.

Базан и Вивер (Buzan, Wæver, 2003) држали су се уобичајенијег разврставања држава под заглавља “супер сила”, “велика сила” и “регионална сила”. Претпоставили су да регионалне силе, мада у мањем обиму, такође, уобличавају регион.

Становиште да је *моћ битна*, али да *месни* (локални) *одговори на моћ могу бити још битнији* у грађењу регионалних поредака (Ачагуа, 2007: 630) одступа од претходна два преовлађујућа гледишта о прављењу региона. Ово полазиште у разумевању региона као *грађевине направљене првенствено изнутра*, а не искључиво створене деловањем спољних сила, истиче да су *региони творевине настале у одређеном простору* не само као државни, него и *подруштвљени* (социјетални) *начини било опирања силама, било њиховог социјализовања*. Ачарија тиме додаје још један приступ досадашњем разумевању начина на које силе праве регионе и управљају регионима.

Окретање делатницима, којима се признаје и месни отпор и социјализовање моћних или најмоћнијих делатника светске политике, доказује да су *региони изнутра грађени* (Ачагуа, 2007: 630). Овакво мисаоно допуњавање предузето је у настојању уравнотежења прва два извођења успостављеног обрасца аналитичког посматрања региона. Уводи гледање не само с врха, из “средишта моћи” (*power centric*) окомито на доле. Посматрању региона “с врха на доле” придружује и поглед “одоздо на горе”.

БАЗАНОВА И ВИВЕРОВА ТЕОРЕТИЗАЦИЈА РЕГИОНАЛНЕ СТРУКТУРЕ МЕЂУНАРОДНЕ БЕЗБЕДНОСТИ

Базан и Вивер у раду *Региони и силе (Regions and Powers)* тврде да је *регионална структура међународне безбедности* уобличена *окомитом* (хијерархијском) *расподелом моћи* према једначини $1+4+x$ (Buzan, Wæver, 2003).

Врх пирамидалне структуре заузима “број један”, најмоћније Сједињене Америчке Државе (САД). Према мерилу расположење моћи, за Базана и Вивера, *четири велике силе* налазе се иза САД. То су ЕУ-Европа, Јапан, Кина и Русија. *Све остале државе* (бројно означене у једначини расподеле моћи са “х”) образују широко подножје пирамидалне грађевине данашње међународне безбедности. Базан и Вивер разликују *три врсте* «регионалних простора» (*regional spaces*) у структури међународне безбедности уобличеној представљеном расподелом моћи.

Прву врсту регионалног простора представља «облога» (*overlay*). Обликована је спољним силама. Ова врста простора, углавном, нестаје после окончања Хладног рата. Историјски су у доба колонијализма «облогу», као особени регионални простор, правиле спољне силе деловањем према одређеном региону. Током Хладног рата стварале су је две супер силе (Сједињене Америчке Државе и Савез Совјетских Социјалистичких Република) у међусобним надметањима за светску моћ и утицај.

Другу врсту регионалног простора Базан и Вивер називају «неустројеним регионима» (*unstructured regions*). Налазе да нису обележени уочљивим грађевинама међузависности, због недовољних узајамних регионалних деловања. Такви регионални простори могу бити заостаци других скупова, њихове крхотине, односно «*комплекси*» *безбедности*. Јужни Пацифик (Соутх Пацифиц) Базану и Виверу пример је једног «неустројеног региона». Други теоретичари такво виђење оспоравају. Истичу да је регионална установа овог простора, Форум Јужног Пацифика (*South Pacific Forum*) полетна. Закључују да то што државе чланице упоредно узрокују “заједничку рањивост” (*shared vulnerability*) управо производи “осећање” међузависне безбедности (Acharya, 2007: 631).

Трећа, најбитнија и уобичајенија, *врста регионалних простора* за Базана и Вивера су “*регионални склопови безбедности*”. Регионалне целине безбедности назване “регионалним склоповима безбедности”, односно регионалним комплексима безбедности (*regional security complexes – RSCs*) одредили су као “раван у којој се државе, или друге јединице довољно чврсто међусобно повезују, те своју безбедност ниједна не може сматрати одвојеном од безбедности свих осталих” (Buzan, Wæver, 2003: 43).

Базан је појам “*регионалног склопа безбедности*” (*regional security complex*) први пут изложио 1983. године. Потом га је садржајно подешавао (Buzan, 1986). Замисао је унапредио, у односу на почетно искључиво одређивање регионалног склопа безбедности као “подручја јаких супарништава”. Тадашњи појам RSC покривао

је обрасце односа попут односа Индија-Пакистан, арапске државе-Израел или Северна Кореја-Јужна Кореја. Поимањем, на овај начин, регионалних склопова безбедности Базан је искључио из видокруга све просторе у којима је преовлађивао образац односа сарадње. Обухватније замисли морале су бити приређене и уведене ради исправљања тог недостатка.

Нови покушај значењског проширења Базан прави разликовањем регионалних склопова, односно комплекса безбедности низ замишљену дуж сукоб-сарадња. Склопове безбедности поставио је на овако замишљену дуж. Један њен крај, који исказује надметања (сукобе) међу припадницима скупа, означио је као *анархију*. Ту је сместио «организације сукоба» (*conflict formations*). Опречни крај замишљене дужи, који исказује сарадњу припадника скупа, одредио је као “заједнице безбедности” (*security communities*). “*Заједницама безбедности*” назвао је просторе у којима је *рам учињен незамисливим*.

Број великих сила Базан и Вивер узимају као основ издвајања *једанаест* “регионалних склопова безбедности” (RSC). Подељени су у *три главне групе*.

Прву групу попунила су *три* RSC названа «усредиштеним» (*centered*). Сврстани су у усредиштене регионалне склопове безбедности, прво, регион Северне Америке, друго, регион Заједнице независних држава, и, треће, регион ЕУ-Европе. Узето је да су сва три усредиштена регионална склопа безбедности створена или деловањем једне силе на глобалној равни, или неке скупне (колективне) установе која омогућава да тај регионални скуп безбедности удружено делује на глобалној равни.

Друга група “регионалних склопова безбедности” има само једног члана. Овде је сврстана Источна Азија као четврти од издвојених *једанаест* регионалних склопова безбедности у свету. Склоп је назван «комплексом велике моћ» (*great power complex*) због присуства више од једне силе на глобалном плану.

Преосталих *седам регионалних склопова безбедности* Базан и Вивер стављају у *трећу* групу зато што су “*стандардни*” (*standard*). Сврстали су ту Јужну Америку, Јужну Азију, Блиски Исток, Рог Африке, Западну Африку, Средњу Африку и Јужну Африку. Ова група регионалних склопова безбедности особена је јер у скупу нема ниједне силе на глобалном плану. Стварање месних средишта, последично, одређују искључиво регионалне силе. Врсте регионалних склопова безбедности нису исцрпљене претходним разврставањем.

Могуће је разликовати још група безбедносних склопова (Buzan, Wæver, 2003: 490-492). “Суперкомплекси” (*supercomplexes*) су склопови састављени од неколико регионалних склопова безбедности. Повезује их или једна, или више великих сила. Ове силе производе “упоредно високо повезане равни унутрашње регионалне динамике безбедности”. “Субкомплекси” (*subcomplexes*) подсећају на регионалне склопове безбедности, али су особени по дубокој усађености у шири регионални склоп. “Предкомплекси” (*precomplexes*) су замисливи регионални склопови безбедности, или регионални склопови безбедности у “повоју”, односно у настајању. Двострани односи овде још нису узнапредовали до степена међузависности који би их квалификовали за потпуно развијен регионални склоп безбедности. “Протокомплекси” (*protocomplexes*) се могу појавити уколико је степен међузависне безбедности унутар региона довољан да се разликује од себи суседних. Свеобухватна динамика безбедности ту остаје и покоричнија и слабија него што је то случај у оцеловљеном РСЦ. Могуће је овим групама додати и “мали склоп” (*mini-complex*). Овде се ради о регионалном склопу безбедности скромног обухвата, а и делом састављеног од делатника који нису државе, него њихове унутрашње јединице (*substate actors*).

Непобитно је тачна збирна оцена да је у овој Базановој и Виверовој теоретизацији *моћ средишна промењива (независна варијабла)* за разликовање региона појмљених као склопова безбедности (Acharya, 2007: 631). Једна велика сила прави “усредиштени” (*centered*) регионални склоп безбедности. Више од једне силе чине регионални склоп «великом моћи». Одсуство велике силе омогућава уобличавање стандардног регионалног склопа безбедности. Мисаоно прављење овакве поделе наметнуло је поштовање логичког захтева укључивања *регионалних сила*. Оне га, према полазном одређењу, морају образовати, а и исти мах морају бити и лишене могућности да имају моћ у глобалној равни. Нужно је само да су обдарене, или опремљене оном моћи која је довољна за регионалну равн.

КАЦЕНСТАЈНОВА ТЕОРЕТИЗАЦИЈА “СВЕТА РЕГИОНА”

Каценстајн је “*свет региона*” представио одређен једном једином силом. *Свет региона* за њега обликује само *моћ Сједињених Америчких Држава*. Искључиво је моћ ове државе битна. Кацен-

стајн држи да је тако зато што су искључиво Сједињене Државе глобално успоставиле своје присуство. Отуда је предочена врховна моћ САД у његовој теоретизацији добила примерени римски назив “*imperium*” (империјум).

Моћ и склоности (преференције) САД, Каценстајн сматра, пресудним за обликовање и деловање свих региона. Кључну улогу у поретку “империјума”, односно врховне моћи САД, играју “сржне државе” (*core states*). Каценстајн је у ову групу укључио Јапан и Немачку. Сврстао их је у сржне државе на основу налаза да осигуравају “постојану потпору америчком циљу и моћи, док истовремено играју важну улогу у регионалним пословима” (Katzenstein, 2005: 237).

Претпостављена двострука окомита надређеност (хијерархија), предочена у *Свету региона* (*A World of Regions*), постаје утемељујућа. Надређеност је успостављена између врховне моћи (империјума) САД и сржних држава (Немачке у Европи, а Јапана у Азији). Онда је у односним регионима, у Европи и у Азији, успостављена и премоћ сржних држава над осталим државама које те регионе чине.

Базанова и Виверова претпоставка да су региони унутар себе међузависни, док се узајамно (међусобно) као склопови безбедности искључују, код Каценстајна је другачије срочена. Следи из ње и другачије дато поимање региона. *Регионе* је одредио као *оразличено установљене* (институционализоване) али “*пропусне*” *просторе повезане окомитим надређеностима са сржним државама, а над својене империјумом САД. Глобализација и интернационализација*, саопштава Каценстајн, произвеле су пропусност региона.

Глобализација, за њега, “отвара” регионалне просторе технологијом, нетериторијалним делатницима, и процесима. Мултинационалне корпорације и невладине организације круне границе међу регионима. *Интернационализација*, схваћена као све територијално засноване размене, пре доводи до *потцењивања националне суверености*, него до њеног превазилажења. Ниједан регион није ни поштеђен, нити отпоран на деловање два подвучена процеса. Следи, одатле, Каценстајнов закључак да у свету региона какав је предочио ниједан регион не може бити ни искључујући, нити заворен.

Упоредивање Европе и Азије био му је главни циљ. Није тежио обухватању целине света региона. Целину света региона узели су у средиште теоретизације и на свој начин Базан у Вивер. Каценстајн се, уместо за ту стазу, одлучио да одабере поређење Европе

и Азије. Таква одлука проистекла је из процене да су то данас два најбитнија места геополитичких и економских општења. Глобализација и интернационализација погађају оба региона. Оба региона су, у великој мери, пропусна. Вишеструко су слична. Превасходно се разликују по својим регионалним установама. Каценстајн је извео *три групе неподударности установа два региона*.

Прво, налази да је европски регионализам “званичнији и политичнији” и битније зависан од “државних погодби и правних одредби”, него што је то случај са азијским регионализмом. Азијски регионализам опречно представља као “незваничан и економски”, претежно ослоњен на “тржишне узајамне односе и етнички, или национални капитализам” (Katzenstein, 2005: 27, 219).

Друго, два регионализма разликују *улоге сржних држава*. Реч је о различитој улози Немачке у Европи од улоге Јапана у Азији. Иако и један и други регион имају своју сржну државу, њихове улоге и деловања нису подударне. Немачка је неупоредиво приврженија вишестраном деловању у Европи, него што му је у Азији наклоњен Јапан. Национални идентитет Немачке постао је «европеизиран». Јапан је, потпуно обрнуто, очувао снажан национални идентитет и наклоњеност двостраним, а не вишестраним чињењима и споразумима (Katzenstein, 2005: 36).

Треће, неподударање регионализма Европе и регионализма Азије проистиче из несамеривог односа два региона према *суверености*. Каценстајн оцењује европски регионализам, у овом погледу, као прегледнији и продорнији. Поредбено је нашао да је азијски лишен уливања суверености, као и дугорочних вишестраних споразума, уобичајених за европски поредак безбедности (Katzenstein, 2005: 219, 125).

Битно питање, коме Каценстајн посвећује дужну пажњу, како би пружио ваљани одговор, било је *зашто је Европа развила мултилатерализам знатно пре Азије* (Katzenstein, 2005: 50-60). Кључно место и у том његовом одговору заузеле су Сједињене Америчке Државе. Ту их је поставио приписивањем одлучујућег значаја њиховом деловању. Социјално конструктивистичко опредељење, међутим, довело је Каценстајна до закључка да Сједињене Америчке Државе нису деловале “физичком” моћи (збиром материјалних чинилаца) већ једним од пресудних чинилаца “меке моћи” (*soft power*). Било је то “осећање” да се збивања у Европи тичу скупног (колективног) идентитета.

Непосредно по окончању Другог светског рата, објашњава Каценстајн, политички одлучиоци САД уочили су могућност

савезништва у Европи због постојања држава са којима су такве везе могле бити направљене као готово “једнаким припадницима дељене заједнице”. Каценстајн је и у овом, као и у ранијим истраживањима Азије, истицао да су Сједињене Државе све могуће савезнике у азијском региону посматрале потпуно супротно од европских. Све могуће савезнике у региону Азије виделе су као припаднике “стране и...инфериорне заједнице” (Hemmer, Katzenstein, 2002: 575).

КРАТКИ ПОЈМОВНИК “НОВОГ РЕГИОНАЛИЗМА”

“Новом регионализму” не мања несагласност у одређивању и региона и регионализма. Признаје се да “разливена” и “слојевита” стварност, која се покушава ставити у оквир потанких, јасних и довољно кратких одредница, не олакшава постизање сагласности истраживача и теоретичара о прихватљивим значењима.

Стварана слојевитост и региона и регионализма је непобитна. Били то изговори, или оправдани разлози региони и регионализам, још увек се и неподударно тумаче, а неједнака схватања међусобно оспоравају.

Уврежено је схватање *региона* као скупа географски блиских и међузависних држава, и, следствено, *регионализма* као настојања држава да у таквим везама упућености међусобно сарађују (Nye (ed.) 1968: xii). Овакво схватање региона у “старом” међународном регионализму “нови” међународни регионализам, и поред међусобних несагласности, углавном обара као непогодно. Позива се у томе на данашње стање и региона и регионализма. Постојећа стварност извлачи се као најпоузданија потврда неодрживости разумевање региона као “географије” и регионализма као сарадње на коју “географија осуђује”.

Први је Брус Расет (Bruce Russett), а потом су и неки други теоретичари за њим, још у раму “старог” мишљења региона предочили да је, у већ тада све међузависнијем и глобализованијем свету, непогодна сужена сведеност региона на географију и свођење регионализма на географски условљену и омеђену сарадњу (Russett, 1967). Подсећа се, на пример, да Организација исламске конференције (*Organization of the Islamic Conference* – ОИЦ.) као и Комонвелт (*Commonwealth*), поседује “регионална” обележја, али значајно превазилази одређење регионализма као званичне сарадње географски блиских и међузависних држава.

Пред крај осамдесетих година прошлог века Роберт Кохејн (Robert Keohane) истицао је да регионалне установе, као подскуп међународних установа, не могу бити процењиване само према мерилима званичног организовања. Скретао је позорност да се већина регионалних делатности може исправно сврстати под заглавље међународних режима, односно «склопова» правила и организација услова и очекивања (Keohane, 1988).

“Нови регионализам” одређује да *регион* постоји када *делатници*, укључујући и владине делатнике, одређују другима идентитет и на њих шире свој посебан идентитет (Fawn, 2009: 13).

Испоставља се, следствено, да је појам “регионост” (*регионесс*), како га је садржински саставио и за њега сковао реч Бјорн Хетне (Björn Hettne), заснивајући у оспособљавању за препознавање неког простора као региона. Тако је јер се узима да је **регионост** способност самоодређеног региона да искаже свој идентитет и интересе другим делатницима. Колико регион добро изражава “регионост” служи као показатељ како је регион и колико “стваран” и успешан постао. Очито да овакво схватање регионости не само да нагиње, већ наликује одређењу “делатништва” (*actorness*) (Hettne, 2005: 556).

Иако се признаје да је у појединим регионима, посебно у Источној Азији, *прожестост и разливеност јавне и приватне моћи* у политичкој економији *датост*, упорно се истура важност прављења разлике између регионалних програма које заговарају државе, и свих замисли и програма регионалне сарадње и повезивања чији су *поборници недржавни учесници*. Ричард Хигот (Richard Higgott) усмеравао је пажњу на особеност регионализма у Источној Азији. Упозоравао је на “међусобно прожимање и разливеност јавне и приватне моћи као датости политичке економије самог региона” (Higgott, 1997: 166).

Источна Азија описивана је као регион који је покретан изузетно високим уделом деловања подржавних а, повремено, невладиних делатника (Katzenstein, Shiraishi (eds.) 2006; Pempel (ed.) 2005). Постајање Источне Азије све “међузависнијом, повезаном и спојеном” приписано је “трговини и улагању, прекограничној производњи, банкарству, размени технологија, масовној култури, саобраћају, комуникацијама и сарадњи у области заштите животне средине” (Pempel, 2005a: 2). Демократизација у Индонезији, која је укључивала више оне групе које нису чиниле елиту (неелите), сматрана је, чак, подривачем снаге идентитета сарадње Удружења држава Југоисточне Азије (*Association of Southeast Asian Nations – ASEAN*).

Истрајно се, ипак, подсећа да не сме бити превиђено како је, и поред свих подстрека “одоздо”, ASEAN тело схваћено да служи заштити осетљивих унутрашњих коалиција држава чланица (Fawn, 2009: 29). Важно је да не буде направљен превид да колико недржавни делатници изгледају битни за обликовање регионализма у Источној Азији, у Латинској Америци се чини да уплив подстицаја “одоздо” који би покретали Заједничко тржиште Југа Mercado Común del Sur (šp.); Southern Common Market – MERCOSUR) изостаје. Због тога MERCOSUR бива сврстан у “крајњу врсту међувладине сарадње: ‘интерпрезиденцијализам’” (Tussie, 2009). Држање свих полуга одлучивања о спољном деловању државе у рукама председника може пресећи дотоке нових подстицаја из друштва. Овакве тврдње заобилазе мноштво чињеничне грађе о дугој и разноврсној традицији регионалног удруживања у Латинској Америци (Tussie, 2009: 169).

Упркос покушајима да се обједињено разуме обликовање региона “одозго” и “одоздо” мисаоно се одржавају предрасудно представе о овим покретачима, а време троши на прављење разлика међу њима и бављење направљеним разликама. Овде лежи разлог означавања *регионализмом регионалних програма које заговарају државе*. Остале замисли и програми *регионалне сарадње и повезивања*, на које *суштински утичу недржавни/приватни делатници* називају се, у “новом” међународном регионализму, *регионализацијом*.

Регионализам је одређен као процес удруживања који *заједно и добровољно* успостављају два или више владина делатника, или две или више држава / друштава. Уносе у њега, као своје улоге, залихе знања, вештина, тежње и очекивања у циљу развијања структурних и/или институционалних споразума (било званичних, било “меких”, или незваничних) како би између себе исковали везе особене јединице, било да је она економска, друштвена и/или у изгледу одбрамбена и безбедносна, и/или увећали своју преговарачку моћ према осталом свету (Mace, Bélanger, 1999: 1).

Понуђена одредница истиче да је *регионализам вишестрани политички процес обједињавања две или више земаља унутар одређеног простора који се држи за регион* обележен како сарадњом у економским политикама, тако и усклађивањима. Ове особености регионализма показују да је неизједначив са *регионализацијом*. Регионализација у “новом” међународном регионализму значи само *згушњавање економских токова у одређеном географском подручју* (Fishlow, Haggard, 1992, Mansfield, Milner, 1999: 591).

Стабс (Stubbs) и Андерхил (Underhill) су у раним сагима “новог регионализма” већ подвукли *три скупа услова упадљиво одређујућа за регионализам* (Stubbs, Underhill, 1994: 331).

Први скуп чини обим у коме земље одређене географске области имају подударна историјска искуства и суочавају се са сличним општим проблемима.

Други скуп услова укључује степен у ком су државе, смештене у истој географској области, успоставиле економске, друштвено-културне и/или политичке повезаности које их оразличавају у односу на остатак глобалне заједнице држава.

Трећи скуп услова обухвата размере у којима су земље одређене групе установиле (институционализовале) организације за бављење важним странама њихових скупних (колективних) послова.

Успон регионализма, током последње две деценије новог века, приписан је заједничкој историји, слојевитим повезаностима и развоју заједничких установа унутар одређене регионалне целине. Тежишним правцима данашњице држе се, прво, *одвијање и истрајност грађења регионалних јединица* и, друго, *продубљивање и проширивање постојећих регионалних заједница*. Оба тежишна правца сматра се да су подстакле, у великој мери, побуде превазилажења образаца и устаљених начина унутар регионалног (*интра регионалног*) и узајамног деловања региона (*интер регионалног*) значајно закривљених идеолошким заслепљеностима хладноратовске двосредишности (*биполаризма*).

Надметања идеологија, интереса и моћи, у хладноратовској двосредишној међународној средини, коришћена су за подстицање и образлагање потреба и разлога и унутар регионалних односа, и међурегионалних веза. Увиде у динамику регионализма пречила су начињена затамњена стакла идеолошких лупа. Према речима Голдстајнове (Goldstein) и Кохејна (Keohane), током низа година трајања Хладног рата, она су служила и као средство гледања у цртању “мапа пута” и као “жиже” прављења и спровођења политика које су осујећивале и стварање и ширење токова трговине и улагања међу суседима у региону и међу суседним регионима (Goldstein, Keohane (eds.) 1993: 13-20).

После краја Хладног рата околности су се измениле. Најпре, запажено је да се шири и умножава регионално економско повезивање. Усредсређивањем пажње на тај процес произведена је једна временска скала. Издвојена су на њој *два узлазна “таласа” склапања регионалних трговинских споразума* (Melo, Panagariya (eds.)

1993: 3). Посматрање других области сарадње условило је приређивање другачијих периодизација успона регионализма. Већи број истраживача обележава, на досадашњој “историјској путањи” међународног регионализма, појаву три главна таласа. Када “нови регионализам” говори о таласима, најчешће, мисли на изразито повећање бројности и утицаја и развојни раст регионалних установа.

Нађена су тако временски *три*, приближно равномерна дводеценијска таласа регионализма до данас. *Први талас* регионализма покренут је после Другог светског рата. Трајао је током раног Хладног рата. Потом је, средином Хладног рата, покренут *други талас*. *Трећи талас* регионализма диже се у годинама по окончању Хладног рата. Оваквој периодизацији може се ставити примедба, као и свакој другој, да је и извештачена и вештачка. Посматрање, разумевање и објашњавање три раздобља као засебна, логички је, ипак, одрживо. Ради у прилог предложене периодизације регионализма то што налази “прекретнице”, ако ништа друго, иза којих настају преокрети у односима снага унутар међународног система.

ВОДЕЋЕ ЗАОКУПЉЕНОСТИ “НОВОГ РЕГИОНАЛИЗМА” СВЕТСКОМ ПОЛИТИКОМ

Неки од најугледнијих теоретичара “новог регионализма” пописују, одабирају и истражују своје теме противећи се свакој деоби испитивања на одвојене колосеке *глобализације* и *регионализације*. Буде опрез упозорењима да је свака претпостављена супротност глобализације и регионализације “пре теоријска него стварна, јер су политичке и економске јединице у целости способне да ходају на две ноге” (Mittelman, 1999: 25).

Отпори подвајању не успевају, увек, да се отму намерном изазивању подвојености. Није уопште лако одржати се на постављеном правцу. Терет посвећености Међународних Односа проучавању питања које је водећа матица мишљења избацила у врх важности као да су животна средишна уме да скрши и “тврду веру”. Међу питањима које данас упорно истурају Међународни Односи је оно о *мери у којој се хегемон разликује од глобализације*, као и питање *колико се Сједињене Америчке Државе као хегемон разликују од других хегемона* (Fawn, 2009: 25). Савладани тежином притискања оваквим питањима истраживачи и теоретичари, повратно су, и у проучавање региона убацили на место кључних питања наредна. Заузело је и у теоретизацији региона место једног битног

питања колико су и глобализација и хегемон творци регионалних поредака, или два односна питања колико је само глобализација творац региона, а колико је једино хегемон творац региона и регионалних поредака (Fawn, 2009: 25-26).

Пристајање на вођство “дуге руке” Међународних Односа у састављању истраживачких тема и програма, поготово у проучавањима који не следе његове владајуће обрасце, доводи до сужавања и мисаоног поља “новог регионализма”. Онда долази до посртања, губљења сопственог корака. Отуда се упорно и у проучавању региона истурају питања значаја улоге хегемона, односно Сједињених Америчких Држава. Чини се тако упркос провереном закључку опсежног истраживања да је (нови) регионализам предузиман без икакве повезаности са глобализацијом. Упоредна студија, изашла из штампе 1970. године, објавила је *urbi et orbi* да су Сједињена Америчке Државе битно упивишуће утицале на туце подрегионалних система (Cantori, Spiegel, 1970).

Питер Каценстајн је у *Свету региона* показао да је “империјум” САД средишан за регионалне облике, те да је америчка политика “направила регионализам средишним обележјем светске политике” (Katzenstein, 2005: 24). Он је одредио и да империјум може разнолико деловати у различитим географским областима. Према Каценстајновој тврдњи Сједињене Државе су “регион” *Европе* направиле да буде *мултилатералан*, док су *Источну Азију* направиле да буде *билатерална*. Хегемон на регионализам може утицати не само уплившуће и градеће, него и предупређујуће или пресређује.

Може пресретати, односно предупређивати регионализам подривањем чињених вишестраних предлога. Може исти циљ извести и подупирућим истицањем улоге регионалне силе која би, без те потпоре хегемона, била способна да покрене грађење регионалне сарадње. Управо се уплитању САД, посебно после 11. септембра 2001. године, приписује пуцање ионако покоричног регионализма у постсовјетској Средњој Азији, али и оног обухватнијег у Заједници Независних Држава (*Commonwealth of Independent States – CIS*). Истина, не тврди се како би без мешања Сједињених Америчких Држава регионална интеграција у простору бившег Савеза Совјетских Социјалистичких Република била изводљива (Allison, 2004: 483).

Заборавља се да хегемон може одабрати и “осаму” једностраног деловања. Роберт Гилпин, задржавајући се на разлозима војне безбедности, био је међу првима који су најпоткрепљеније предвиђали да ће се Сједињене Америчке Државе окренути једностраном деловању и пре него што су то учиниле. Гилпин је предви-

део унилатерализам Сједињених Држава. Утврдио је да САД више не поседују ни вољу, ни способност да даље делују као подржава-лац глобалних установа и вредности које су раније истурале у први план (Gilpin, 2000).

Супротно, износе се и потврде да унилатерализам САД, после 11. септембра 2001. године, није нанео штете регионализму. Подвлачи се како се пре може запазити да га је оживео. Пример је притисак САД на ASEAN да се бави антитероризмом. Тумачи се да је то било охрабрење Кини и Јапану да направе дуго очекивани пробој у јачању регионалне сарадње.

Хегемон, поред непосредног утицаја, може вршити и посредан уплив на грађење региона. Појединим истраживачима убедљиви су налази да осведочене унутрашње слабости ASEAN -а падају у сенку објашњења како су спољни притисци учинили да се ова група нађе на окупу, а њени чланови били “изазвани” да осете снажнији регионални идентитет. Обнову сарадње у ASEAN -у Џон Рејвенхил (John Ravenhill) смешта управо у такав оквир (Ravenhill, 2009). Слично су и Дејвид Мартин Џонс (David Martin Jones) и Мајкл Смит (Micahel L. R. Smith) извештавали да је из “уочавања колективног понижења изазваног, у основи, ‘западним’ установама, међу којима су Међународни монетарни фонд и Светска банка, изникла потреба веће регионалне солидарности” (Jones, Smith, 2007: 169).

Приликом узимања региона као средишних за светску политику додатно је неопходно незанемаривање отпора хегемону, које снаге унутар региона могу представљати (Acharya, 2007). Образовање регионалне сарадње може, али и не мора, бити зависно од битног моћног предводника унутар региона. Тврдње да регионално “успешна интеграција захтева присуство неоспорног предводника међу групом земаља које теже блиским везама” (Fawn, 2009: 27) уклопиве се у новије доказе да је Источна Азија јединствен регионални систем који чини неколико јаких и особених националних “бића”, што предупредује успон једне силе (Katzenstein, Shiraiishi (eds.) 2006).

Када је *интегрисање*, односно обједињавање региона у питању, испоставља се да је постојање «неоспорног предводника» неопходно. Процењује се да то не може отклонити разлике у деловању спољне силе. Посебно је, у овом погледу, упутно искуство успостављања Европске економске заједнице (*European Economic Community* – ЕЕЦ). Овде, пак, не може бити отписан ни уплив двојства моћи Француске и тадашње Савезне Републике Немачке. Простиче, логички, да уколико неоспорног предводника и остали у

региону сматрају неспорном регионалном силом, онда регионалну интеграцију осујећују управо односи моћи. Односно, несразмере моћи између снажне, одрживе и надмоћне државе или држава, и осталих држава у региону узрокују да мање и слабије државе, по правилу, на своју штету гледају на њихове предлоге као на “диктат” садржаја, интереса и правца сваке “регионалне” скупне организације (Fawn, 2009: 27).

Неопходно је, стога, уочавати не само какву улогу игра предводећа (доминантна) сила у регионализму. Значи да не треба једино испитивати да ли је она покретач, или се појављује као кваритељ предлога о успостављању регионализма. Потребно је на непристрасним увидима расуђивати да ли одсуство хегемона може бити узрок регионализма. Претпоставља се да је управо непостојање поузданог поретка безбедности у Европи, почетком деведесетих година прошлог века, допринело предлозима бивших комунистичких земаља да се окрену међусобној сарадњи. Тако је покренуто стварање Вишеградске групе. Она није имала циљ да интегрише чланице. Ипак, сарадњом у оквиру ње државе чланице оствариле су битне резултате и у појединим подручјима одбране, и одређеним подручјима спољне политике.

Одређивање главне силе региона скопчано је са великим тешкоћама. Разлике су несравњиве. Пример је процењивање важности Јапана за регионализам Источне Азије. Новија истраживања наглашавају да је Јапан, у том погледу, надмашила Народна Република Кина. Поједини придружују Кини и Индију (Tanaka, 2007). Такође, наставља се изношење супротних доказа. Поједини неуморно прилажу потврде како је Јапан и даље ненадмашна економска сила (Pempel, 2007).

Главне силе у Латинској Америци, најчешће Бразил, бивају издвајане као преводници отпора политикама Сједињених Америчких Држава управо грађењем мултилатералних оквира сарадње (Fawn, 2009: 28). Тако се данас *учешће Бразила у глобалној владавини* књижи под *две ставке*. Та земља у развоју води се, на једној страни, као *посредно сила*, односно “будућа велика сила” (Hurrell, 2006), односно “сила у повоју”. Бразил се, на другој страни, по учешћу у *глобалној владавини* књижи као *градитељ стратегије удруживања у мултилатералним преговорима и регионалног окупљања* (Bobrow, 2008).

Успостављање ASEAN -а, као и Заједнице развоја Јужне Африке (*Southern African Development Community – SADC*) без изразите главне силе, често се објашњава као скупна (колективна) мера прављења противтеже, или опирања упливу сила из сусед-

ства. Тврди се да је SADC у Јужној Африци образован у опирању утицају апартхејда Јужне Африке, а ASEAN као препрека преливању револуције из Кине у Југоисточну Азију. Непостојање регионализма, тамо где би се логички закључивано требао налазити, као што је то у постсовјетског Средњој Азији, тумачи се деловањем хегемоних супарништава.

Регионализам може настати не само под упливом хегемона, или покретачке снаге регионалне силе. Може бити образован и као одговор на друге регионе. Сматра се да су области где су државе предузимале мере у настојању да ограниче надмоћ САД, посебно у Западној Европи и Источној Азији, предузимањем оваквих мера повратно подстакле економски регионализам Сједињених Америчких Држава путем Северноамеричког споразума о слободној трговини (*North American Free Trade Agreement – NAFTA*) (Pelagidis, Papasotiriou, 2002).

Увиђају се и околности у којима је хегемон приморан да тежи регионализму. Индустијске државе дуж обала Пацифика – Аустралија, Нови Зеланд, Канада, чак и Сједињене Америчке Државе – предузеле су, у одговору на непорециву економску самоувереност у Источној Азији осамдесетих година прошлог века, и у страху да би их ту образовани регионализам могао искључити, образовање Економске сарадње Азија-Пацифик (*Asia-Pacific Economic Cooperation – APEC*) (Sidaway, 2002: 205). Тако се APEC тумачи као “угнеждење” “подрегионалних” групација NAFTA, Зоне слободне трговине ASEAN -а и Трговинског споразума о ближим економским односима Аустралија-Нови Зеланд (Поон, 2001: 254).

Удео уплива региона на регион не може се отписати. Није могуће да га препокрију ни промене политике хегемона. Није га могуће не приписати и измени теоријских углова из којих се врши тумачење промена. “Млако” деловање “пацифичких” сила, неазијских индустријских држава, а првенствено САД у азијској финансијској кризи ослабило је важност APEC. Тиме је омогућено увећавање значаја ASEAN -а у покретању интеграције региона. Запажена динамика омогућава пажљивије учовање “кругова” регионалног утицаја (Frost, 2008). Доказивано је и да ASEAN унутар APEC-а може ојачати APEC (Soesastro, 1995).

Узајамни утицаји региона и даље нису довољно истражени. Поуздано се, без подробних истраживања, може држати као одрживо једино гледиште да нема самодовољних региона. Нема региона у себе затворених, потпуно заштићених и неосетљивих на спољне притиске.

ЗАКЉУЧАК

Поред приказаних питања, и наведених покушаја упоредне анализе региона, до на крају помињаних покушаја грађења спољнополитичке анализе региона остаје упитно и да ли главне парадигме у теорији међународних односа, односно велики “изми” у Међународним Односима имају вредност у проучавању региона.

Приступи који су полазили од рационалног избора, као и институционалистички приступ, нарочито узимајући као полазиште мултилатералну суштину међународног система, пружили су убедљива објашњења успона регионализма од 1945. године. Разумевање покретања, раста и функција регионалних установа од Другог светског рата до данас, покривено доказима теорија које у залеђу имају приступ рационалног избора, продубљено је и особеним приступима. Наменски су направљени за објашњавање особености регионалног уобличавања појединих региона. Неофункционализам и међувладина сарадња састављени су ради објашњења европске интеграције. Социјални конструктивизам, крећући од идеја и идентитета, помогао је уочавању танчина и општости битних за објашњавање различитих избора регионалног обликовања и разликовања институционалних решења. Коришћење неореализма и социјалног конструктивизма пружило је неподударне и налазе делотворности и понуде неједнаких политичких препорука, нарочито у случају ASEAN-а (Eaton, Stubbs, 2006).

Свим теоријским неслагањима упркос, не треба сметнути с ума да су, по правилу, региони стварани као политички пројекти ради решавања уочених питања или проблема. Последично је неизбежно прихватити да је *питање*, или *проблем оно што треба посматрати како ће одредити регион*, примењујући разноврсне приступе. Примењени разноврсни приступи, непобитно, извешће силу неподударних резултата. Овакви учинци нису обесхрабрујући. Напротив. Разнородност и разноврсност нису слабости. Предности су за организовање поузданијег знања о свету региона.

Региони су у интерместичним пословима кључни делатници. Умреженост у регионе и умрежавање региона захтева се у разумевању како свет данас постоји. То разумевање тражи да се види како региони послују. *Исход пословања региона је нови слој вишеслојне глобалне владавине. Учинци деловања регионалног слоја глобалне владавине одређују светску политику*. Региони се, неумитно, морају видети као особени улагачи у глобалној владавини (Стефановић-Штамбук, 2008б; 2008ц). Сходно положају улагача

мора се оцењивати и какви су предузетници и делатници у глобалној владавини.

Деловање умрежених региона у управљање интерместичним пословима неизоставна је саставница глобалне политике. Уподобљено овим чињеницама, а не предрасудама застарелих теорија о стварима из прошлог света, неопходно је *гледати регионе у светској политици*. Гледати и увидети зашто, шта, како и с којим последицама региони раде у светској политици били су окидачи покретању успостављања “новог” међународног регионализма. Покретачка занимања означајујуће су омеђила предмет сазнајног предузетништва “новог” међународног регионализма. Постигнућа у проучавању региона и регионализма, током скоро двадесетогодишњег рада, учинила су га незаобилазним извором свежих дотока знања у целокупне међународне студије о томе како се прави светска политика.

ЛИТЕРАТУРА

- Acharya, A. (2007). “The Emerging Regional Architecture of World Politics”, *World Politics* 59: 629–652.
- Allison, Roy. (2004). “Regionalism, Regional Structures and Security Management in Central Asia”, *International Affairs* 80, 3: 463-483.
- Beeson, Mark. (2005). “Rethinking Regionalism: Europe and the East Asia in Comparative Historical Perspective”, *Journal of European Public Policy* 12, 6: 969-985.
- Bobrow, Davis (2008). *Hegemony Constrained: Evasion Modification and Resistance to American Foreign Policy*, Pittsburgh, PA: University of Pittsburgh Press.
- Breslin, Shaun, Higgott, Richard, Rosamond, Ben (2002). “Regions in comparative perspective”, *New Regionalism in the Global Political Economy* (eds. Shaun Breslin, Richard Higgott, Nicola Phillips, Ben Rosamond) London: Routledge: 4-31.
- Bulmer-Thomas, Victor. (2001). “Regional Integration in Latin America and the Caribbean”, *Bulletin of Latin American Research* 20, 3 (2001): 360-369.
- Buzan, B. (1986). “A Framework for Regional Security Analysis”, *South Asian Insecurity and the Great Powers* (eds. B. Buzan, G. Rizvi) London: Macmillan: 3–33.
- Buzan, B., Wæver, O. (2003). *Regions and Powers: The Structure of International Security*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Cantori, Louis J., Spiegel, Steven L. (1970). *The International Politics of Regions: A Comparative Approach*, Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
- Eaton, Sarah, Stubbs, Richard (2006). “Is ASEAN Powerful? Neo-realist Versus Constructivist Approaches to Power in Southeast Asia”, *The Pacific Review* 19, 2: 135–155.

- Farrell, Mary, Hettne, Bjorn, Lagenhove Luk Van (2005). *Global Politics of Regionalism: Theory and Practice*, London: Pluto Press.
- Fawcett, Louise (1995). "Regionalism in Historical Perspective", *Regionalism in World Politics* (eds. Louise Fawcett, Andrew Hurrell) Oxford: Oxford University Press: 9-36.
- Fawcett, Louise (2004). "Exploring Regional Domains: A Comparative History of Regionalism", *International Affairs* 80, 3: 429-446.
- Fawn, Rick (2009). "'Regions' and their study: wherefrom, what for and where-to?", *Review of International Studies* 35: 5-34.
- Fishlow, Albert, Haggard, Stephen (1992). *The United States and the Regionalization of the World Economy*, Paris: OECD Development Center Research Project on Globalization and Regionalization.
- Frost, Ellen. L. (2008). *Asia's New Regionalism*, Boulder, CO: Lynne Rienner Publishers.
- Goldstein, Judith, Keohane, Robert O. (eds.) (1993). *Ideas and Foreign Policy: Beliefs, Institutions and Political Change*, Ithaca, London: Cornell University Press.
- Gilpin, Robert (2000). *The Challenge of Global Capitalism: The World Economy in the 21st Century*, Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Hemmer, C., Katzenstein, P. J. (2002). "Why Is There No NATO in Asia: Collective Identity, Regionalism, and the Origins of Multilateralism", *International Organization* 56, 3: 575-607.
- Hettne, Björn, András Inotai, Osvald Sunkel (eds.) (1999). *Globalism and the New Regionalism*, New York: St. Martin's Press.
- Hettne, Björn (2005). "Beyond the 'New' Regionalism", *New Political Economy* 10, 4: 543-571.
- Higgott, Richard (1997). "De facto and de jure Regionalism: The Double Discourse of Regionalism in the Asia Pacific", *Global Society* 11, 2: 141-163.
- Hurrell, Andrew (1995). "Explaining the Resurgence of Regionalism in World Politics", *Review of International Studies* 21: 331-358.
- Hurrell, Andrew (2006). "Hegemony, liberalism and global order: What space for would-be great powers?", *International Affairs* 82, 1: 1-19.
- Hurrell, Andrew (2007). *On Global Order: Power, Values, and the Constitution of International Society*, New York: Oxford University Press.
- Jones, David Martin, Smith, Michael L. R. (2007). "Constructing communities: The Curious Case of East Asian Regionalism", *Review of International Studies* 33, 1: 165-186.
- Katzenstein, P. J. (2005). *A World of Regions: Asia and Europe in the American Imperium*, Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Katzenstein, Peter J., Shiraishi, Takashi (eds) (2006). *Beyond Japan: The Dynamics of East Asian Regionalism*, Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Kelly, Robert E. (2007). "Security Theory in the 'New Regionalism'", *International Studies Review* 9: 197-229.
- Keohane, Robert (1988). "International Institutions: Two Approaches", *International Studies Quarterly* 32, 4: 379-396.
- Lake, David A., Morgan, Patrick M. (1997). "The New Regionalism in Security Affairs", *Regional Orders: Building Security in a New World* (eds. D. A. Lake, P. A. Morgan) University Park: Pennsylvania State University Press: 3-19.

- Lanteigne, Marc (2005). *China and International Institutions: Alternate Paths to Global Power*, London: Routledge.
- Mace, Gordon, Bélanger, Louis (1999). *The Americas in Transition: The Contours of Regionalism*, Boulder, London: Lynne Rienner Publishers.
- Mansfield, Edward D., Milner Helen V. (1999). “The New Wave of Regionalism”, *International Organization* 53, 3: 589–627.
- Melo, Jaime de, Panagariya Arvind (eds.) (1993). *New Dimensions in Regional Integration*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Mittelman, James H. (1999). “Rethinking the New Regionalism in the Context of Globalization”, *Globalism and the New Regionalism* (eds. Björn Hettne, András Inotai, Osvaldo Sunkel) Basingstoke: MacMillan, 1999.
- Nye, J. S. (ed.) (1968). *International Regionalism*, Boston: Little, Brown & Co.
- Öjendal, Joakim (2004). “Back to the Future? Regionalism in South-East Asia Under Unilateral Pressure”, *International Affairs* 80, 3: 519–533.
- Pelagidis, Theodore, Papasotiriou, Harry (2002). “Globalisation or Regionalism? States, Markets and the Structure of International Trade”, *Review of International Studies* 28, 3: 519–535.
- Pempel, T. J. (2005). “Introduction: Emerging Webs of Regional Connectedness”, *Remapping East Asia: The Construction of a Region* (ed. T. J. Pempel) Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Pempel, T. J. (2007). “Northeast Asian Economic Integration: A Region in Flux”, *Asia-Pacific Review* 14, 2: 45–61.
- Pempel, T. J. (ed.) 2005. *Remapping East Asia: The Construction of a Region*, Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Pomfret, Richard. (2007). “Is Regionalism an Increasing Feature of the World Economy?”, *The World Economy* 30, 6: 923–947.
- Poon, Jessie P. H. (2001). “Regionalism in the Asia Pacific: Is Geography Destiny?”, *Area* 33, 3: 252–260.
- Ravenhill, John (2009). “East Asian Regionalism: Much Ado about Nothing?”, *Review of International Studies* 35: 215–235.
- Russett, Bruce M. (1967). *International Regions and the International System: A Study in Political Ecology*, Chicago: Rand McNally and Co.
- Shaw, Timothy M., Soderbaum, Fredrik (eds.) (2003). *Theories of New Regionalism*, Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Sidaway, James D. (2002). “Pacific Dreaming, APEC, ASEAN and Their Geographies: Reflections on Poon (2001)”, *Area* 34, 2: 204–209.
- Soesastro, Hadi (1995). “ASEAN and APEC: Do Concentric Circles Work?”, *The Pacific Review* 8, 3: 475–493.
- Стефановић-Штамбук, Јелица. (2008а). *Дипломатија у Међународним Односима*, Београд: ФПН, Чигоја штампа.
- Стефановић-Штамбук, Јелица. (2008б). “Теоријски и истраживачки проблеми међународних студија – случајеви европске интеграције и дипломатије”, *Политичка ревија* 7, 4: 1183–1208.
- Стефановић-Штамбук, Јелица. (2008ц). “Билатерална дипломатија у Европској унији”, *Годишњак* 2008 II, 2: 323–353.
- Stubbs, Richard, Underhill, Geoffrey R. D. (eds.) (1994). *Political Economy and the Changing Global Order*, Toronto, Ontario: McClelland & Stewart Inc., the Canadian Publishers.

- Tanaka, Hitoshi (2007). "Japan's Policy for East Asia", *Asia-Pacific Review* 14, 2: 30–44.
- Tussie, Diana (2009). "Latin America: contrasting motivations for regional projects", *Review of International Studies* 35: 169–188.
- Väyrynen, Raimo (2003). "Regionalism: Old and New", *International Studies Review* 5: 25–51.
- WTO. (2008). URL: http://www.wto.org/english/tratop_e/region_e/region_e.htm (pristupljeno 10. juna 2008).

Jelica Stefanovic-Stambuk

REGIONS WITHIN "OLD" AND "NEW" INTERNATIONAL REGIONALISM: ESTABLISHMENT OF A NEW "ANALYSIS LEVEL" IN THE WORLD POLITICS

Summary

This paper is about accomplished understanding of the regions as "a trigger force in the world policy" in "new" international regionalism. In the article there are presented the results of "new" international regionalism and there is extracted a key analysis that the complex of theories and directions within the research under that "name" had established the region as a new "third" level in the world politics analysis, an important foundation of the global order and real international relations, that is also the object of scientific analysis of the reality of international relations. Firstly, there are presented leading standings of "new" international regionalism regarding the significance of the region as an object of research. Then the differences between understanding of globalization and regionalism as the trigger of world politics are underlined. For purpose of cognitive effectiveness there are presented the attempts of new regionalism to avoid the trap of division of these indissolubly connected processes. Within the context there are presented the results of theoretical striving of one Buzan and Vaever on one side, and Peter Katzenstein on other side, to observe the world as the world of regions through comprehension of connection between globalism and regionalism, and not disconnection of that one process from the other one. A short review of basic notions of "new" research of international regions is presented in third part of the article. Final part of the article is dedicated to descriptive illumination of the most important questions of the world politics from the angle of "new" international regionalism. Conclusion of the article is that the "new" international regionalism supplies a fresh influx of knowledge to overall international studies on

making of modern world politics by establishment of the research of the regions as a specific level within the global governing.

Key Words: world politics, regions, regionality, regionalism, intra-regionalism, inter-regionalism, trans-regionalism, “analysis level”, regional trade agreements, regional organizations

ИСТРАЖИВАЊА

УДК: 303.2:32.01

Примљено: 25. августа 2009.

Прихваћено: 15. септембра 2009.

Оригинални научни рад

Српска политичка мисао

број 3/2009.

год. 16. vol. 25.

стр. 135-156.

Вера Арежина-Ђерић¹⁾

Академија за дипломатију и безбедност, Београд

СПЕЦИФИЧНОСТИ МЕРЕЊА У ПОЛИТИЧКИМ НАУКАМА

Резиме

У раду се истичу проблеми мерења у политичким наукама, и нека битна питања која се односе на проблеме дефинисања појма мерења, пре свега предмета мерења, елемената, процедуре мерења, као и квантитета и квалитета.

Аутор предлаже концепт процеса и система мерења у политичким и друштвеним наукама.

Кључне речи: мерење, политичке наука, предмет мерења, процедура мерења, квантитет, квалитет, скале,...

1. ОПШТИ ПОЈАМ МЕРЕЊА И ПРЕДМЕТА МЕРЕЊА

У основи појма мерење налази се мноштво стварних друштвених чињеница из којих се овај појам, његов обим, садржај и значење изводе. Стога је процес поимања и дефинисања овог појма као општег, стално отворено гносеолошко, епистемолошко, логичко, а нарочито методолошко питање. Ако је истинита поставка да

1) Др Вера Арежина-Ђерић је доцент на Академији за дипломатију и безбедност, Београд, где држи наставу на предмету Методологија политичких наука.

се наука састоји из предмета и метода науке, а да у савременом свету има више стотина наука и научних дисциплина, онда је мерење проблем и методолошко питање повезано са њиховим предметом (као са предметом мерења) и са методом науке и методологијом која га изучава и као предмет и као процедуру сазнања.²⁾

Појам мерења помиње се још у разматрањима Питагоре³⁾ и његове питагорејске школе, Сократа, Аристотела, и многих других античких мислиоца. Према Аристотелу, „сваку државу чине одређени квалитети и квантитети. У *квалитете*, он убраја: слободу, богатство, образовање и племенито порекло, док као *квантитет* наводи: бројност. Према њему, расподела тих особина унутар једне државе, чини одређено уређење.“⁴⁾

У целокупној стварности – природне творевине су основа укупних облика живота, па и људског друштва. Међутим, људско друштво ствара и сопствене творевине које се ослањају на творевине природе, али тако што их комбинују, трансформишу у нешто друго, уништавају или селективно развојно утичу на њих. При том, опште је познато да се може мерити само оно о чему постоји друштвено сазнање или оно чијим се мерењем може остварити друштвено сазнање.

На основу тога, могуће је разликовање мерења: (а) у природним и (б) у друштвеним наукама.

(а) Проблем мерења у *природним наукама* је решен, јер је једноставно одредити предмет мерења, а то су појаве у природи.

(б) Међутим, проблем мерења је очигледан у друштвеним наукама, где постоје различита схватања:

2) Милосављевић С., Радосављевић И., *Основи методологије политичких наука*, Службени гласник, Београд, 2006, стр. 33: „Битан део сваке науке је њен метод. Као и предмет науке, метод науке је предмет научног сазнања, односно предмет научног истраживања. Наука која се посебно бави научним истраживањима метода (начина којима се истражује) која стиче научно сазнање о методама, назива се методологија. Дакле, *методологија је наука о методама стицања научног сазнања односно о методама научног истраживања*.“

Видети више: Термиз Ц., *Методологија друштвених наука*, ТКД „Шахинпашић“, Сарајево, 2003; Милошевић Н., Милојевић С., *Основи методологије безбедносних наука*, Полицијска академија, Београд, 2001.

3) Кршенцо Ј., *Историја грчке филозофије - предсократовци*, Светови, Нови Сад, 1991, стр. 52-57. За Питагору првобитни елемент Универзума је број - број 10 (*tetraktys*), који представља „божанску суштину“.

4) Аристотел, *Политика*, четврта књига, BIGZ Publishing, Београд, 6. изд., 2003.

- прво, настало је `30-их година 20-ог века, заступали су Лазарсфелд, Левин, Морено и други, сматрајући да се друштвене појаве могу мерити;
- други, тзв. „квантитативни правац“ инсистира да се све појаве могу мерити, а оно што се не може мерити, и не спада у науку.⁵⁾ У неке представнике овог схватања убрајају се Андерсон који је допринео развоју овог схватања са својим математичким моделом формалне организације и Ричардсон, који је израдио математички модел о сукобима међу нацијама;
- осим поменутих, постоји и треће схватање, према коме се не могу истраживати све друштвене појаве применом математичких метода, због специфичности друштвених наука. Дакле, према овом схватању, у друштвеним наукама не може се све мерити, посебно не друштвени процес. Наиме, могу се мерити само неки аспекти друштвеног процеса (трајање, број компоненти, и сл.). Међутим, за сада се не могу се мерити суштинске квалитативне и квантитативне и нематеријалне одредбе! На пример, да ли се могу мерити: душа, срећа, и слично? Код мерења среће, познате су квалификације: „мање“, „више“, „веома срећан“, међутим то нису права мерења, већ су то логичке валенције, чиме се отвара питање – да ли су логичке валенције специфични облици мерења?

У друштвеним наукама, као и у оквиру политичких наука, многи аутори, као на пример, Ђурић, Кемпел, Расел, В. Милић, М. Николић, Ж. Ристић, М. Богдановић,⁶⁾ и други, настојали су да дефинишу појам мерења.

Тако је мерење за *М. Ђурића*: „придавање нумеричких вредности предметима или појавама с обзиром на неко њихово обележје које може бити различито изражено“.⁷⁾ Ова дефиниција М. Ђурића није довољно прецизна. Оправдано се може поставити пи-

5) *Социолошки лексикон*, Савремена администрација, Београд, 1982, стр. 357-358.

Смиљанић-Чолановић В., „Социометрија“, у зборнику: *Методологија истраживања друштвених појава*, Институт за криминолошка и криминалистичка истраживања, Београд, 1963, стр. 471-472.

6) Видети: Богдановић М, *Методолошке студије*, Институт за политичке студије, Београд, 1993; Богдановић М, *Квантитативни приступ у социологији*, Службени лист СФРЈ, Београд, 1981.

7) Ђурић М, *Проблеми социолошког метода*, Савремена школа, Београд, 1962, стр. 105-106.

тање – да ли се мерење може свести само на придавање нумеричких вредности појавама?

Потпуну дефиницију мерења дали су *Милосављевић Славомир* и *Радосављевић Иван* у делу „Основи методологије политичких наука“ када указују да је „мерење процедура систематског утврђивања квантитативног својства неке појаве дефинисаним и одговарајућим мерама и мерилима.“⁸⁾

На основу тога, *чиниоци мерења* су следећи:

- „(1) *предмет мерења* чија се својства строго дефинишу општом дефиницијом којом се конкретизује оно што ће се мерити;
- (2) *мерила* којима ћемо, као оформљеним инструментима извршити мерење односно мерити;
- (3) *мера* као јединица којом се утврђују и изражавају величине – количине и које су уграђене у мерила;
- (4) *процедура* којом се успоставља систематски однос између предмета мерења, мерила и мере;
- (5) *мерилац*, субјект који изводи мерење, применом мерила и методе.“⁹⁾

У политичким истраживањима, мерење је неопходно јер су чести искази: *број, количина, удаљеност, трајање, брзина*, и сл. Сви ти искази, као и други искази указују на одређене ВЕЛИЧИНЕ које се могу утврђивати, тј. мерити на разне начине. А без утврђивања величине, друштвене појаве се не могу научно сазнати. На пример, „*Политичка партија која је основна пре „n“ година, данас има „x“ чланова.*“ Да ли на основу тога можемо да знамо политичку снагу те партије? И да ли можемо да знамо који је број освојених мандата те партије у скупштини?

У основи мерења суштинско је утврђивање разлике – истости - количина (ма у ком облику биле изражене) неким унапред дефинисаним мерилом и поступком мерења. Дакле, *мерење* се може дефинисати као људска делатност, сложена, процесна, (процедурална) и структурна.

На основу тога, могли би, уз извесна упрошћавања да као *елементе* сложеног процеса мерења наведемо: 1) ситуацију, 2) субјекте, 3) разлоге, 4) делатност, 5) методе и средства, и 6) ефекте и последице.

8) Милосављевић С., Радосављевић И., *Основи методологије политичких наука*, Службени гласник, Београд, 2003, стр. 571.

9) Исто, стр. 595.

1) У одређеној *ситуацији* у одређеном субјекту настаје потреба за мерењем. Ситуацију чине *услови* и *узроци* у којима се мерење, као процес одиграва (а који изазивају потребу за мерењем). Није потребно посебно доказивати да се ниједна друштвена појава не одиграва изван неких и некаквих природних и друштвених услова. У вези с тим, констатујемо да постоје мерења у датим природним и друштвеним условима, затим мерења у модификованим или посебно одабраним условима и мерења у вештачким условима.¹⁰⁾

На пример, ситуација може бити: *повољна* или *неутрална* или *неповољна* за неку појаву и (или) процес. Пошто се говори о мноштву услова, увек неки услови имају својство тих поменутих. Како се долази до квантификације услова? Неки услови су довољни и нужни. Али шта је то довољно? Како су услови нужни? На пример, за рад хидроцентрале одређене величине и одређеног капацитета, потребна је: а) вода, односно одређена количина воде; б) брана; в) одређен пад; и г) турбине одговарајућег квалитета. Та ситуација се може измерити и математички прорачунати, након чега се само констатују разлике. Зашто? То су једноставни, мање или више, у физици познати процеси (то је механика).

Али шта су нужни и довољни услови да се једна мушка особа заљуби у једну женску особу? Који су нужни и довољни услови да мајка жртвује своју децу или да деца омрзну родитеље? Који су нужни и довољни услови да се неко определи за партију „а“, а други за партију „б“, а ишли су у исту школу и имали исти хоби - фудбал? Шта су нужни и довољни услови да субјект међународних односа „а“ има интересе „х“, а субјект „б“ интересе „у“, и иако сви имају егзистенцијалне потребе, како се онда ти интереси разликују?

2) *Субјект* констатује потребу за мерењем и утврђује предмет мерења. То подразумева откривање битних својстава, особина предмета мерења, као што су: материјалност или, за разлику од тога, интелектуалност, духовност, итд. као и агрегатно стање;

Потребно је разликовати *две улоге субјеката*, а то су: (1) *мерачи*, односно субјекти који обављају мерења, и (2) субјекте који су подвргнути мерењу, а које називамо *меренима* (*мерени*). Између мерача и мерених постоји и једна прелазна категорија – то су *аутомерачи* - субјекти који истовремено остварују обе улоге.

10) Милосављевић С., Радосављевић И., *Основи методологије политичких наука*, четврто изд., Службени гласник, Београд, 2008. Аутори као део плана експеримента наводе: „(6) евидентирање и мерење резултата експеримента“; Видети више: лабораторијски, природни, и ex-postfacto експеримент, стр. 540-547.

Мерачи се веома разликују: могу бити индивидуални/колективни, професионални/аматерски, институционализовани/приватни, компетентни и некомпетентни, итд. Такође, постоје и специјалне институције чији је главни задатак мерење. У њих убрајамо Статистички, Хидрометеоролошки завод, Светску здравствену организацију Уједињених нација, пореску управу, полицију, школе, итд.

Међутим, ако се посматра мерење као општи појам, онда се сви субјекти јављају у свим поменутих улогама, али, по правилу, у разним областима, временима и просторима, у разним ситуацијама живота. Довољно је присетити се евидентирања доласка на посао, или пописивача приликом пописивања становништва.

Разумљиво је да у оквиру основних улога, можемо констатовати постојање носилаца *разних функција* – од творца правила мерења, наручилаца, извршилаца и корисника мерења, итд.

3) У било којој врсти мерења, различити субјекти имају различите *разлоге*, као што су: (а) корист, (б) хоби, (в) стицај друштвених околности, (г) добровољни - сопствен избор, до (д) необавештености да је неко објект мерења, и (ђ) принудних разлога. У принудне, убрајамо не само оне који су мотивисане претњом или вршењем разних облика насиља, већ и све оне који су услов за остваривање добробити.

4) У *делатности* које врши субјект – мерач, убрајају се: (1) одлука да обави мерење; (2) бирање одређене врсте мерења; (3) вредновање извршеног мерења; и (4) коришћење резултата мерења.

5) Као *одређене методе и средства*, субјект примењује мерила, захтеве процедуре и одговарајућу технику мерења.

Мерило је оно чиме се нешто мери. При том, треба разликовати јединицу *мере* као мерило (*литар*, за запремину; *килограм*, за масу; *метар*, за дужину; итд.) од *инструмената мерења* у који су уграђене јединице мере – мерила. Зависно од мерила, зависи и *поступак мерења*,¹¹⁾ који чини систем међусобно повезаних радњи у коришћењу инструмената и мерила ради утврђивања количине предмета мерења.

11) Милић В., *Социолошки метод*, Нолит, Београд, 1978, стр. 626-629; „Ипак се у изради сваког мерила мора решити неколико општих методолошких задатака: (1) што прецизније, и по могућности теоријски, дефинисати предмет мерења; (2) пронаћи теоријски адекватне... искуствене показатеље помоћу којих ће се извести мерење; (3) кад год се употребљава неко сложено мерило мора се одредити специфична тежина свих његових саставних делова (пондерисање показатеља); и (4) испитати адекватност и искуствена поузданост мерила. Сви ови задаци се односе на израду мерног инструмента.“

Уколико не постоје одговарајуће технике (инструменти и поступци), субјект прилагођава постојеће или конструише нове. На пример, конструише посебна мерила и посебне поступке у изградњи *мерила* (њиховог ближег одређења), као и изградњу мерних инструмената.

На основу сазнатих одредаба предмета мерења, открива се *мерљивост предмета* тј. да ли се постојећим врстама, типовима, инструментима и поступцима може извршити мерење и с каквим ефектима. Ако је исказивање појаве фактички опазиво и евидентно, појава је мерљива некаквим начином мерења и некаквим, примерним, мерилом и поступцима.

б) *Резултат тј. ефекат* (примене мерила у процедури) мерења је, начелно, *мера*. Појмом *мера* означава се било која количина нечега до које се дошло мерењем.

КВАНТИТЕТ, односно количина је основни општи предмет мерења. Међутим, осим мисаоно, у стварност не постоји, независан квантитет, већ постоји само као количина нечега, неког *КВАЛИТЕТА*, неког својства, особине карактеристике.¹²⁾ Осим тога, сваки квалитет је изражен у неком облику, па се може разликовати од других. Све што се испољава, јавља се као појава у друштвеној стварности, може се мерити ако се утврде одговарајућа мерила, одговарајући инструменти и правила поступања.

У политичким наукама, је због мноштва појавних облика квалитета и квантитета, неопходно утврдити опште предмете мерења. Шта је општи предмет мерења? Општи предмет мерења могу бити све чврсте, течне и гасовите ствари, као и нематеријалне.

Специфичности мерења у политичким наукама огледају се у томе што *материјални предмет мерења* обухватају: јединке људског рода, организације, институције, творевине делања, понашање, и друго; док *нематеријални предмет мерења* обухвата: свест, осећања, ставове, судове, очекивања, надања, жеље, односе, и друго.

12) Мужић В., *Методологија педагошког истраживања*, Завод за издавање уџбеника, Сарајево, 1968, стр. 379; Друга врста обележја, *квалитативна* (називају се и *атрибутивним*), су обележја која се „изражавају ријечима а не бројем. Таква су,... на примјер она о spolu ученика, о школи у коју полази,... Међутим, и географска обилежја могу бити атрибутивна: (нпр. Мјесто рођења), док временска то у правилу не могу бити јер се увијек изражавају бројем. ... Постоји, додуше, и *атрибутивни израз* временског обилежја („сада“, „прије“, „послије“, „данас“, „јуче“, „сутра“ и т. сл.). Међутим, та обилежја се при прикупљању података увијек претварају у нумерички израз.“

Материјални	Нематеријални
<ul style="list-style-type: none"> - јединке људског рода (заједнице) - организације - институције - творевине делања - понашање, итд. 	<ul style="list-style-type: none"> - свест - осећања - ставове - судове - очекивања - надања - жеље - односе, итд.

Шта се овде може мерити? Код наведених предмета мерења могу се мерити: *дужина, трајање, тежина (маса) и сила (снага)*. Из њих су, као основних предмета мерења, изведени многи други предмети мерења (на пример, *обим, распрострањеност, интензитет, поновљивост, сукцесивност, учесталост, густина*, итд.). И код материјалних, као и код нематеријалних ствари, могу се мерити: *количина, учесталост и трајање*. На пример, до *сознања о мери* *рама количина* разних појава стварности долази се разним мерењима, у којима су прилагођене процедуре, мерила и мере. Међутим, у свим случајевима и у свим врстама мерења *основни принципи* су стандардизованост, релијабилност и ефикасност.¹³⁾ На пример, *принцип стандардизованости* може се схватити као захтевана тј. стандардна – дакле, унапред утврђена мера у систему мера. С друге стране, то се може схватити и као примена стандардизоване процедуре која, у начелу гарантује ваљаност мерења и мере као резултата мерења. Као пример сложених стандарда, можемо навести *еколошке стандарде*, и то *серије стандарда ISO 14000*.¹⁴⁾

Прва специфичност мерења у политичким наукама је предмет мерења. Дакле, у политичким наукама, најважнији предмет

13) Видети више: Гуд В., Хет П., *Методи социјалног истраживања*, Вук Караџић, Београд, 1966, стр. 221-223, 233-235.

14) Међународне еколошке стандарде ISO 14000 чине групе стандарда, и то: еколошког менаџмента, еколошког проверавања, еколошког обележавања, оцењивања еколошког учинка, оцењивања животног циклуса, и други, којима се утврђују захтеви за управљање заштитом животне средине и утврђивањем утицаја одређених производа и услуга на животну средину. Тако се, на пример, међународни стандард за управљање животном средином 14001, примењује у неколико фаза: (1) дефинисање еколошке политике одређене организације; (2) Процена утицаја одређених производа и услуга на животну средину и планирање програма за побољшање еколошког учинка; (3) Примена система еколошког управљања у нормалним и ванредним условима; и (4) Преиспитивање резултата и одређивање нових циљева од стране руководства одређене организације. Видети: Стевановић Бранка, и др., *Енциклопедија – Животна средина и одрживи развој: књига тачних одговора*, Београд, Ecolibri; Српско Сарајево, Завод за уџбенике и наставна средства, 2003, стр. 417.

Видети више о еколошким стандардима у: Арежина В., *Проблеми мерења еколошке безбедности*, докторска дисертација, Факултет политичких наука Универзитета у Београду, 2008, стр. 35-39.

мерења су *мерења моћи и власти*,¹⁵⁾ која су сложена због тога што се морају обављати индиректним путем, путем посредних појава непосредно манифестних, које се могу идентификовати.

Друго, што је такође веома сложено, то је *положај одређених политичких субјеката унутар државе, као и на међународном плану*.

Треће, то је *сагласност интереса и воља индивидуалних и колективних субјеката* у сложеном систему владавине већине.

Четврто, то је *степен независности и самосталности државе*.

Пето, предмет мерења у политичким наукама је стварна улога и утицај политичких партија у вишепартијском, али и у једнопартијском систему.

Шесто, то је декларативна и стварна оданост одређеним идеологијама, системима вредности и одређеним политичким субјектима.

Листа предмета мерења у политичким наукама би се могла сматрати веома дугом, ако не и бескрајном, јер се мора мерити све чему се може ставити предзнак „политичко“, што је у савременом свету веома тешко ограничити, јер се политика и право баве готово свим компонентама људског живота. То се најбоље види на једном једноставном, најчешћем примеру, као што је доношење закона у Скупштини Републике Србије. Наиме, потребно је мерити тј. утврдити колико има посланика, колико посланичких група, колико разних скупштинских одбора, скупштинских комисија; затим, колико има иницијатива, преднацрта, нацрта, предлога закона; затим колико има иступања посланика током расправе, колико има амандмана. Слично је и код гласања, јер је потребно утврдити колико посланика је гласало: (а) за; (б) против, и (в) колико је било уздржаних. Осим тога, потребно је мерење гласачке базе коју ти посланици представљају, као и мерење времена о иницијативи да се закон доноси, мерење времена предлога закона скупштини до, мерење времена које је потребно за гласање.

Све друге специфичности мерења у политичким наукама, произилазе из специфичности око предмета мерења.

15) Јовановић С., *О држави*, Геца Кон, Београд, 1922, стр. 9-30.

2. СПЕЦИФИЧНОСТИ ОСНОВНИХ ВРСТА МЕРЕЊА И СПЕЦИФИЧНОСТИ ЊИХОВЕ ПРИМЕНЕ

Према научном сазнању о мерењу,¹⁶⁾ јављају се три опште врсте мерења: 1. егзактно; 2. конвенционално; и 3. интуитивно.

Све три врсте имају велику примену у политиколошким истраживањима.

1. Код *егзактног мерења*, основа је апсолутна нула. Основни метод је пребројавање, а јединице мерења су природне целине.

Ова врста мерења има велику примену и у друштвеним, односно политичким наукама. На пример, код утврђивања броја држава у свету, броја становника у одређеној држави, броја политичких партија у држави, броја чланова одређене партије, броја рачунара по становнику у одређеној држави, и сл.

2. У основи друге врсте мерења, *конвенционалног мерења*, је тзв. конвенционална нула која је „друштвеним уговором (конвенцијом) утврђена најнижа тачка од које почиње мерење.“¹⁷⁾

Код конвенционалног мерења, мере су прецизно утврђене: на пример, *мере масе (тежине)* су: *килограм, фунта, унца,...*; *мере дужине* су: *метар, јард, стопа, инч, миља, и наутичка миља*; *мере површине*: *квадратметар, квадратни километар, квадратни јард, квадратна миља*, итд; *мере запремине*: *литар, барел, галон-британски, галон-амерички*, као и код утврђивања временских зона. На пример, *неке земље рачунају средње време по Гриничу (0+1h за Србију, што је средњеевропско време)*.

Ова врста мерења, има велику примену, јер омогућава мерење величина испод тј. мањих од нуле. На пример, код мерења температуре на којој се одржава скуп (по Целзијусу или по Фаранхајту); примењује се и за мерење димензија простора неке појаве или процеса („Поворка је дуга n метара.“); и за мерење сиромаштва или развоја људи. Наиме, 1990. године социолог Махбуд ул Хак формирао је *индекс развоја људи* (Human Development Index – HDI), чији је распон од нула до један, а којим се мере „три димен-

16) Видети: Милосављевић С., Радосављевић И., *Основи методологије политичких наука*, четврто изд., Службени гласник, Београд, 2008; Термиз Ц., *Методологија друштвених наука*, ТКД „Шахинпашић“, Сарајево, 2003; Милошевић Н., Милојевић С., *Основи методологије безбедносних наука*, Полицијска академија, Београд, 2001; Николић М., *Мера и социометрологија*, Хегелово друштво – Екумена, Београд, 1992; Мужих В., *Методологија педагошког истраживања*, Завод за издавање уџбеника, Сарајево, 1968; Гуд В., Хет П., *Методи социјалног истраживања*, Вук Караџић, Београд, 1966; и др.

17) Милосављевић С., Радосављевић И., *Основи методологије политичких наука*, четврто изд., Службени гласник, Београд, 2008.

зије развојног концепта, дужина и здравље живота, степен образовања, и висина животног стандарда¹⁸⁾. Иако овај индекс развоја људи примењује Програм за развој Уједињених нација (UNDP) за „процену способности држава да обезбеде добробит и безбедност својих становника“¹⁹⁾, споран је начин израчунавања индекса развоја људи. Тако, на пример, најбржи развој државе са ниском стопом људског развоја, има Непал (1975. HDI индекс био је 0,29, а 2000. године износио је 0.49), док је најбржи развој држава са високом стопом људског развоја има Ирска (1975. HDI индекс био је 0.82, док је 2000. године био 0.92). Да ли се индекс развоја људи (HDI) променио, и у којој мери од почетка светске економске кризе, остаје и даље питање.

3. Основа за трећу врсту мерења - интуитивно мерење је *оцена* или *процена предмета истраживања*²⁰⁾ тј. утврђивања разлика и сличности које се уочавају између одређених предмета (које је засновано на *дефинисаним стандардима* изведеним из резултата примарних мерења појединих фактора и изведених резултанти).

Специфичности код интуитивног мерења су следеће:

- предмет мерења је јасно дефинисан, са упутством о процедури мерења тј. о понашању свих који учествују у мерењу;
- примењује се за веома осетљиве предмете мерења. На пример, за мерење ставова тј. интензитета социјалне дистанце, слагања, итд.
- потребно је више оцењивача и (или) процењивача. Тако, код испитивања, има више испитаника који дају своје одговоре о неком предмету мерења
- мерила и мере су у облику *скала*.

3. СКАЛИРАЊЕ КАО СИСТЕМ МЕРЕЊА – СПЕЦИФИЧНОСТИ У ПОЛИТИЧКИМ ПОЈАВАМА

Скалирање је основна процедура интуитивног мерења, а **скале** су основни инструменти те врсте мерења.

18) Кегли Ч. В., jr, Виткоф Ј. Р., *Светска политика – тренд и трансформација*, Центар за студије Југоисточне Европе, Факултет политичких наука, Дипломатска академија Министарства спољних послова Србије и Црне Горе, Београд, 2004, стр. 359-360.

19) Исто, стр. 360.

20) Даниловић Н., Милосављевић С., *Основи безбедносне аналитике*, Службени гласник, Београд, 2008, стр. 19-23, 141-145.

Термиз Ц., Милосављевић С., „Научни основи савремене аналитике“; видети: ставове као предмет аналитичког проучавања, у: *Аналитика*, Графит, Лукавац, 2008, стр. 97-101.

Постоје следеће врсте скала: (1) номинална; (2) ординална; (3) интервална и (4) рацио скала.

1) *Номинална скала* утврђује да ли постоје разлике у истој класи, али не показује величину тих разлика, зато се и не сматра правом скалом. Номинална скала се састоји од два члана (по правилу), где је „један члан класе је виши него други члан“.²¹⁾

2) *Ординална скала* је скала просте упоредивости једног или више својстава. Код ове врсте скала, постоје разлике које расту од врха ка дну. Међутим, ординална скала не показује величину тих разлика, нема мерне јединице које би то показале, и нема почетну вредност (тачку од које почиње и престаје вредност).

3) *Интервална скала*, има почетну вредност, а мерење почиње од нуле. Осим тога, она показује разлику, тј. растојања између чланова у скали. Мерење у интервалној скали се врши помоћу истих мерних јединица, као што су: бод, оцена, степен, и сл.

4) *Рацио скала* такође има почетну вредност, чиме је слична интервалној скали, али мерење почиње од апсолутне нуле. На пример, „Нула степени Целзијусових није апсолутна тачка мржњења свих течности, већ само воде“, док би пример за апсолутну нулу могао бити: „Кућа нема ниједан спрат“.

Примена скала код политичких појава је велика,²²⁾ посебно код утврђивања разлика и поређења: већи, бржи, јачи, слабији, и сл. Код скалирања политичких појава, највише се користе *скале процена (рејтинг скале)*, а као посебне врсте ординалне скале ставова користе се: а) Богардусова скала, б) Терстонова скала и в) Ликертова скала.

а) Код *Богардусове скале социјалне дистанце* - приказани су степени социјалне дистанце Американаца (њих 1725), према различитим етничким групама (Енглезима, Швеђанима, Пољацима и Корејцима).

У тој скали, континуум социјалне дистанце има седам (7) ставова, и то: 1) *за блиско сродство путем брака*; 2) *за чланове мог клуба*; 3) *за суседе у мојој улици*; 4) *за рад у истом занимању*; 5) *за држављанство у мојој земљи*; 6) *само за посетиоце моје земље*; и 7) *искључио бих их из моје земље*. Код Богардусове скале, не постоји позната нулта тачка, а проблем је што се не зна да ли постоји једнака социјална дистанца између сваке поједине тачке на скали.

21) Милосављевић С., Радосављевић И., *Основи методологије политичких наука*, четврто изд., Службени гласник, Београд, 2008.

22) Арежина В., *Проблеми мерења еколошке безбедности*, докторска дисертација, Факултет политичких наука Универзитета у Београду, 2008, стр. 99-109.

Друго, поузданост скале се проверава само помоћу неподесне технике тест-ретест.²³⁾

б) У Терстоновој скали – субјекат обележава у скали само оне ставке са којима се слаже тј. са којима је сагласан, и то као: (а) потпуно сагласан; (б) сагласан; (в) неопредељен; (г) несагласан и (д) никако сагласан. Терстон (L. L. Thurstone) је сматрао да уколико се ставе у однос све ставке на скали са свим другим ставкама, можемо да одредимо *учесталост* ставки „са којом се поједина ставка појављује у исто време са сваком другом ставком, коју је такође обележила иста особа“.²⁴⁾

в) За разлику од Терстонове скале, у скалама Ликертовог типа субјекат обележава само оне ставке са којима се слаже. Осим тога, у скалама Ликертовог типа додати су одговори који представљају неслагање и неодређен став. Субјекат треба да постави знак на скали који одражава његово осећање према одређеној изјави са којом је субјект: а) потпуно сагласан, б) сагласан, в) неопредељен, г) несагласан, и д) никако сагаласан.

4. СИСТЕМИ ВРЕДНОСТИ И ВРЕДНОВАЊА

Посебан проблем мерења представљају *системи оријентационих вредности* који усмеравају људско понашање на очување или угрожавање здравља и живота других људи, слобода, итд. ако под појмом *вредност* подразумевамо стање или особине (тј. материјална или нематеријална добра) које људи сматрају добрим и корисним.

Ми, нажалост, нисмо у стању да предложимо *један општи критеријум за вредновање вредности и система вредности* јер у политичким наукама постоји мноштво вредности и система вредности. И када бисмо прихватили да је *интерес*²⁵⁾ општа вредност или ако би смо прихватили *правду*²⁶⁾ (у прилог које се многи декларишу, али је нико до сада као мерило ваљано не операционализује),

23) Гуд В., Хет П., *Методи социјалног истраживања*, Вук Караџић, Београд, 1966, стр. 229-235.

24) Исто, стр. 255-260.

25) *Политичка енциклопедија*, Савремена администрација, Београд, 1975, стр. 349-350.

26) *Правна енциклопедија*, 2. књ., Савремена администрација, Београд, 1985, стр. 1212-1213: „правда – начело према коме треба дати сваком оно што му припада. Правду је тешко дефинисати као појам, јер спада у највише апстрактне појмове, а још је теже одредити шта је у пракси праведно, јер се мишљења о томе разликују, тако да оно што је за једног праведно, за другог није. ... и схватања о правди се мењају у зависности од промена у друштву и у положају класа, скупина и појединаца.“

сусрешћемо се са многим тешкоћама због разних схватања и дефинисања праведности. Да ли је убијање другог злочин или херојство? Да ли је терориста – самоубица, одани верник, злочинац или праведник? Да ли је право израз правде, моћи и силе, или интереса чије уважавање намеће?

Било шта од овога да прихватимо као општи критеријум вредновања вредности, наићи ћемо на оспоравање неке супротстављене стране.

Стога, је наш *полазни систем* следећи:

1. *Идентификовање битних чинилаца одређене појаве и (или) процеса* – У савременом друштву постоје многе нове појаве и промене у неким старим. На пример, у области електрике и електронике *нанотехнологије, биотехнологије, клонирања, акцидента*, итд.

То је сталан (континуиран) процес који је услов да се направи листа безбедносних и угрожавајућих чинилаца и односа између њих; како би се формирала листа објеката – предмета мерења.

2. Овако оформљену листу *вредновати тј. сваком чиниоцу придати одређену вредност* (број бодова, оцену или неку другу ознаку вредности) погодну за израчунавање односно њеном угрожавању у одређеном односу и ситуацији о чему се могу формирати стандарди. На пример, *политичка вредност* може се теоријски мерити и изражавати интервалном скалом. За мерење *неједнакости*, битни су: неједнакост у политичком смислу која проистиче из неколико вредносних категорија, као што су моћ, богатство, стручност, част, физичко и духовно здравље, и др.;

3. На основу тако вредноване листе, прилагођеним поступцима, сличним онима у процедури примене Терстенове скале, *оформити стандардизовану интервалну скалу* (или можда само рејтинг скалу). Иако тако нећемо доћи до потпуно поузданог сазнања о некој појави и (или) процесу, доћи ћемо до основаног оријентационог сазнања високе вероватноће.

Неспорно је да је људски живот највиша вредност, ако је то у основи људских права, као једне универзалне вредности, онда се поставља питање ко у међународном праву има право да ради сопственог интереса угрожава интересе више земаља и њихових житеља? Да ли је то облик рата?

Целокупан концепт мерења у друштвеним наукама може се демонстрирати на примеру недостатка гаса у Европи.

Услови: временски услови: зима, са температуром до -10 степени Целзијуса; недостатак гаса у многим европским земља-

ма, ограничена експлоатација необновљивих ресурса, унапређење развоја обновљивих извора енергије – сунчеве и енергије ветра, као што су изградња ветро-паркова у Француској, Шпанији, итд. Осим временских услова, потребно је утврдити и друштвено-политичке услове, као и друштвено-економске, што је посебно комплексно у условима светске економске кризе.

Субјекти: Мерење ставова, и то: представника Европске уније, Украјине, Русије, директора предузећа које доводи гас до Европске уније (преко Украјине), и др.

Зависно од различитих субјеката, *мотиви, циљеви, интереси* су веома различити.

И делатности: су такође разноврсне, и могу бити: испорука гаса, ограничење испоруке гаса и укидање испоруке гаса, преговори, склапање споразума и уговора о испоруци гаса, изазивање економске штете, фаворизовање одређених привреда и одређених политичких снага, и друге.

Сходно томе, *средства и методе:* су различите. То могу бити различити облици сарадње разних субјеката али и различити облици притисака, у облику подизања цена гаса, смањења квота, претња напуштања договорене трасе за испоруку гаса, изградња друге трасе за испоруку гаса, разноврсне кампање у међународним односима, употреба и злоупотреба медија, и друго.

Ефекти: Политичка одлука следи резултате мерења: а) степена и карактеристика угрожености, техничко-технолошке и друге могућности примене неких средстава превентивне, куративне и посткуративне заштите одређене ефикасности (која се мери скалом дефинисаних ефеката); материјалним, финансијским ефектима тј. односом трошкова и добити) и оценом евентуалне политичке опортуности.

Мерење у доношењу политичких одлука, по правилу, треба обавити у три области политичког делања. Прву област чини законодавна делатност. Другу, економска и трећу, социо-политичка. У свим тим областима предмет мерења су *два кумулативна ефекта:*

(1) мера захтева нормативно изражена, и

(2) мера извршених захтева важећих норми у квалитативном и квантитативном смислу. И овде су у примени све три врсте мерења у разним комбинацијама.

Утврђивање мере социо-политичке целисходности обухвата и мерење еколошке безбедности. Он се, у датом случају, своди само на *оцену угрожености* (обима, састава, усмерености, интензитета, вероватноће у настајању штете одређене врсте и обима) и на

оцену (или процену) неопходности предузимања одређених врста акција на сузбијању и онемогућавању загађивања. То је одмеравање „шта је прече“, чиме, када и како.

Има велику примену у политиколошким истраживањима. На пример, код одређивања угрожености:

- а) *изразито висок степен угрожености* – континуирана угроженост, високог, трајнијег или трајног интензитета;
- б) *висок степен угрожености* – континуирана угроженост, променљивог интензитета;
- в) *исти степен угрожености* – стабилног интензитета;
- г) *мали степен угрожености* - периодична угроженост;
- д) *не постоји угроженост*.

Степен угрожености може варирати као *средњи* и *мали* по одређеној мерној скали у којој могу бити коришћени: *смрт, тежина и број обољења одређене врсте, интензитет неугодности*, итд.

У основама логике, постоји подела на разне логике, по валенцијама:

1) двовалентна логика је формална, и зна само за 2 валенције (истинито или лажно);

2) ми се најчешће служимо: поливалентном логиком, где има 9 валенција (позитивних и негативних, а као позитивне постоје: најнижа, могућа, вероватно, извесно, нужно, а све оне показују одређену меру; и

- „могуће је да се нешто догоди“ је тврдња да постоје неке могућности да се нешто догоди.

Када кажете „вероватно“ – то је читава скала вероватноће

И та скала вероватноће се чак исказује уз процентиима.

А познато је да постоји читава теорија вероватноће.

На пример, примена интервалних скала приликом мерења еколошке безбедности је велика. И то, скала за мерење пораста температуре за период 1850-2000, на основу које је приказано, такође: (А) садашње стање и (Б) дата је процена промене температуре,²⁷⁾ према коме се каже за:

А) *Садашње стање*: У последњих 100 година у свету је температура порасла за $+0.7 \pm 0.2^\circ\text{C}$. У Европи, дошло је до годи-

27) Арежина В., «Фактори еколошке безбедности», научна конференција „Глобални сигурносни изазови“, Факултет криминалистичких наука - Универзитета у Сарајеву, Сарајево, 16.05.2007.

Арежина В., «Еколошке миграције», *Политичка ревија*, бр. 4/2006, Институт за политичке студије, Београд, стр. 961-976.

шњег пораста температуре за око $+0.95^{\circ}\text{C}$, и то: лети $+0.7^{\circ}\text{C}$ и зими $+1.1^{\circ}\text{C}$.

Б) *Процена*: Уколико се не предузму бројне мере за смањење емисије загађујућих материја, процењује се да ће у свету температура порастати за $+1.4\text{--}5.8^{\circ}\text{C}$ у периоду од 1990-2100. У истом периоду, у Европи се процењује пораст температуре $+2.0\text{--}6.3^{\circ}\text{C}$.

Примарна област државе је деловање политике у циљу заштите од било какве угрожености, па тиме и еколошке угрожености.

У савременом свету, екологија постаје све важнији сегмент политике многих држава, али и многих регионалних као и светске политике.

Данас, многе државе усвајају и примењују еколошке политике у циљу заштите и очувања животне средине. На пример, Србија је усвојила бројне еколошке законе о заштити животне средине, закон о потврђивању Стокхолмске конвенције о дуготрајним органским загађујућим супстанцама,²⁸⁾ Закон о

На нивоу региона, осим сарадње држава Балкана по питању смањења загађења атмосфере, водних ресурса и земљишта, постоје бројни међудржавни споразуми као на пример између Србије, Румуније и Мађарске, по питању одбране од елементарних непогода, пре свега поплава,²⁹⁾ и др.

На глобалном, светском нивоу, највећу улогу има Еколошки програм Уједињених нација (UN Environmental Programm – UNEP), у оквиру кога се примењује еколошки програм примене еколошке политике³⁰⁾ (*Division of Environmental Policy Implementation – DEPI*) у циљу заштите животне средине у многим деловима света. Циљ овог програма је унапређење истраживања посебних подпрограма развоја политике животне средине и права који се односе на

28) «Закон о потврђивању Стокхолмске конвенције о дуготрајним органским загађујућим супстанцама», *Службени гласник РС* 42, 29.05.2009; «Закон о заштити животне средине Републике Србије», *Службени гласник РС*, бр. 135/2004; *Правилник о критеријумима за разврставање отрова у групе и методама за одређивање*, интернет, 06/07/07, <http://www.ekoserb.sr.gov.yu/dokumenti/pravilnici/Pravilnik%20o%20kriterijumima%20za%20razvrstavanje%20otrova%20u%20grupe%20i%20metodama%20za%20odredjivanje....pdf>; *Уредба о статусу угрожене животне средине*, интернет, 18/07/07, www.ekoserb.sr.gov.yu/dokumenti/uredbe/Uredba%20o%20statusu%20ugrozene%20ziv.%20sred.pdf; *Закон о производњи и промету отровних материја*, интернет, 02/06/07, www.ekoserb.sr.gov.yu/dokumenti/zakon/Zakon%20o%20prevozu%20opasnih%20materija.pdf; *Закон о водама*, Сл. гласник РС, бр. 46/91, 53/93, 67/93, 48/94, 54/96, интернет, 13/06/07, www.ekoserb.sr.gov.yu/dokumenti/zakon/Zakon%20o%20vodama.pdf; и др.

29) Арџина Вера, «Еколошке миграције», *Политичка ревија*, 4/2006, Институт за политичке студије, Београд, стр. 970-974.

30) Погледати на интернету: www.unep.org/DEPI.

климатске промене и природне ресурсе, а посебно на воду, земљиште и ваздух. Поред веома важних активности програма примене еколошке политике UNEP-а, његов велики значај је у формирање Међународна еколошка владе.³¹⁾ Наиме, након Светског самита о одрживом развоју који је одржан 2002. године и са повећавањем глобалне међународне сарадње за остваривање одрживог развоја, овај програм је истакао потребу за стварање институција за Међународну еколошку владу која ефикасније може да укаже и/или спречи могуће еколошке претње у свету.

У оквиру еколошког програма примене еколошке политике, воде се бројни пројекти, од којих ћемо указати само на: (а) Глобални програм акције заштите животне околине мора и океана од активности са копна, и (б) Програм за изградњу институција, и др.

(а) *Глобални програм акције заштите животне околине мора и океана од активности са копна (Global Programme of Action for the Protection of the Marine Environment from Land-based Activities - GPA)*,³²⁾ треба да заштити животну околину мора и океана, јер су бројне активности људи на копну довеле до поремећаја целокупне биолошке различитости, посебно у морима и океанима. „Глобални програм акције - GPA“ представља низ концептуалних и практичних смерница на које се државе потписнице (и/или регионалне власти) обавезују да спроводе мере и активности којима се спречава, смањује, контролише и/или уклања загађење мора и океана. Поред бројних агенција, сарадњу на пројекту потписали су и делегати 108 држава и Европске комисије који су преузели обавезу да заштите и очувају екологију мора и океана од негативних

31) Програми „Еколошког програма Уједињених нација“ - UNEP-а www.unep.org/Documents.Multilingual/Default.asp?DocumentID=43&ArticleID=215&l=en; Међународна еколошка влада, формирана је на основу Одлуке бр. 21/21 Управног савета UNEP-а. Погледати на интернету: www.unep.org/IEG/Background.asp.

Одлуке Трећег заседања међувладиних радних група о међувладиној стратешком плану за технолошку подршку и изградњу институција 02-04.12.2004., Бали, Индонезија и Друго заседање, 02-04.09.2004., Најроби, погледати на интернету: www.unep.org/IEG/Meetings.asp.

32) Циљ „Глобалног програма акције - GPA“ је да спречи уништавање животне околине мора и океана активностима са копна, а државе потписнице треба да: а) утврде и процене: узрок и степен проблема; постојање физичких промена; врсте загађења (отпад, радиоактивне супстанце, тешки метали, и друго) и места загађења (насељена места, обале, загађења атмосфере услед транспорта,...); б) утврде приоритете својих активности; и в) утврде, процене и изаберу стратегију ради остварења циљева.

Активности овог програма обухватају: а) глобално процењивање мора и океана, а после Светског форума о водама, које је одржано у марту 2000. у Хагу, и давање прогноза о стању вода на сваких десет година; помоћ националним/регионалним властима у процењивању стања мора и океана; б) глобалну сарадњу око спровођења овог пројекта; и в) спровођење националних/регионалних акционих планова., интернет: www.gpa.unep.org/about/default.htm#tag8, www.unep.org/DEPI/programmes/global_plan.html.

еколошких утицаја са копна. Поред регионалне сарадње држава, за остварење овог глобалног програма од велике важности је развој националних програма.

(б) *Програм за изградњу институција (Capacity Building)*³³⁾ помаже развој и надгледа глобалне, регионалне и способности држава у циљу успешне имплементације и примене посебних регионалних и државних еколошких програма. То се остварује изградњом институција, обезбеђивањем техничке и друге потребне помоћи, посебно у земљама у развоју у циљу имплементације политике животне околине на глобалном, регионалном и државном нивоу.

ЛИТЕРАТУРА

- Арџина Вера, *Проблеми мерења еколошке безбедности*, докторска дисертација, Факултет политичких наука Универзитета у Београду, 2008.
- Арџина Вера, «Фактори еколошке безбедности», научна конференција „Глобални сигурносни изазови“, Факултет криминалистичких наука - Универзитета у Сарајеву, Сарајево, 16.05.2007.
- Арџина Вера, «Еколошке миграције», *Политичка ревија*, 4/2006, Институт за политичке студије, Београд, 2006.
- Аристотел, *Политика*, четврта књига, BIGZ Publishing, Београд, 6. изд., 2003.
- Богдановић Марија, *Методолошке студије*, Институт за политичке студије, Београд, 1993.
- Богдановић Марија, *Квантитативни приступ у социологији*, Службени лист СФРЈ, Београд, 1981.
- Гуд Виљем, Хет Пол, *Методи социјалног истраживања*, Вук Караџић, Београд, 1966.
- Даниловић Неђо, Милосављевић Славомир, *Основе безбедносне аналитике*, Службени гласник, Београд, 2008.
- Ђурић Михаило, *Проблеми социолошког метода*, Савремена школа, Београд, 1962.
- «Закон о потврђивању Стокхолмске конвенције о дуготрајним органским загађујућим супстанцама», Службени гласник, бр. 42, 29.05.2009.
- «Закон о заштити животне средине Републике Србије, Службени гласник РС, бр. 135/2004; Правилник о критеријумима за разврставање отрова у групе и методама за одређивање, интернет, 06/07/07, <http://www.ekoserb.sr.gov.yu/dokumenti/pravilnici/Pravilnik%20o%20kriterijumima%20za%20razvrstavanje%20otrova%20u%20grupe%20i%20metodama%20za%20odredjivanje...pdf>.
- «Уредба о статусу угрожене животне средине», интернет, 18/07/07, www.ekoserb.sr.gov.yu/dokumenti/uredbe/Uredba%20o%20statusu%20ugrozene%20ziv.%20sred.pdf.

33) Погледати на интернету: www.unep.org/DEPI/programmes/capacity_building.html.

- «Закон о производњи и промету отровних материја», интернет, 02/06/07, www.ekoserb.sr.gov.yu/dokumenti/zakon/Zakon%20o%20prevozu%20opasnih%20materija.pdf.
- «Закон о водама», Службени гласник РС, бр. 46/91, 53/93, 67/93, 48/94, 54/96, интернет, 13/06/07, www.ekoserb.sr.gov.yu/dokumenti/zakon/Zakon%20o%20vodama.pdf.
- Кегли Чарлс. В, јр, Виткоф Јуцин. Р, *Светска политика – тренд и трансформација*, Центар за студије Југоисточне Европе, Факултет политичких наука, Дипломатска академија Министарства спољних послова Србије и Црне Горе, Београд, 2004.
- Јовановић Слободан, *О Држави*, Геца Кон, Београд, 1922.
- Крешенцо Луђано де, *Историја грчке филозофије - предсократовци*, Светови, Нови Сад, 1991.
- Милић Војин, *Социолошки метод*, Нолит, Београд, 1978.
- Милосављевић Славомир, Радосављевић Иван, *Основи методологије политичких наука*, четврто изд., Службени гласник, Београд, 2008.
- Милошевић Новак, Милојевић Саша, *Основи методологије безбедносних наука*, Полицијска академија, Београд, 2001.
- Мужић Владимир, *Методологија педагошког истраживања*, Завод за издавање уџбеника, Сарајево, 1968.
- Николић Михаило, *Мера и социометрологија*, Хегелово друштво – Екумена, Београд, 1992.
- Политичка енциклопедија*, Савремена администрација, Београд, 1975.
- Правна енциклопедија*, 2. књ., Савремена администрација, Београд, 1985.
- Социолошки лексикон*, Савремена администрација, Београд, 1982.
- Смиљанић-Чолановић Вера*, „Социометрија“, у зборнику: *Методологија истраживања друштвених појава*, Институт за криминолошка и криминалистичка истраживања, Београд, 1963.
- Стевановић Бранка, и др., *Енциклопедија – Животна средина и одрживи развој: књига тачних одговора*, Београд, Еcolibri; Српско Сарајево, Завод за уџбенике и наставна средства, 2003.
- Термиз Џевад, *Методологија друштвених наука*, ТКД „Шахинпашић“, Сарајево, 2003.
- Термиз Џевад, Милосављевић Славомир, „Научни основи савремене аналитике“, ставови као предмет аналитичког проучавања, у: *Аналитика*, Графит, Лукавац, 2008.

Vera Arezina-Djeric

SPECIFICS OF MEASUREMENT IN POLITICAL SCIENCES

Summary

This article deals with the problems of measurement in political sciences, and some key issues concerning the problems of defining the

measurement, particularly the object, the elements and the procedure of the measurement, as well as the quantity and quality of it.

Author of the article suggested a concept of the process and the system of measurement in political and social sciences.

Key Words: measurement, political sciences, object of measurement, procedures of measurement, quantity, quality, scales

УДК: 159.922.8+316.48(497.11)
Примљено: 28. августа 2009.
Прихваћено: 09. септембра 2009.
Оригинални научни рад

Српска политичка мисао
број 3/2009.
год. 16. vol. 25.
стр. 157-182.

Јелена Пешић, Марина Виденовић и Дијана Плут
Институт за психологију, Филозофски факултет у Београду

ПРОБЛЕМИ МЛАДИХ У СРБИЈИ: ОДРАСТАЊЕ У УСЛОВИМА ДРУШТВЕНЕ КРИЗЕ¹⁾

Резиме

Циљ овог истраживања био је да утврдимо са којим се проблемима суочавају млади у Србији и како процењују њихову тежину, као и да ли постоје разлике у зависности од пола, узраста, типа школе и дела Србије у коме млади живе. Занимало нас је и да ли су проблеми, типични за адолесцентни узраст и глобалне друштвене промене, појачани одрастањем у условима дубоке економске кризе и транзиције. Истраживање је обављено 2007. године, на узорку од 2419 младих, стратификованом по региону (Београд, Северна, Централна и Јужна Србија), узрасту (од првог до четвртог разреда средње школе) и типу школе (гимназије и средње стручне школе). Коришћен је упитник конструисан за потребе овог истраживања. Резултати показују да већину испитиваних проблема млади не доживљавају као велике или посебно угрожавајуће. Три проблема највише брину младе, у смислу да их више од трећине доживљава као веће или велике проблеме: мало занимљивих места за изласке (46%), недостатак слободног времена (41%) и досада (35%). Изненађујуће мали број младих има озбиљнијих проблема у односу са родитељима (22%) и вршњацима (14%). Девојке и старији средњошколци доследно процењују скоро све разматране проблеме као теже. Генерални закључак је да добијена слика није онеспокојавајућа, чему вероватно највише доприносе лепота, енергија и оптимизам саме младости, као животног доба.

1) Овај чланак је резултат рада на пројекту „Психолошки проблеми у контексту друштвених промена“ (бр. 149018) Министарства науке Републике Србије.

Кључне речи: млади, друштвена криза, слободно време младих, породица, вршњаци

Као период транзиције између детињства и одраслог доба, младост се сматра осетљивим животним периодом у сваком друштву и у готово свим културно-историјским условима. Младе особе суочавају се са низом развојних задатака, као што су истраживање и изградња идентитета, остваривање независности од родитеља уз очување повезаности са њима, уклапање у групу вршњака, завршавање школовања и доношење одлуке о будућем занимању.²⁾ Проблеми и појачани конфликти, унутрашњи и социјални, често се виде као саставни део младости.³⁾

Развој младих се, наравно, не може посматрати изван историјског, културног, економског и политичког контекста, који битно одређује не само социјалне услове, ресурсе и прилике за развој, већ и природу социјалних односа у различитим групама којима припадају млади, као и базичне елементе у њиховом развијајућем социјалном и личном идентитету. Међутим, како наглашавају Браун и Ларсон (Brown i Larson), аутори утицајних кроскултурних студија о младима, транзиција из детињства у одрасло доба има и неке опште карактеристике, заједничке за младе у различитим деловима света и различитим социокултурним контекстима. Споља гледано, стиче се утисак да млади људи широм света „деле исте развојне изазове, интересовања и бриге, (...) носе исту врсту одеће, имају сличне фризури, слушају исту музику и користе сличан жаргон у изражавању”, због чега се и говори о појави „глобалне културе младих”.⁴⁾ Не спорећи специфичне одлике младости, које произилазе из особености датог социокултурног контекста, већина аутора склона је да говори и о неким заједничким искуствима и општим карактеристикама младих, као и о сличним проблемима и развојним изазовима које пред њих поставља одрастање у садашњем времену.

2) Coleman, J., “Adolescence in a changing world“, in S. Jackson, H. Rodriguez-Tome (eds.) *Adolescence and its social worlds*, Lawrence Erlbaum, Hillsdale, NJ, 1993.

3) Arnett, J. „Adolescent storm and stress, reconsidered“, *American Psychologist*, 1999, 5, str. 317-326.

4) Brown, B., Larson, R., “The kaleidoscope of adolescence: Experiences of the world’s youth at the beginning of the 21st Century“, in B. Brown, R. Larson, T. Sraswathi (eds.): *The worlds youth: Adolescence in eight regions of the Globe*, Cambridge University Press, Cambridge, 2004, str. 1.

ДА ЛИ ЈЕ ДАНАС ТЕЖЕ БИТИ МЛАД: ПЕСИМИЗАМ ИСТРАЖИВАЧА НАСПРАМ ОПТИМИЗМА МЛАДИХ

Аутори који се баве младима често наглашавају да је, у скоро свим деловима света, процес транзиције ка одраслом добу постао сложенији и тежи него раније. Превласт неолибералне економије и пратеће друштвене промене радикално су трансформисале искуства младих на прагу одраслог доба. Млади, али и њихови родитељи, суочавају се са повећаним економским, социјалним и психолошким притисцима и „већим степеном несигурности него у било ком претходном периоду“.⁵⁾ Продужавање периода школовања, тешкоће везане за запошљавање и одлагање економске независности од родитеља, успоравају и отежавају транзицију ка одраслом добу, појачавајући осећање несигурности које природно прати ове транзиторне процесе.⁶⁾

С друге стране, промене у обрасцу породичног живота (повећана стопа развода, одрастање само са једним родитељем, временска и психолошка оптерећеност родитеља послом, итд.) делују у супротном смеру, захтевајући од младих убрзано сазревање и развој капацитета са самостално ношење са изазовима одрастања у „ризичном друштву“.⁷⁾ Дестабилизација породичног живота и либералнији односи између деце и родитеља воде смањивању социјалне контроле над младима, повећавајући ризик од негативног утицаја вршњака и укључивања у проблематична понашања.

Реално је очекивати да су тешкоће и проблеми које аутори препознају на глобалном плану додатно заоштрени у условима пролонгиране економске и друштвене кризе, у којима одрастају млади у Србији. Критички оријентисани аналитичари актуелних друштвених прилика наглашавају да постоје „глобални и регионални дебаланси у доступности и сигурности сталног плаћеног запослења” и да смањене могућности за сигуран плаћени посао повећавају „осећање фрустрације, неадекватности и губитништва међу младима у многим земљама Трећег света“.⁸⁾

5) Jeffrey, C., McDowell, L., “Youth in a comparative perspective: Global change, local lives”, *Youth & Society*, 2004, 36-2, str. 131.

6) Hammer, T., “Social parameters in adolescent development: Challenges to psychological research”, in E. Skoe, A. Lippe von der, (eds.): *Personality Development in Adolescence: A cross national and life span perspective*, Routledge, London, 2005.

7) Beck, U., *Risk society: Towards a new modernity*, Sage, London, 1992.

8) Jeffrey, C., McDowell, nav. delo, str. 137-138.

Промене традиционалног обрасца породичног живота, како показују истраживања, такође зависе од етничког и културног порекла младих, а поготово од културно посредоване оријентације према индивидуализму и колективизму.⁹⁾ Могло би се стога рећи да последице урушавања традиционалних система социјалне подршке и контроле (пре свега у породици и школи), посебно погађају младе у нашој култури, коју још увек карактеришу колективизам и вредновање повезаности насупрот западне оријентације ка индивидуализму.

Иако велики број аутора сматра да су се последњих деценија у скоро свим деловима света проблеми младих интензивирали, као последица актуелних друштвених, политичких и економских промена, перцепција самих младих није мрачна нити песимистична. Један од најзанимљивијих налаза кроскултурних студија о младима, кажу Браун и Ларсон, јесте прилична сагласност у вези тога да млади показују велики оптимизам у вези будућности, као и више образовне и професионалне аспирације. “Без обзира на то да ли расту у релативно стабилним или рапидно мењајућим друштвима, да ли су економске прилике обећавајуће или суморне, да ли је образовни програм и програм социјалне заштите адекватан или пун ограничења, већина младих људи гледа на будућност са позитивним очекивањима и надом”.¹⁰⁾ Наравно, постоје разлике у зависности од животних услова и социјалних прилика, али чак и млади из економски депривираних средина и слојева, имају оптимистичан поглед на будућност често виде постојеће тешкоће као привремене.

Оптимизам младих доводи се у везу са објективним побољшањем услова живота у сфери здравља, исхране, неге, али и на плану образовних и културних потреба, као и потреба слободног времена. Пролонгирани период школовања и одлагање уласка у свет одраслих представљају „инфантилизирајуће аспекте друштвених промена“; „продужена младост“ подразумева да родитељи дуже брину о младима, вршећи улогу својеврсне „тампон зоне“ у односу на појачане притиске друштвене реалности. За младе из средњих и виших социоекономских слојева, поготово у развијенијим земљама, то подразумева многе привилегије животног стандарда који су достигли њихови родитељи. Последице тога су и јачање хедони-

9) Grotevant, H., Cooper C., “Individuality and connectedness in adolescent development: Review and prospects for research on identity, relationships, and context”, in E. Skoe, & A. Lippe von der, (eds.): *Personality Development in Adolescence: A cross national and life span perspective*, Routledge, London, 2005.

10) Brown, B., Larson R., nav. delo, str. 17.

стичке оријентације и егоцентризма код младих, јер се продужава „луксуз” стављања њихових потреба на прво место.¹¹⁾

Млади су данас прилично окупирани материјалним питањима, имају велике аспирације и надају се да ће на плану имовине постићи више него њихови родитељи. Та очекивања заснована су на животном стилу који су им омогућили родитељи, а подржана су доминацијом материјалистичког и потрошачког културног образаца. С обзиром на економску и демографску реалност, аутори су склони да оптимизам младих прогласе неоправданим. Они прогнозирају да већину младих, а поготово младе из економски угрожених слојева и друштава, чекају „отрежњујуће буђење”, суочавање са нереализованим амбицијама и разочаравајућим раскорак између „имагинарне будућности и стварног живота”.¹²⁾

ЦИЉЕВИ И МЕТОД ИСТРАЖИВАЊА

Међу ауторима који се баве младима, као што смо видели, преовладава уверење да су описане друштвене промене трансформисале искуства младих у смеру успоравања и отежавања транзиције ка свету одраслих. Када је реч о младима у Србији, генерално очекивање је да су тешкоће и проблеми које аутори препознају на глобалном плану додатно заоштрени одрастањем у условима пролонгиране економске и друштвене кризе. Нажалост, у нашој средини није урађена ниједна студија која се систематски бави тестирањем ове генералне хипотезе, нити су млади из Србије били укључени у кроскултурне студије о одрастању у различитим социокултурним контекста. Наше истраживање је стога више експлоративног карактера, усмерено ка стицању опште слике о социопсихолошким проблемима младих у Србији. Први циљ јесте да утврдимо са којим се проблемима млади суочавају на прагу одраслог доба и како процењују њихову тежину.

У вези са овим циљем, занима нас и то у којој мери перцепција проблема код наших младих одговара слици која је добијена испитивањем младих у свету. Многе студије показују да младе окупира и брине велики број различитих проблема, од тога шта ће обући за „излазак” до глобалног загађења и нуклеарног рата. Налази нису сасвим конзистентни по питању тога шта су најче-

11) Hendry, L., Shucksmith J., Love, J., Glendinning, A., *Young people's leisure and lifestyles*, Routledge, London, 1996.

12) Wildermuth, N., Dalsgaard, A.L., "Imagined futures, present lives: youth, media and modernity", *Young*, 2006, 14-1, str. 9-31.

шћи и најважнији проблеми младих, али су у једном броју студија факторском анализом издвојене следеће проблемске области: спољашњи изглед и самопоуздање, школске оцене и постигнуће, занимање и будући образовни планови.¹³⁾ Фрајденбергова (Frydenberg) је класификовала проблеме младих у три опште категорије: бриге у вези постигнућа (школске оцене, пријемни и завршни испити, планирање будућности, избор занимања и налажење посла), проблеми везани за социјалне односе (породица, вршњаци и пријатељи) и глобални проблеми савременог друштва (сиромаштво у свету, равноправност полова, глобално загађење и нуклеарни рат). Утврдила је да су проблеми из прве категорије по заступљености и важности далеко надмашили остале, као и да младе најмање брину глобални проблеми људског друштва.¹⁴⁾ И у другим студијама утврђено је да су проблеми везани за школовање и будуће занимање доминантна преокупација младих, док се у неким показало се да су у фокусу младих проблеми везани за забаву и „излагање“, односе са супротним полом и самопоуздањем.¹⁵⁾

Поредећи резултате добијене на нашим младима са овим налазима, можемо утврдити који су заједнички фокуси, а где леже евентуални извори разлика и социокултурних особености. Посебно занимљивим сматрамо питање да ли наши млади деле описану склоност ка оптимистичном и претежно ведром виђењу садашњости и будућности, или су тешки услови одрастања ослабили оптимизам очигледно својствен самом периоду младости.

Други циљ јесте да утврдимо да ли у перцепцији проблема и њихове тежине постоје разлике у зависности од пола, узраста, типа школе коју млади похађају и дела Србије у коме живе.

Узрасне разлике показале су се значајним у многим студијама о проблемима младих. Полазећи од Ериксеновог модела психосоцијалног развоја и резултата емпиријских истраживања, Колеман (Coleman) је развио утицајну „теорију фокуса“. По овом моделу, током различитих узрасно дефинисаних периода адолесценције у фокус долазе различити развојни задаци и проблеми везани за одређене социјалне односе.¹⁶⁾ Први такав период, који има свој врх у

13) Adwene, B., Curtis, D., “A confirmatory factor analysis of a four-factor model of adolescent concerns revisited”, *Journal of Youth and Adolescence*, 1993, 22-3, str. 297–312.

14) Frydenberg, E., *Adolescent Coping: Theoretical and research perspectives*, Routledge, London, 1997.

15) Kaufman, K., Brown, R., Graves, K., Henderson, P., Revolinski, M., “What, me worry? A survey of adolescents concerns”, *Clinical Pediatrics*, 1993, 32-1, str. 8–14.

16) Coleman, prema Hendry, L., Shucksmith J., Love, J., Glendinning, A., nav. delo

13. години, обележен је психосексуалним развојем, формирањем родног идентитета и проблемима везаним за односе са супротним полом. Затим следи период у коме су млади фокусирани преваходно на прихватање или одбацивање од стране вршњака и развој блиских пријатељстава, а ова „вршњачка проблематика“ врхунац важности добија око 15. године. Након тога, преокупације и проблеми младих везани су за остваривање независности у односу на родитеље, постигнуће и планирање будућности.

Компас (Compas) и сарадници утврдили су, с друге стране, да су младима на узрасту 12-14. година најважнији проблеми везани за породицу, односе са родитељима и родитељска очекивања. На узрасту 15-17. година најважнији и најстреснији постају проблеми са вршњацима, свађе и разочаравајућа искуства, као и притисци од стране вршњака. Са приближавањем краја средње школе и касније, најважнији извор стреса и проблема везан је за академско постигнуће, школски успех, завршне испите и пројекције професионалне будућности.¹⁷⁾ Истраживања показују и да се старији адолесценти приближавају млађим одраслима, који су изложени највећем унутрашњем и спољашњем притиску да се докажу и остваре успех на професионалном и социјалном плану.¹⁸⁾

И пол се у скоро свим студијама такође показао као важан извор разлика у перцепцији проблема код младих, процењивању њихове тежине и начину ношења са проблемима. Фрајденбергова је утврдила да девојке показују већу бригу него младићи у вези скоро свих помињаних проблема, при чему је разлика највећа код општих проблема везаних за стање људског друштва, као и код проблема везаних за освајање независности од родитеља. Осим што више брину, девојке доживљавају већи број стресних ситуација и њима су више погођене него младићи. Сличне налазе добили су и други истраживачи, а утврђено је и да су девојке више него младићи погођене проблемима блиских особа и да на њих реагују интензивније.¹⁹⁾

Регионалне разлике и величина места у коме млади живе важне су због разлика у економској развијености, начину живота, као и доступности различитих културних ресурса и места за забаву. Коначно, очекујемо извесне разлике и између младих који поха-

17) Compas, B., Phares, V., Ledoux, N., "Stress and coping preventive interventions for children and adolescents", in L. Bond, B. Compas (eds.): *Primary prevention in the schools*, Sage, Newbury Park, CA, 1989.

18) Rokach, A., "Strategies of coping with loneliness throughout the life span", *Current Psychology*, 2001, 20-1, str. 3-18.

19) Frydenberg, E., nav. delo; Compas, B., Phares, V., Ledoux, N., nav. delo.

ђају различите типова школа (гимназије и средње стручне школе), како због могућих разлика у непосредном искуству младих (начин провођења слободног времена, образовне аспирације), тако и због посредовања других фактора, а пре свега разлика у економском статусу и културно-педагошком нивоу породица из којих млади долазе.

Највећи део података прикупљен је упитником, који је конструисан за потребе овог истраживања. Упитник садржи неколико проблемских блокова, а у овом раду приказују се резултати добијени скалом процене - на четворостепеној скали испитаници су процењивали колико њих лично брину неки од типичних проблема младих (видети табелу 1).

Истраживање је обављено у октобру 2007. године на узорку од 2419 младих у Србији. Испитани су ученици из 25 средњих школа у 9 градова Србије. Узорак је стратификован по: региону (Северна Србија – 759 ученика или 31%, Београд и Централна Србија - 864 или 37% и Јужна Србија - 777 или 32%), узрасту (од првог до четвртог разреда средње школе) и типу школе (гимназије, четворогодишње и трогодишње средње стручне школе).

Социо-економски статус породица испитаних ученика процењиван је преко података о образовању и запослењу родитеља, као и о материјалним приликама у породици, о чему су извештавали сами млади, а не њихови родитељи. Подаци показују да се ради о младима из различитих социјалних слојева, при чему највећи број испитаника наводи да њихове породице имају довољно новца за „нормалан“ свакодневни живот (63%); четвртина младих процењује да им материјалне прилике омогућавају задовољење само основних животних потреба (24%), док мањи број младих извештава о већим материјалним тешкоћама, које угрожавају и задовољење основних потреба (5%) или о сасвим dobrim материјалним приликама које омогућавају свакодневицу неоптерећену бригом о новцу (7%). Пошто се ради о проценама младих, који најчешће немају потпуни увид у економске прилике породице, добијене податке треба прихватити са извесном резервом.

РЕЗУЛТАТИ СА ДИСКУСИЈОМ

У табели 1 приказано је са којим се проблемима суочавају млади у Србији и како процењују њихову тежину.

Табела 1:
Који проблеми брину младе и у којој мери

	Није проблем	Мањи проблем	Већи проблем	Велики проблем	Укупно (100%)
Несугласице и свађе са родитељима	928 (39%)	930 (39%)	316 (13%)	221 (9%)	2395
Недостатак новца за изласке	1122 (47)	820 (34%)	312 (13%)	144 (6%)	2398
Мало занимљивих места за излазак	535 (22%)	755 (32%)	583 (24%)	512 (22%)	2385
Проблеми са школом и учењем	808 (34%)	897 (38%)	399 (16%)	284 (12%)	2388
Досада	795 (33%)	770 (32%)	375 (16%)	452 (19%)	2392
Усамљеност	1303 (55%)	560 (23%)	235 (10%)	286 (12%)	2384
Љубавни проблеми	1011 (42%)	707 (30%)	326 (14%)	346 (14%)	2390
Неприхватање од стране вршњака	1744 (73%)	301 (13%)	154 (6%)	194 (8%)	2393
Притисци од стране вршњака	1703 (71%)	353 (15%)	173 (7%)	155 (7%)	2384
Потиштеност и незадовољство собом	1292 (54%)	576 (24%)	218 (9%)	309 (13%)	2395
Недостатак слободног времена	683 (28%)	740 (31%)	514 (22%)	440 (19%)	2377

Из приложених података видимо да, генерално посматрано, млади већину наведених проблема не доживљавају као велике проблеме, тј. као нешто што их озбиљније угрожава. Могли бисмо рећи да је овај налаз помало неочекиван, с обзиром на уобичајене и раширене представе о адолесцентном узрасту, као и на очекивање да су проблеми типични за овај узраст појачани одрастањем у условима дубоке економске кризе и транзиције.

Преовлађујућа културна перцепција младих фокусирана је управо на проблематичну и конфликтну природу адолесцентног периода. Кроз цео двадесети век, а и данас, негују се и развијају „културни митови о адолесценцији” које карактерише „опседнутост мрачном страном“ турбулентношћу и психопатолошким ризицима овог периода.²⁰⁾ Адолесценција се види превасходно као доба „олује и стреса”, емоционалне нестабилности и немира, отуђења и аномије, појачаних конфликта и бунтовништва, па и склоности

20) Ayman-Nolley, S., Taira, L., “Obsession with the Dark Side of Adolescence: A Decade of Psychological Studies”, *Journal of Youth Studies*, 2000, 3-1, str. 35-48.

ка антисоцијалним понашањима и криминалу. У неколико студија емпиријски је потврђена неоснованост оваквих поједностављених и патоцентричних представа о младима: само 20% адолесцената има озбиљније психолошке тешкоће у ношењу са свакодневним проблемима и развојним изазовима адолесценције, што није битно различито од осталих узрасних група.²¹⁾ Већина младих, дакле, пролази кроз развојно очекиване кризе и конфликте, на које не треба гледати само из угла повећаног ризика, већ и из перспективе прилика за раст и остваривање позитивних развојних исхода.

С друге стране, налаз да млади већину наведених проблема не доживљавају као нешто што их озбиљније угрожава у складу је са налазима кроскултурних студија о томе да младе, чак и оне из економски депривилегованих средина и слојева, одликују приличан оптимизам, позитивна очекивања од будућности и доживљавање актуелних тешкоћа као привремених и пролазних.²²⁾ Лепота, енергија и оптимизам младости као животног доба вероватно доприносе оваквој перцепцији реалности.

У прилог претходно реченог говори и налаз о томе колико су млади у Србији депресивни и склони да на проблеме реагују потиштеношћу и обесхрабрењем. Половина младих у Србији (54%) уопште није склона депресивном реаговању на проблеме, осећању потиштености или незадовољству собом. Друга половина процењује да има проблем ове врсте: 24% га оцењује као мањи, а 22% као већи или велики проблем. Може се, дакле, рећи да је за већину средњошколаца младост ипак јача од проблема које доноси одрастање, од свакодневних тешкоћа које су последица неповољних друштвених услова (пре свега тешке економске ситуације), као и од опште атмосфере бесперспективности у нашем друштву. Оних 22% младих којима депресивност представља већи или велики проблем, уклапа се у општи тренд, по коме око 20% младих на типичне проблеме овог узраста реагује појачаном осетљивошћу и озбиљнијим психолошким тешкоћама. Реално је претпоставити да на ту склоност већи утицај имају личне карактеристике младе особе, као што су нпр. ниско самопоуздање, неуротицизам, спољашњи локус контроле и сл.

Девојке имају веће проблеме са депресивношћу, више се осећају потиштено и више су незадовољне собом него младићи ($U=582336$; $p=0,00$). То је очекиван резултат, с обзиром на то да је у

21) Offer, D., Schonert-Reichl, K., "Debunking the myths of adolescence: finding from recent research", *Journal of the American Academy of Child Adolescent Psychiatry*, 1992, 31, стр. 1003-1014.

22) Brown, B., Larson R., nav. delo.

бројним истраживањима показано да су девојке генерално осетљивије на већину проблема и стресова од младића, да су повредљивије и више склоне снажнијим емоционалним реакцијама, као и да их више погађају проблеми блиских особа. Релевантне полне разлике утврђене су и у начину перципирања потенцијално стресних животних ситуација и проблема: девојке их у много већој мери (четири пута више) опажају као угрожавајуће и застрашујуће, а чак и по завршетку непосредног деловања стресора, оне настављају да о томе мисле и проблеми их много дуже погађају. Младићи, с друге стране, проблеме и стресне ситуације чешће доживљавају као изазов и примењују проблемске стратегије, али су и више склони порицању негативних емоција и пражњењу тензије кроз физичку активност, конзумирање алкохола и сл. Коначно, истраживања показују да девојке себе опажају са више негативизма и песимизма, као и да су више склоне депресији.²³⁾

Статистички значајне разлике постоје и у погледу узраста: старије средњошколце депресија више погађа него млађе; они су, изгледа, осетљивији не само у перципирању свакодневних проблема, него и у погледу снаге емоционалног реаговања на њих ($F(2375)=2,833$; $p=0.04$). Овај налаз није у складу са резултатима истраживањима који показују је почетак или рана адолесценција најосетљивији период, када долази до пада у глобалном самопоуздању, док са повећањем узраста следе постепени пораст самопоуздања и позитивнија слика о себи у домену блиских пријатељстава, социјалне прихваћености, физичког изгледа и романтичних веза.²⁴⁾

Повећана забринутост и потиштеност старијих средњошколаца вероватно има везе са чињеницом да се млади тада налазе на самом прагу одраслог доба и важних животних одлука. Истраживања показују да се они интензивније баве проблемима везаним за остваривање независности у односу на родитеље, академска постигнућа и планирање будућности, као и да осећају појачани унутрашњи и спољашњи притисак у вези са животним задацима на професионалном и социјалном плану.²⁵⁾ Могуће је да „отрежњујуће буђење“ из младалачке безбрижности и оптимизма, о коме говоре аутори студија о младима, започиње управо крајем адолесценције и развија се током млађег одраслог доба. Оправдано је претпостав-

23) Frydenberg, E., nav. delo; Compas, B., Phares, V., Ledoux, N., nav. delo; Petersen, A., Sarrigianni, P., Kennedy, R., "Adolescent depression: why more girls?" *Journal of Youth and Adolescence*, 1991, 20, str. 247–271.

24) Marsh, H., "Age and sex effects in multiple dimensions of self-concept: preadolescence to adulthood", *Journal of Educational Psychology*, 1989, 81, str. 417–30.

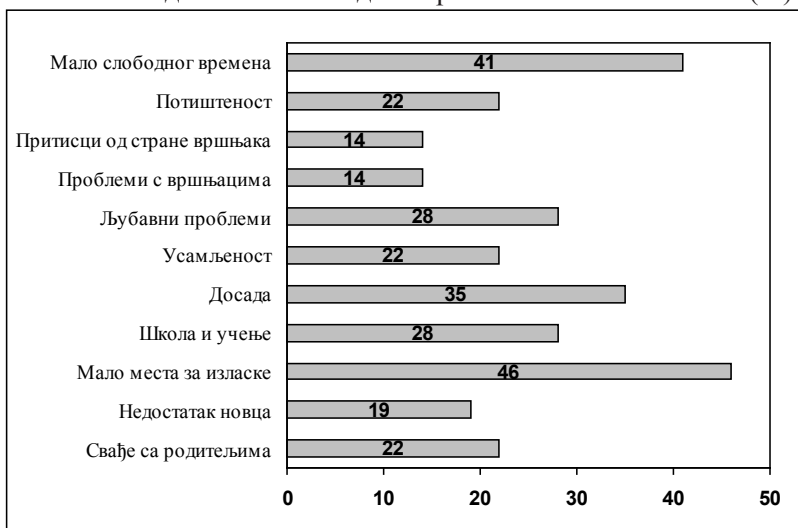
25) Compas, B., Phares, V., Ledoux, N., nav. delo; Rokach, A., nav. delo.

вити да су ови развојно очекивани проблеми појачани у условима наше друштвене и економске стварности и да старији адолесценти почињу да се са тим непосредније суочавају.

Размотримо сада детаљније само десни део табеле 1, односно проблеме које млади виде као озбиљније (веће или велике). Ови подаци представљени су графиконом 1.

Графикон 1:

Колико младих опажа наведене проблеме као веће/велике (%)

Видимо да три проблема посебно брину младе у Србији, у смислу да их више од трећине њих доживљава као веће, односно велике проблеме. То су: мало занимљивих места за изласке (46%), недостатак слободног времена (41%) и досада (35%). Ако се подсетимо природе проблема за које су страни аутори утврдили да су најзаступљенији код младих, приметна је разлика у односу на слику добијену код наших младих. Занемарујући неке разлике у налазима ових аутора, можемо рећи да су проблеми и бриге у вези школовања (школске оцене, пријемни и завршни испити) и постигнућа (даљи образовни планови и избор занимања) једна од доминантних преокупација младих. Код наших младих у фокусу су бриге везане за провођење слободног времена и забаву, што је добијено у мањем броју страних истраживања.

Треба нагласити да резултати делом зависе и од начина на који су постављена питања. Сама формулација питања у нашем истраживању усмерила је младе више на процену актуелних проблема у вези школе и учења, него на школовање у контексту плани-

рања будућности. Трећина младих проценила је да нема проблеме везане за учење и извршавање школских обавеза, за нешто више од трећине ученика (38%) школа јесте извор мањих проблема, док 28% има веће и велике проблеме са школом. Девојке и младићи не разликују се у процени ове врсте проблема, а нема ни значајних разлика у зависности од типа школе коју млади похађају. Статистички значајне разлике постоје у зависности од региона у коме млади живе: већи проблем са школом и учењем имају млади из Београда, а затим и млади из Војводине, него млади из Средње и Јужне Србије ($F(2,286) = 3,737$; $p=0.01$). Могуће је да се школе у различитим деловима Србије разликују по захтевности наставника и строгости у оцењивању.

Напоменимо и то да се овде ради о субјективној процени тешкоћа, која зависи и од образовних аспирација младих. Посебно је питање колико ефикасно и квалитетно уче и како перципирају улогу образовања у свом животу и они млади којима школа не представља или представља мањи проблем. Квалитативни одговори младих, који још нису систематски обрађени, упућују на то да они као проблеме препознају управо оне лоше стране нашег школства на које упозоравају стручњаци, као и резултати евалуативних студија.²⁶⁾ У тим одговорима помиње се да је градиво преобимно, тешко, незанимљиво и без употребне вредности, да уче пуно непотребних ствари, да им је учење досадно и тешко, итд.

Део објашњења за налаз да код наших младих проблеми везани за школовање и постигнуће нису у фокусу, можда лежи и њиховој преференцији личних циљева. Наиме, лични циљ који наши млади најчешће бирају као најважнији јесте подршка од стране пријатеља (изабрало га је као најважнији 19,4% младих), а затим следи остваривање љубави (13,6%) и самосталности и независности (10,8%). Остале циљеве, међу којима су и они везани за постигнуће и стицање материјалних добара, као најважније бира мање од 10% испитаника.²⁷⁾ Могло би се рећи да су наши млади више окренути ка социјалним везама, остваривању афективне блискости и подршке, него према постигнућу и индивидуализму, односно да је овде заиста још увек снажан традиционални, колективистички културни образац у коме се високо вреднују повезаност са другима и социјална подршка.

26) Пешић, Ј., Степановић, И., "Школа као средина за учење: ученичка перцепција и њихове стратегије", у Д. Плут и З. Крњић (ур.): *Друштвена криза и образовање: документ о једном времену*. Институт за психологију, Београд, 2004.

27) Група аутора, *Свакодневица младих у Србији*. Институт за психологију и Министарство омладине и спорта (пројектни извештај), 2008.

У наставку текста посебно ћемо размотрити управо проблеме младих у најважнијим социјалним окружењима, породици и групи вршњака, као и проблеме везане за провођење слободног времена који су, бар по резултатима овог истраживања, у фокусу наших младих.

СЛОБОДНО ВРЕМЕ МЛАДИХ: ИЗМЕЂУ ДОСАДЕ И ОПТЕРЕЂЕНОСТИ

Досада. Међу најчешћим речима у дискурсу младих свакако су „досада“ и „смарање“. Проблеми везани за искуство досаде нимало нису тривијални нити безопасни. Традиционално је уверење да досада представља извор многих зала, а постоје и статистичке потврде за повезаност досаде са наркоманијом, алкохолизмом, промискуитетом, вандализмом и другим ризичним понашањима.²⁸⁾ Досада указује на недостатак личног смисла и мало инвестирање у свакодневне активности, а лако може одвести младе и ка различитим облицима ризичних понашања.

Видели смо да је међу проблемима који окупирају младе у Србији досада на трећем месту. Колико се они, заправо, досађују? Трећина младих (33%) се уопште не досађује, а другој трећини (32%) досада не представља већи проблем. Преосталој трећини (35%) досада представља већи или велики проблем. Не постоји значајна повезаност ни са једном од разматраних варијабли (полом, узрастом, типом школе и регионом).

Могло би се рећи да већина средњошколаца успева да испуни дане активностима које им доносе задовољство и неки лични смисао, али и да број младих којима је често досадно није мали. Велико је, међутим, питање колико су активности којима млади испуњавају своје слободно време заиста садржајне и квалитетне са становишта личног развоја. Подаци добијени у овом истраживању показују да млади велики део времена троше на гледање телевизије (и то неквалитетних забавних емисија) или играње игрица, да слабо посећују културна дешавања, као и да мало читају.²⁹⁾ „Глуварење“, као чест облик вршњачке интеракције у слободном времену, карактерише неструктурирана активност у којој често доминира – досада. Као што каже Свенсен, неко ко гледа телевизију велики део свог будног времена (а то је једна од најчешћих актив-

28) Свенсен, Л., *Филозофија досаде*, Геопоетика, Београд, 2004.

29) Група аутора, нав. дело.

ности наших младих), неће обавезно признати да се досађује, али зашто би се иначе толико времена трошило на телевизију, „најделотворнији апарат за убијање времена“.³⁰⁾

Досада може имати озбиљне последице не само за појединца, већ и за друштво, зато што она значи губитак смисла, оријентације у односу на свет, стање егзистенцијалне отупелости и изгубљености, недостатак воље и упоришта. Млади људи посебно су подложни досади будући да се налазе у периоду истраживања и изградње идентитета, као и потраге за личним смислом, који је суштински повезан са феноменом досаде.

Недостатак слободног времена. Младима у Србији је, изгледа, проблем недостатка слободног времена већи него проблем досаде. Скоро половина младих (41%) изјављује да има већи или велики проблем са недостатком слободног времена, од чега 19% сматра да им то представља велики проблем. Подаци из овог истраживања показују на шта младима „одлази време“: осим боравка у школи, један број младих много времена проведе на путу од школе до куће (нарочито они који живе у приградским насељима или се школују у другом месту); 24% младих (нарочито младића) има обавезе везане за спорт који тренирају; 38% похађа приватне часове (од чега 14% редовно); а око 40% младих укључено је у неке ваншколске активности и курсеве (највише страног језика).

Девојке имају нешто веће проблеме са недостатком слободног времена од младића ($t = -5,279$; $p=0,00$). Статистички значајне разлике постоје и у зависности од типа школе: младе који похађају трогодишње средње стручне школе мање брине проблем недостатка слободног времена него оне који похађају четворогодишње стручне школе и гимназије ($\chi^2=57,422$; $p=0,00$). Статистички значајне разлике постоје и у зависности од региона у коме млади живе: већи проблем са недостатком слободног времена имају млади из Београда, а затим и млади из Војводине, него млади из Средње и Јужне Србије ($\chi^2=17,873$; $p=0,00$). Пошто је иста слика добијена и у погледу проблема везаних за школу и учење, вероватно се и ова разлика може објаснити тиме што су младима из Београда и Војводине захтевније свакодневне школске обавезе, као и обавезе везане за учешће у ваннаставним активностима.

На први поглед чини се помало парадоксалним то што прва места на листи проблема младих заузимају недостатак слободног времена, с једне, и досада, с друге стране. Млади су заиста укључени у бројне активности мимо школе, али такође доста времена

30) Свенсен, Л., нав. дело, стр. 26.

провode гледајући забавне емисије на телевизији, а две трећине њих има проблем са досадом, мањи или већи. Чини се да Свенсен ново објашњење даје део одговора у вези са овом (привидном) контрадикцијом. Он сматра да је распрострањеност феномена досаде повезана са доминацијом пасивне, рецептивне оријентације према свету; са малом укљученошћу у процес *конструкције смисла* из информација, искустава и друштвених пракси. До младих долази мноштво информација и садржаја, који задовољавају њихову „глад за доживљајима“ и потребу за све интензивнијом стимулацијом и динамиком, али упорно искуство досаде „заснива се на недостатку личног смисла, узрокованом управо тиме што нам сви објекти и дешавања долазе већ кодирани“. ³¹⁾ Чак и одсуство „празног времена“, јурење од једне активности до друге, може бити психолошки празно, због недостатка личног смисла и фрустрирајућег искуства да не постоји ништа што може истински да нас испуни интересовањем и осећњем личног раста. Тако долазимо и до питања квалитета културне понуде, садржаја и активности које се младима нуде у овом осетљивом периоду истраживања различитих идентитета и социјалних улога.

Мало занимљивих места за излазак. Овај проблем у већој мери него сви други мучи младе у Србији. Мање од једне четвртине младих (22%) сматра да у њиховој средини има довољно места за изласке. Трећина младих (32%) сматра да им недостатак занимљивих места за изласке представља мањи проблем, док скоро половина (46%) мисли да је то већи, тј. велики проблем.

Млади из различитих делова Србије, сасвим очекивано, разликују се у овој процени: најмање проблема, разумљиво, имају млади из Београда, а највише млади у Јужној Србији и Војводини ($\chi^2=39,829$; $p=0,00$). Девојке и овај проблем виде као већи него младићи ($t=-8,418$; $p=0,00$). Статистички значајне разлике постоје и у зависности од типа школе: млади који похађају гимназију процењују да имају више проблема са местима за изласке него млади који иду у средње стручне школе ($F(2365) = 46,436$; $p=0,00$). Такође, старијим средњошколцима више смета недостатак занимљивих места за изласке него млађима ($F(2365) = 27,649$; $p=0,00$).

Подаци показују да је обогаћивање културне понуде, поготово у мањим местима и у мање развијеним деловима Србије, као и осмишљавање додатних забавних садржаја, оно што свакодневицу младих може учинити садржајнијом и лепшом. То је, такође, и добра заштита од апатије и ризичних понашања различитих врста.

31) Свенсен, Ј., нав. дело, стр. 35

Недостатак новца за изласке. Изненађујући је податак да већина младих сматра да нема проблем са издвајањем новца за изласке. Готово половина младих (47%) изјављује да уопште нема проблем са издвајањем новца за изласке, трећина младих (34%) сматра да им то представља мањи проблем, а свега 19% овај проблем види као већи. Статистички значајне разлике постоје у зависности од типа школе: млади који похађају гимназију процењују да имају мање проблема са недостатком новца за изласке него млади који иду у средње стручне школе ($F(2378) = 5,290; p=0.01$). Ова разлика вероватно се може приписати бољем социоекономском статусу породица младих који иду у гимназију. Нема значајних разлика у погледу региона у коме млади живе, вероватно делом и зато што у сиромашнијим регионима изласци мање коштају. Старији средњошколци процењују да имају веће проблеме са недостатком новца за изласке него млађи ($\chi^2=53,037; p=0,00$). Могуће је да су им прохтеви већи, или су просто све више свесни овог, као и већине других проблема у својој свакодневици.

Ови резултати заиста су неочекивани, имајући у виду материјалне прилике највећег броја породица у Србији. Могуће је да родитељи улажу посебан напор у то да њихова деца што мање осете терет немаштине. Друго могуће објашњење је да млади у Србији, уважавајући реалност, имају скромнија очекивања у том погледу. Могуће је, наравно, и то да млади у одговору на ово питање нису били сасвим искрени.

ПРОБЛЕМИ СА РОДИТЕЉИМА: МИТ О НЕСЛАГАЊУ?

Како се млади у Србији слажу са својим родитељима? У којој мери је тај однос обојен несугласицама и конфликтима? Подаци показују да чак 39% младих процењује да нема проблеме у односу са родитељима, а исти број младих сматра да им несугласице и свађе са родитељима представљају мањи проблем. Мање од четвртине младих (22%) процењује да су проблеми које имају у односу са родитељима већи и озбиљнији. Сличну слику пружају и подаци о томе како млади процењују квалитет свог односа са родитељима, као и потпорну улогу породице. Изненађујуће велики број младих задовољан је односом са својим родитељима: 48% је у потпуности задовољно, а 45% је углавном задовољно, док је 7% незадовољно. О томе да породица игра улогу важног потпорног система у живо-

ту младих говори и податак да 65% младих у породици има особу којој верује и на коју може да се ослони.

Могло би се рећи да су ово помало изненађујући налази, када се има у виду да је однос адолесцената са родитељима обично мање или више проблематичан и обојен младалачким бунтом, супротстављањем ауторитетима и борбом за личну аутономију. Истраживања показују да тада долази до дистанцирања младих од родитеља и окретања ка вршњацима, али и до већег супротстављања родитељима и појачаних свађа и конфликта у породици. Расте и утицај који вршњаци имају на изборе младих људи, што је такође потенцијални извор сукоба са родитељима.³²⁾ Међутим, и у неким страним истраживањима добијени су изненађујући и несагласни налази – велики број младих извештава о појачаним сукобима са родитељима и готово свакодневним свађама, али такође велики број (око две трећине) каже да су задовољни слагањем са родитељима.³³⁾ У вези са налазима које смо добили, отвара се питање да ли родитељи заиста разумеју своје адолесценте и успевају да несугласице и проблеме реше конструктивно, или однос родитеља и деце на овом узрасту није посебно интензиван, па самим тим ни конфликтан. У даљим анализама, које ће бити предмет неких будућих радова, покушаћемо да одговоримо на ова питања.

Девојке имају нешто веће проблеме са родитељима од младића ($t = -4.995$; $p = 0.00$), а оне такође и лошије процењују квалитет свог односа са родитељима ($U = 623526.5$; $p = 0.00$). Могуће је да су оне више инвестиране у тај однос, као и да показују већу осетљивост у процени квалитета интеракције и постојања проблема. Истраживања показују да су девојке више зависне од родитеља, да им више значи њихова емоционална подршка, као и да им је више стало до тога да испуне родитељска очекивања. Такође, родитељи су рестриктивнији у односу према ћеркама него према синовима, више ограничавају њихове вршњачке активности, захтевајући да већи део својих потреба задовоље у кући и унутар породице.³⁴⁾ Појачана контрола и надгледање, као и снажнија емоционална веза са родитељима (посебно мајкама) можда су део разлога за израженије конфликте. Коначно, подсетимо се да девојке генерално показују

32) Laursen, B., Coy, K., Collins, W., "Reconsidering changes in parent-child conflicts across adolescence: A meta-analysis", *Child Development*, 1998, 69, str. 817-832; Laursen, B., Collins, W., "Interpersonal conflict during adolescence", *Psychological Bulletin*, 1994, 115, str. 197-209.

33) Rokach, A., nav. delo.

34) Frydenberg, E., nav. delo; Cota-Robles, S., Gamble, W., "Parent-adolescent processes and reduced risk for delinquency", *Youth & Society*, 2006, 37- 4, str. 375-392.

већу сензитивност у процени различитих аспеката социјалног и емоционалног живота и да скоро све проблеме опажају тежим од младића.

Статистички значајне разлике постоје и у зависности од типа школе: млади који похађају гимназију процењују да имају више проблема са родитељима него млади који иду у средње стручне школе ($F(2375) = 7,087$; $p=0.01$). Такође, старији средњошколци процењују да имају веће проблеме са родитељима него млађи ($\chi^2=54,684$; $p=0,00$), што је у складу са предвиђањем Колемановог „модела фокуса“, по коме проблеми везани за породицу и осамостаљивање од родитеља долазе у фокус на старијем адолесцентном узрасту. Могуће је да што су старији, млади све више постају свесни проблема, или се односи са родитељима заиста компликују. Овај налаз, међутим, није у складу са резултатима Компаса и сарадника, који су утврдили да проблеми везани за породицу и односе са родитељима постају најважнији на узрасту 12-14 година, као ни са резултатима истраживања који показују да се конфликти са блиским особама појачавају током средње адолесценције и јењавају током касне адолесценције.³⁵⁾

ПРОБЛЕМИ СА ВРШЊАЦИМА: МИТ О ОТУЂЕЊУ?

Вршњаци заузимају изузетно важно место у животу младих. Њихов утицај значајно се повећава током периода адолесценције, када се млади удаљују од родитеља физички и психолошки, проводећи све више времена са вршњацима и постајући све више укључени у односе са њима.³⁶⁾ Улога вршњака у развоју младих је вишеструка: они су партнери у дружењу, извор емоционалне подршке и савета, посредници у развоју нових вредности, интересовања и образаца понашања, савезници и подршка у стицању независности и аутономије у односу на родитеље. Вршњачки односи засновани на равноправности и реципроцитету такође су и моћно средство социјалног и емоционалног развоја. Истраживања показују да млади вршњаке виде као највећи извор подршке, у односу на све друге особе из своје социјалне мреже.³⁷⁾

35) Compas, B., Phares, V., Ledoux, N., nav. delo; Laursen, B., Collins, W., nav. delo.

36) Brown, B., "Peer groups and peer cultures", in S. Feldman i G. Elliott (eds.): *At the threshold: The developing adolescent*, Harvard University Press, Cambridge, 1990.

37) Stanton-Salazar, R., Spina, S., "Adolescent peer networks as a context for social and emotional support", *Youth & Society*, 2005, 36-4, str. 379-417.

С друге стране, ништа не може тако отежати свакодневицу младе особе и угрозити њено самопоштовање и слику о себи као одбацивање од стране вршњака или прихватање које је условљено конформирањем нормама, вредностима и обрасцима већине. Истраживања показују да велику важност вршњака у животу младих прати и повећана осетљивост на притисак и одбацивање од стране вршњака.³⁸⁾ Млади су посебно рањиви на искључивање из друштва, изневерено поверење и лојалност, као и на односе у којима нема узajамности у пријатељству. Неприхватање од стране вршњака и разочарење у њих могу бити веома болни за адолесценте, због чега Колеман закључује да је вршњачка група не само извор подршке, већ и извор „бројних потенцијалних конфликта у вези вредности и идеала”.³⁹⁾

Како млади у Србији опажају своје односе са вршњацима? У којој мери им они представљају извор проблема, а колико су ослонац и подршка? Подаци говоре да 73% младих опажа да су прихваћени од стране вршњака, а 71% не сматра да им вршњаци намећу одређене вредности и обрасце понашања. Ипак, 27% младих доживљава одбацивање од стране вршњака – за 13% младих то представља мањи, а за 14% већи проблем. Слично, 29% младих осећа да им вршњаци намећу одређене обрасце понашања и вредности; половина њих (15%) то доживљава као мањи проблем, а преостала половина (14%) као већи или велики проблем с којим се свакодневно носе.

Преовлађујуће позитивну слику о односима са вршњацима употпуњује податак да су млади прилично задовољни квалитетом својих вршњачких односа, при чему, природно, нешто боље процењују односе са вршњацима са којима се интензивно друже (углавном или потпуно задовољно 97%) него односе са вршњацима из одељења (91%). О томе да младима вршњаци представљају важан потпорни систем говори и податак да 86% младих међу вршњацима има особе којима верује и на које може да се ослони. Више од половине младих (55%) уопште нема проблем са усамљеношћу, за четвртину младих (23%) она представља мањи проблем, док 22% процењује да им је то већи или велики проблем.

Као и у случају претходно разматраних проблема, девојке имају нешто веће проблеме са прихватањем од стране вршњака него младићи ($U=670329.5$; $p=0,03$), мање су задовољне односима са вршњацима и више се осећају усамљенима од младића ($t=-2,975$;

38) Arnett, J., nav. delo.

39) Coleman, J., "Adolescence and schooling", in D. Marsland (ed.): *Education and Youth*, The Falmer Press, London, 1987.

$p=0.03$). И ова разлика повезана је са тим што девојке показују већу осетљивост на скоро све проблеме адолесцентног узраста, као и склоност ка снажнијем емоционалном реаговању. Такође, у неким истраживања утврђено је да су девојке више психолошки оријентисане према вршњацима, да више вреднују мишљење вршњака, да им је важније њихово одобравање и подршка, као и да придају већи значај популарности међу вршњацима.⁴⁰⁾ Резултати, међутим, нису сасвим конзистентни – у неким истраживањима утврђено да су одобравање и прихватање од стране вршњака важнији младићима него девојкама.⁴¹⁾

Статистички значајне разлике постоје и у зависности од узраста: старији средњошколци процењују да имају веће проблеме са прихватањем од стране вршњака него млади ($\chi^2=16,208$; $p=0,01$), као и са усамљеношћу ($F(2364) = 2,607$; $p=0.05$), док у процени задовољства квалитетом вршњачких односа не постоје значајне разлике. Ови налази нису у складу са Колемановим развојним моделом, по коме је средња адолесценција период фокусирања преваходно на прихватање или одбацивање од стране вршњака и по коме „вршњачка проблематика“ врхунац важности добија око 15. године. Такође, нису сагласни ни са резултатима истраживања који показују да проблеми са вршњацима постају најважнији на узрасту 15-17 година, односно да су млади у раној адолесценцији највише осетљиви на неприхватање од стране вршњака и искључивање из друштва.⁴²⁾ С друге стране, у нашем истраживању старији средњошколци се, као и девојке, показују доследно осетљивијим у перципирању већине свакодневних проблема младих.

ЗАКЉУЧАК

Према схватању великог броја аутора који се баве младима, глобалне и локалне друштвене промене у последњим деценијама трансформисале су искуства младих у смеру успоравања и отежавања транзиције ка одраслом добу. У том контексту, занимало нас је да ли су проблеми типични за адолесцентни узраст, као и проблеми које аутори препознају на глобалном плану, појачани одра-

40) Frydenberg, E., nav. delo; Hendry, L., Shucksmith J., Love, J., Glendinning, A., nav. delo

41) Cairns, E., McWhirter, L., Duffy, U., Barry, R., "The stability of selfconcept in late adolescence: Gender and situational effects", *Personality and Individual Differences*, 1990, 11, str. 937-944.

42) Frydenberg, E., nav. delo; Compas, B., Phares, V., Ledoux, N., nav. delo; Laursen, B., Collins, W., nav. delo.

стањем у условима дубоке економске кризе и транзиције, који већ дуго карактеришу нашу друштвену стварност. Циљ овог експлоративног истраживања био је да утврдимо са којом врстом проблема се суочавају млади у Србији, како процењују њихову тежину, као и да ли постоје разлике у зависности од пола, узраста, типа школе коју млади похађају и дела Србије у коме живе.

Резултати показују да већину проблема млади не доживљавају као велике или посебно угрожавајуће. Три проблема највише брину младе у Србији, у смислу да их више од трећине њих доживљава као веће, односно велике проблеме. То су: мало занимљивих места за изласке (46%), недостатак слободног времена (41%) и досада (35%). Остале проблеме мањи број младих процењује као веће или велике: проблеме са школом и учењем 28%; љубавне проблеме 28%; несугласице и свађе са родитељима 22%; усамљеност 22%; потиштеност и незадовољство собом 22%; недостатак новца за изласке 19%; неприхватање од стране вршњака 14% и притиске од стране вршњака да прихвате доминантне норме понашања 14%.

Преокупираност проблемима везаним за провођење слободног времена и забаву представља особеност наших младих, специфичност у односу на проблеме за које су страни аутори утврдили да су најзаступљенији код младих. Коментаришући на први поглед контрадикторни налаз да највеће проблеме младима у Србији представљају недостатак слободног времена, с једне, и досада, с друге стране, утврдили смо да млади заиста јесу укључени у бројне активности мимо школе, али и да доста времена проводе у активностима које карактеришу пасивна, рецептивна оријентација, мало психолошко инвестирање и недостатак личног смисла. Будући да досада може имати негативне последице за појединце и друштво, отвара се питање колико су активности којима млади испуњавају своје слободно време заиста садржајне и квалитетне са становишта личног развоја младих.

Посебну пажњу посветили смо разматрању проблема младих у најважнијим социјалним окружењима, породици и групи вршњака. Подаци показују да изненађујуће велики број младих нема великих проблема и несугласица са родитељима (78%), нити проблема са прихватањем или притисцима од стране вршњака (86%), као и да су у неочекивано великој мери задовољни својим односима са родитељима и вршњацима. Питање за даље анализе јесте да ли наши млади заиста имају добар, хармонизован однос са родитељима или тај однос није посебно интензиван, па самим тим ни конфликтан.

Анализа значајности разлика показала је да девојке и старији средњошколци доследно процењују скоро све разматране пробле-

ме као теже, као и да на њих снажније емоционално реагују. Добијене полне разлике у складу су са теоријским предвиђањима и резултатима постојећих истраживања, који говоре о већој рањивости девојака и њиховој склоности да негативније опажају себе, социјалне односе и проблеме у односу са спољашњим светом. Налаз да старији средњошколци опажају проблеме у скоро свим сферама живота као веће него млађи, није у складу са развојним моделом који предвиђа да у различитим периодима адолесценције одређена врста проблема долази у фокус младих, као ни са резултатима истраживања у којима је добијено да су млади на различитим узрастима посебно осетљиви на одређену врсту проблема. Повећану осетљивост и забринутост старијих средњошколаца склони смо да повежемо са тим што се они налазе на самом прагу одраслог доба и важних животних одлука, због чега вероватно имају већу свест о проблемима и изазовима које доноси будућност.

На крају, можемо закључити да добијена слика о проблемима младих у Србији није онеспokoјавајућа: већину проблема млади не доживљавају као велике или посебно угрожавајуће и, изгледа, успевају да их превладају самостално развијеним стратегијама. Изгледа да млади у Србији деле оптимизам младих у свету – резултати кроскултурних студија показују да млади, чак и они из економски депривилегованих средина и слојева, имају оптимистичан поглед на будућност и да често виде тешкоће као привремене. Лепота, енергија и оптимизам младости као животног доба вероватно доприносе оваквој перцепцији реалности. Такође, изгледа да и у „тешком времену“, као што то несумњиво јесте актуелно стање у нашем друштву, породица и вршњачка група нису престале да буду значајни потпорни системи младима у ношењу са свакодневним проблемима.

ЛИТЕРАТУРА

- Adwene, B., Curtis, D., “A confirmatory factor analysis of a four-factor model of adolescent concerns revisited”, *Journal of Youth and Adolescence*, 1993, 22-3, str. 297–312.
- Arnett, J. „Adolescent storm and stress, reconsidered“, *American Psychologist*, 1999, 5, str. 317-326.
- Ayman-Nolley, S., Taira, L., “Obsession with the Dark Side of Adolescence: A Decade of Psychological Studies”, *Journal of Youth Studies*, 2000, 3-1, str. 35-48.
- Beck, U., *Risk society: Towards a new modernity*, Sage, London, 1992.
- Brown, B., “Peer groups and peer cultures”, in S. Feldman i G. Elliott (eds.): *At the threshold: The developing adolescent*, Harvard University Press, Cambridge, 1990.

- Brown, B., Larson, R., "The kaleidoscope of adolescence: Experiences of the world's youth at the beginning of the 21st Century", in B. Brown, R. Larson, T. Sraswathi (eds.): *The world's youth: Adolescence in eight regions of the Globe*, Cambridge University Press, Cambridge, 2004.
- Cairns, E., McWhirter, L., Duffy, U., Barry, R., "The stability of selfconcept in late adolescence: Gender and situational effects", *Personality and Individual Differences*, 1990, 11, str. 937-944.
- Coleman, J., "Adolescence and schooling", in D. Marsland (ed.): *Education and Youth*, The Falmer Press, London, 1987.
- Coleman, J., "Adolescence in a changing world", in S. Jackson, H. Rodriguez-Tome (eds.) *Adolescence and its social worlds*, Lawrence Erlbaum, Hillsdale, NJ, 1993.
- Compas, B., Pares, V., Ledoux, N., "Stress and coping preventive interventions for children and adolescents", in L. Bond, B. Compas (eds.): *Primary prevention in the schools*, Sage, Newbury Park, CA, 1989.
- Cota-Robles, S., Gamble, W., "Parent-adolescent processes and reduced risk for delinquency", *Youth & Society*, 2006, 37-4, str. 375-392.
- Frydenberg, E., *Adolescent Coping: Theoretical and research perspectives*, Routledge, London, 1997.
- Grotevant, H., Cooper, C., "Individuality and connectedness in adolescent development: Review and prospects for research on identity, relationships, and context", in E. Skoe, & A. Lippe von der, (eds.): *Personality Development in Adolescence: A cross national and life span perspective*, Routledge, London, 2005
- Група аутора, *Свакодневица младих у Србији*. Институт за психологију и Министарство омладине и спорта (пројектни извештај), 2008.
- Hammer, T., "Social parameters in adolescent development: Challenges to psychological research", in E. Skoe, & A. Lippe von der, (eds.): *Personality Development in Adolescence: A cross national and life span perspective*, Routledge, London, 2005.
- Hendry, L., Shucksmith J., Love, J., Glendinning, A., *Young people's leisure and lifestyles*, Routledge, London, 1996.
- Jeffrey, C., McDowell, L., "Youth in a comparative perspective: Global change, local lives", *Youth & Society*, 2004, 36-2, str. 131-142.
- Kaufman, K., Brown, R., Graves, K., Henderson, P., Revolinski, M., "What, me worry? A survey of adolescents concerns", *Clinical Pediatrics*, 1993, 32-1, str. 8-14.
- Laursen, B., Coy, K., Collins, W., "Reconsidering changes in parent-child conflicts across adolescence: A meta-analysis", *Child Development*, 1998, 69, str. 817-832.
- Laursen, B., Collins, W., "Interpersonal conflict during adolescence", *Psychological Bulletin*, 1994, 115, str. 197-209.
- Marsh, H., "Age and sex effects in multiple dimensions of self-concept: pre-adolescence to adulthood", *Journal of Educational Psychology*, 1989, 81, str. 417-30.
- Offer, D., Schonert-Reichl, K., "Debunking the myths of adolescence: finding from recent research", *Journal of the American Academy of Child Adolescent Psychiatry*, 1992, 31, str. 1003-1014.
- Petersen, A., Sarigiani, P., Kennedy, R., "Adolescent depression: why more girls?" *Journal of Youth and Adolescence*, 1991, 20, str. 247-271.

- Пешић, Ј., Степановић, И., “Школа као средина за учење: ученичка перцепција и њихове стратегије“, у Д. Плут и З. Крњић (ур.): *Друштвена криза и образовање: документ о једном времену*. Институт за психологију, Београд, 2004.
- Rokach, A., “Strategies of coping with loneliness throughout the life span”, *Current Psychology*, 2001, 20-1, str. 3-18.
- Stanton-Salazar, R., Spina, S., “Adolescent peer networks as a context for social and emotional support“, *Youth & Society*, 2005, 36-4, str. 379-417.
- Свенсен, Ј., *Филозофија досаде*, Геопоетика, Београд, 2004.
- Wildermuth, N., Dalsgaard, A.L., “Imagined futures, present lives: youth, media and modernity“, *Young*, 2006, 14-1, str. 9-31.

Jelena Pesic, Marina Videnovic, Dijana Plut

PROBLEMS OF SERBIAN YOUTH: GROWING UP WITHIN THE CONTEXT OF SOCIAL CRISIS

Summary

Objective of this research was to identify problems that young people in Serbia have been dealing with, also how they perceive the weight of these problems and whether there are the gender, age, school type and regional differences in their perception of problems. We were also interested to find out if problems typical of adolescence, as well as problems characterizing some global social changes are intensified within the context of prolonged social crisis and transition. Research was conducted in October 2007, on a sample of 2419 young people, stratified by the region (Belgrade, North, Central and South Serbia), age (first to fourth grade of secondary school) and school type (gymnasium, three years and four years vocational schools). An original questionnaire, constructed for this research, was applied. Results have shown that the majority of investigated problems have not been perceived as particularly big or harmful ones. Young people are most concerned with three problems (meaning that one third or more of youngsters find them to be big or relatively big ones): the lack of interesting places to go out (46%), the lack of time for leisure activities (41%) and boredom (35%). Surprisingly few youngster reported to have bigger problems with their parents (22%) or peers (14%). Girls and senior high school students systematically perceive almost all problems as harder ones. We could conclude that the gained picture was not gloomy, as it was expected, which could probably be attributed to joy, energy and optimism of these young people in this life span period.

Key Words: youth, social crisis, young people's leisure, parents, peers

ОГЛЕДИ О СРБИЈИ

УДК: 329(497.11):339.13.025.88
Примљено: 07. августа 2009.
Прихваћено: 15. септембра 2009.
Оригинални научни рад

Српска политичка мисао
број 3/2009.
год. 16. vol. 25.
стр. 183-212.

Дијана Вукомановић

Институт за политичке студије, Београд

КОНЦЕПТИ ПРИВАТИЗАЦИЈЕ У ПРОГРАМИМА ПОЛИТИЧКИХ ПАРТИЈА У ПРВОЈ ДЕЦЕНИЈИ ТРАНЗИЦИЈЕ У СРБИЈИ

Резиме

Анализа програма релевантних политичких партија у Србији (СПС, ДС, СПО, СРС и ДСС), у периоду 1990-2001. је показала да ниједна од партија није презентовала нормативно “чисту” економску матрицу, већ је свака од њих прибегла еклектицизму – у генези њихових програма уочљива је комбинација елемената различитих школа мишљења економиста. Премда се све релевантне партије залажу за реституцију приватне својине, либерализацију тржишта, отпочињање процеса приватизације и редефинисање улоге државе у економији, њихови су модели економске политике различити: СПС још увек заговара модел “тржишног социјализма”, СПО је аутентичан заговорник нативистичког руралног традиционализма, док се ДСС залаже за западноевропски социјалдемократски модел “социјално-тржишне економије”. СРС комбинује идеје класичног, Кејнзовог и (нео)либерализма и напоследку ће ДС од идеје “народног капитализма” (*Volkskapitalismus*) развити варијанту неолибералног “источноевропског тачеризма”.

Кључне речи: Социјалистичка партија Србије, Демократска странка, Српски покрет обнове, Српска радикална странка, Демо-

кратска странка Србије, приватна својина, приватизација, денационализација, друштвена својина, државна регулатива.

Анализа економске матрице политичких партија усмерена је на трагање за елементима идеологије у економском делу партијских програма. Идеолошки идентитет поједине странке у сфери економије често није сукладан, а не тако ретко и дијаметрално је супротан, са програмским идентитетом странке у сфери политичке идеологије. Партије су склоне комбиновању елемената различитих политичких идеологија и економских теорија и трендова. Ниједна од релевантних партија у Србији није и званично декларисала своје нормативне узоре – они остају непознати широј јавности, чак су непознати и унутар партије – међу чланством, и обично су инспирација партијских идеолога, или (ван)партијских стручњака *ad hoc* ангажованих да конципирају или напишу одређене делове или целину економског партијског програма.¹⁾ Економска матрица релевантних политичких партија²⁾ ће у наредним одељцима бити анализирана на основу програмских позиција партија према супстантивним питањима транзиције из социјалистичке у капиталистичку привреду – то су питања: институционализације приватне својине, приватизације, тржишта, и редефинисане улоге државе и друштвене, тј. државне својине.

ИНСТИТУЦИОНАЛИЗАЦИЈА ПРИВАТНЕ СВОЈИНЕ

Питање превласти државног сектора *vis-à-vis* приватне својине била је у бившој (СФР) Југославији недирнута комунистичка догма која је готово пола века пресудно утицала на токове привредног развоја и економске позиције становништва. Илустративни су у овом контексту статистички подаци с краја 80-их, пред коначни политички и економски крах социјализма: у такозваном друштвеном сектору је 1987. године у Србији била запослена “армија радника” од преко 2,5 милиона у (ван)привредним делатностима,

- 1) Егземплар у том погледу је сада већ бивша партија у Црној Гори, Либерални савез Црне Горе, на чијем су званичном web-сајту били наведени, као идеолошки узор, дела следећих аутора: Jael Tamir (Либерални национализам), John Grey (Либерализам), John Rawls (Политички либерализам), Klaus Offe (Модерност и држава), Patrick Minford (Тржишта не интереси), Friedrich Hayek (Поредак слободe; Студије из филозофије, економије и политике).
- 2) У складу са Сарторијевим критеријумима релевантности (постизање изборног цензуса од 5 посто или коалиционог, “уцењивачког” потенцијала; cf. Sartori, 1976: 121-125), у ред релевантних партија у Србији, у протеклих петнаестак година вишестраначког система сврстало се пет партија: Социјалистичка партија Србије, Српски покрет обнове, Демократска странка, Српска радикална странка и Демократска странка Србије.

док је у тзв. сектору индивидуалне својине (код власника који су “самостално обављали делатност”) тај број износио свега 49.000.³⁾ На основу ових података могуће је извести закључак колико је значајно и револуционарно представљало залагање опозиционих политичких елита за свеобухватну приватизацију државног/друштвеног сектора. За масу грађана-бирача то је истовремено могло значити и опасност од губитка посла и стечених радних позиција и привилегија у државном сектору, док се број бирача који је имао власничког или радног интереса за приватни сектор мерилу у милионима.

Приватно-предузетничка класа, дакле, тек је била у зачетку и није имала ни економски, ни социјални, ни политички капитал којим би могла заговорати радикалну приватизацију државно-друштвеног сектора. Премда, процес социјалног (класног) раслојавања постао је очигледан током 80-их година, када се формирала, поред већ политички утицајне и добростојеће “црвене буржоазије” и богата приватно-предузетничка класа. На конгресу Савеза синдиката Србије, почетком 80-их упозорено је да у тадашњој Југославији, постоји око седам до осам хиљада милијардера.⁴⁾ На опасност од социјалног раслојавања упозоравао је још и Тито, шездесетих и седамдесетих година.⁵⁾ Ортодоксни комунисти су прекомерну приватну својину доживљавали као идеолошку јерес која захтева легалну проверу и конфискацију незаконито стечене имовине. Током 80-их година била је популаризирана акција под паролом “имаш кућу, врати стан”, која такође није дала жељене резултате. Нико се, наиме, није желео одрећи у социјализму стечене приватне имовине. Ипак, постало је очигледно да се огромно богатство могло стећи и у условима социјалистичке привреде.

Надаље је потребно нагласити да није новонастајућа политичка опозиција била та која је оригинално извршила редефиницију економско–социјалне матрице “реалног” социјализма. Значајно је нагласити да је политичка иницијатива за приватизацију државног – друштвеног сектора потекла из редова самог комунистичког естаблишмента и да је она била усвојена као званична економска

3) Cf. Статистички годишњак “Југославија 1918-1988”, Савезни завод за статистику, Београд, 1989, стр. 58-61.

4) Податак је изнет у књизи Јовановић Б., 1985: 241.

5) У свом говору 1961. године пред масом окупљеном у Сплиту, Тито је позвао Савез комуниста Југославије и све друге “свесне социјалистичке снаге” у одлучну борбу против раслојавања у нашем друштву. Десет година касније, 1972. Тито је упутио писмо организацијама СКЈ посвећено проблемима неоправданих социјалних разлика. На Титову иницијативу основана је Комисија за испитивање порекла имовине, која је након неколико година престала с радом.

политика. Наиме, председник југословенске савезне владе, Анте Марковић иницирао је 1989. године процес приватизације. У плану Марковићевих реформи било је предвиђено да се удео приватног сектора у југословенској економији увећа за око 35%, до 1995. године, остављајући друштвеном сектору редукован, али још увек значајни удео у привреди. У том циљу било је предвиђено оснивање агенција за реструктуирање и развој (по узору на немачку владину агенцију - тзв. *Treuhandanstalt* надлежну за приватизацију у бившој Источној Немачкој) које би биле установљене на нивоу република, у циљу спровођења планова приватизације и програма реструктуирања друштвеног сектора. Била су предвиђена два модела приватизације:

1. Према првом моделу, деонице би биле продаване садашњим и бившим запосленима у предузећима која би требало да буду приватизована, са попустом од 30 посто од минималне вредности (са додатним процентом попушта за сваку годину службе, максимално до 70 посто). Пензионим фондовима и грађанским лицима која немају везе са предузећем у трансформацији било би дозвољено да купују деонице по попусту од 30 одсто. У циљу заштите ликвидности, предузећа у питању, било је предвиђено да би деоничари имали до десет година рок отплате за њихове деонице, а у међувремену, не би примали пуне дивиденде све док деонице не би биле отплаћене у потпуности;
2. Алтернативни модел би укључио продају целог предузећа, уобичајено путем јавне лицитације, југословенским или иностраним појединцима или организацијама. Приходи од оваквих продаја ишли би у регионалне фондове развоја (различитих од агенција за реконструкцију), који би, потом, могли да реинвестирају новац у приватизоване фирме.

Како ће даљња анализа показати, Марковићев модел приватизације, конципиран почетком 90-их, преузеће, са мањим или већим модификацијама, све релевантне партије у Србији. Дакле, залагање за приватну својину није оригинално потекао од новонастајуће опозиције, већ је комунистички естаблишмент, суочен с нужношћу изласка из кризе социјалистичке привреде, легитимисао институт приватне својине као извор додатног капитала за опоравак привреде. Ипак, опозиционе политичке елите, будући анти-комунистички настројене, настојаће у својим оснивачким програмима да се легитимирају као оригинални заговорници успостављања

приватног сектора и тржишне економије, и као тврдокорни противници превласти државног, односно друштвеног сектора.

Иако су у Србији претходно покренути реформски процеси, у њима су изражени одлучни отпори јачању приватног сектора, односно приватне својине. Наиме, у настојању да се прикаже као реформски опредељен комуниста, Милошевић ће окупити групу угледних српских економских и политичких експерата у циљу формулисања свеобухватног реформског програма.⁶⁾ Милошевићева комисија је маја 1988. представила шири нацрт економског опоравка. Заснован на премиси о “социјализму као богатом друштву”, Милошевићева стратегија је била усмерена на тржишно оријентисане реформе у којима ће “светско тржиште и светска конкуренција представљати најјачи генератор економских токова” (наведено према: Cohen, 1993: 56). Излаз из економске кризе ће бити тражен кроз стимулацију инвестиција и производње у предузећима, увођењу нових програма и технологија, појачаном развоју мале привреде, и повећаним страним инвестицијама. Милошевић тада апелује да се превлада “неутемељен, ирационалан и ... примитивни страх од експлоатације” од страног капитала (наведено према: *ibid.*) Како наводи Cohen, Милошевићева стратегија реформи је, у начелу, критиковала улогу државе као регулатора економског развоја, а нарочито мере као што је било владино усмеравање банкарског система. Према Милошевићевим стручњацима, главни проблем југословенске федерације био је недостатак државне власти где је она била захтевана и вишак државне интервенције где је била непотребна. Милошевићев реформатори су узроке економске кризе видели у уставним и законским одредбама који су дозвољавали појаву “аутархичних републичких привреда”. Према Милошевићевом мишљењу стварање јединственог југословенског тржишта је суштински услов за постојање Југославије, што према његовом мишљењу не може бити означено као “статизам или централизам”. Према Милошевићевом мишљењу, “Југославија мора да буде јединствено економско подручје где постоје идентична системска решења и где се производи и услуге, новац и капитал, људи и знање слободно крећу ... А држава то спроводи у свим, чак и у најлибералнијим тржишним економијама” (наведено према: Cohen, 1993: 56). Како надаље коментарише Cohen, Милошевићев план за економску реформу је подразумевао стимулацију и модернизовање

6) Како детаљније излаже Cohen, једна група стручњака, предвођена Милошевићем је оформљена као “Комисија Председништва Републике Србије: Комисија за питања социјалне реформе” (оригинерно у називу комисије је писало: “економске реформе”). Под окриљем ове Комисије формирана је и придружена подгрупа стручњака као “Група Председништва Републике Србије за реформу политичког система” (cf. Cohen, 1993: 55-58).

система самоуправљања каквим је постојао у позним 80-им, а не његово укидање. Милошевић је настојао да мотивише самоуправљаче у предузећима да марљивије раде, да смање бирократију, и да морају да “функционишу на економским принципима ... да настоје да створе профите и константно се боре за њихов удео и место на тржишту.” Кључни проблем у концепту Милошевићевих реформи био је усмерен на одстрањивање бирократских “блокада”. Према је Милошевић јавно тврдио да он тежи “мешовитој економији”, и “плурализму својинског власништва”, његов је програм реформи јасно наглашавао примат сектора “друштвеног власништва” или “јавних средстава производње” пре него приватни сектор. Према Милошевићу, успостављање праве једнакости између сектора друштвеног и приватног власништва било би грешка: “То би било исто што и захтевати да друштво буде у истој мери и социјалистичко и капиталистичко, или да један соба истовремено буде топла и хладна ... То би угрозило интересе радничке класе и довело ствар социјализма под знак питања ... Приватно власништво није неспојиво са социјализмом ... али главни, темељни облик власништва у социјализму остаје друштвено власништво ... Приватно власништво је секундарно и може да се развије до одређених граница” (наведено према: Cohen, 1993: 57). Према је у предлогу реформи Милошевићеве комисије друштвено власништво описано као “најразвијенији и доминантни облик власништва”, чланови Милошевићеве комисије су ипак тврдили да би сви облици власништва требало да добију једнаки законски третман и да би приватни сектор требало одговарајуће да буде репрезентован у политичком систему. Јула 1989. године Милошевићева комисија, тј. радни одбор за политичку реформу објавила је свеобухватни предлог политичке реорганизације Југославије. Наглашено је да је социјализам “у транзиционом периоду свог развитка” и изречена је могућност да је можда потребно да се појаве друге форме “плуралистичке политичке организације”, али је наглашено да такве алтернативе владајућој комунистичкој партији би требало да буду “засноване на демократским и социјалистичким основама и унутар југословенских оквира”. Шеф политичке подгрупе Милошевићеве комисије, Слободан Вучетић, је на питање да ли је овај нацрт предлога позирао на легализацију опозиционих партија у Југославији, одговорио прецизно следеће: “Логика не искључује могућност да би сутра могло да буде осам комунистичких и социјалистичких партија, али не и партија чији програми заговарају реприватизацију друштвеног богатства, и повратак капитализму. Ту је та баријера.” (наведено према: Cohen, 1993: 58).

ЛЕГИТИМИРАЊЕ ИНСТИТУТА ПРИВАТНЕ СВОЈИНЕ

Ту баријеру ће померити новонастајуће опозиционе партије, чији су програми наглашавали управо примат приватног, и укидање друштвеног власништва. Међутим, индикативно је да изузев једне једине (Демократске странке) од пет релевантних партија у Србији – које су се већма декларисале као анти-комунистичке, ниједна неће у својим оснивачким програмима ни поменути, барем не експлиците, залагање за (поновно) успостављање капитализма. Уместо капитализма истиче се залагање за институт “приватне својине” и “тржишне привреде”.

Док бивши комунисти настоје напрегнутом идеолошком реториком да одбране институт друштвене својине, новонастајуће опозиционе, већма либерално усмерене политичке партије, дају примат приватној својини, премда још увек говоре о потреби постојања и других облика својине. Према концепту декларисања института приватне својине политичке странке се могу поделити у четири групе:

- а) оне које се залажу за мешовиту својину,
- б) оне које приватну својину легитимирају као природно право;
- в) оних које економској категорију приватне својине приписују трансцендентна својства нормативног регулатива политичког поретка.
- г) напослетку, поједине странке тек узредно помињу приватну својину и предочавају је у функцији предузетничке иницијативе.

Партија реформисаних комуниста - Социјалистичка партија Србије (СПС), у свом првом програму из 1990. године није спремна да се одрекне института “друштвене својине”, и нуди идеолошки компромис – да “*сви облици својине треба да буду равноправни пред законом и да у међусобној конкуренцији уживају подједнаке тржишне и друге услове*”. СПС сматра да би се проблем (не)ефикасности друштвене својине могао разрешити тиме што ће се коначно одредити њен титулар – и износи предлог да то буде Народна скупштина, као највиши орган власти, која би обављање власничких функција могла да повери неком стручном телу, које скупштина сама постави и контролише. Надаље, СПС сматра да друштвену својину треба претворити у акцијски капитал како би се обезбедила “*заштита од административних уплитања у те-*

куће и друго пословање”, решила питања избора, контроле и одговорности управних и пословодних органа, и напослетку, установио “*власник који води рачуна о висини добити, а тиме и о (сада запостављеној) акумулацији*”. Дакле, с једне стране СПС предлаже успостављање политичке контроле над друштвени капиталом, док се с друге стране декларативно залаже за њену еманципацију од дирижизма државне администрације. У свом другом по реду програму из 1992. године, који је још увек важећи, СПС се и даље залаже и оправдава рационалност постојања “*друштвене својине*”, тако што јој даје нову дефиницију – одређује је као “*акционарски друштвени капитал, којим располаже предузеће*”. Дакле, она има свој субјект власништва, појављује се на тржишту капитала, има своју цену, доноси добит и законски је заштићена од злоупотреба.

Опозиционе странке се такође већма залажу за мешовити, плурални систем својинских права. Демократска странка (ДС) се залаже за плурализам облика власништва и најшири степен слободе оснивања фирми у приватном, државном, па и тзв. друштвеном, цивилном сектору: “*приватним предузећима, задругама, акционарским друштвима, јавним предузећима, непрофитним организацијама и сл.*”. Дакле, нагласак је на групно-својинском концепту приватне својине. Српски покрет обнове (СПО) се у свом првом програму из 1990. године једним уопштеним ставом залаже за реституцију приватне својине – “*да приватна својина и приватно предузетништво постану основни покретач економије*”. Изузев друштвене, остале облике својине - државну, акционарску, мешовиту и друге СПО сматра равноправним пред законом, и при том се залаже се за обнову традиционалног “*имовинског система Краљевине Србије и Краљевине Југославије, обавезно побољшаног савременим решењима напредних економија света.*” У оснивачком програму Демократске странке Србије (ДСС) из 1992. године само је штуро речено да приватна својина и приватно предузетништво чине “*основу здраве економије*”.

С друге стране, заједничко готово свим новонастајућим опозиционим странкама је што негирају економску ефикасност институ друштвене својине – већина опозиционих странака помиње у програмима већ добро познат квалификатив друштвене својине као “*свачије и ничије*”, безтитуларне категорије. Илустративан је пример оснивачког програма ДС из 1990: елаборирајући неуспехе социјалистичке економије, ДС у свом програму из 1990. оптужује комунисте да су капитал прогласили друштвеном својином – “*свачијом и ничијом*”, а да је она у ствари била “*партијско-државна, али без одговорности са којом се државном својином располаже у*

демократским друштвима”. СПО у свом програму из 1990. друштвену својину сматра за “насилну и неправну категорију” која мора да буде укинута, а све што спада у наводну својину друштва требало би да припадне држави, акционарима, приватницима или да постане јавно добро. Коначно, у свом другом програму из 1992. године и СПС ће указати на конфузни појам друштвене својине у “*договорној економији*”, која нема титулара и у суштини је “*несвојина*”, признаће социјалисти.

ДС у свом оснивачком програму и 1990. године приватној својини приписује универзалну улогу у историји и друштву сматрајући да би “*проширење приватне својине имало благотворно политичко дејство, јер је приватна својина најбољи гарант личних слобода и демократског поретка*” јер му “*омогућује слободу делања*” и “*основу његових права*”, “*спречава га да нарушава права других*” и “*успоставља границе јавне сфере и правни поредак*”. Дакле, у интерпретацији ДС приватна својина као економска категорија постаје супстрат политичког либерализма.

Залагање Српске радикалне странке (СРС) за концепт приватне својине је изричито позитивно. У свом оснивачком програму из 1992. године, СРС се залаже за ултимативно либерални концепт приватног власништва опредељујући се за форсирање “*самониклог приватног сектора*” чија је виталност “*покретачка снага економског развоја*” чак и у најгорим економским и политичким условима – што подразумева, како се залаже СРС, “*уклањање свих административних баријера*” приватном власништву, иницијативама и предузетништву, као и “*неспутану конкуренцију засновану на принципу да је унутар економске сфере дозвољено све што није експлицитно забрањено законом*”. У програму из 1996. СРС ће указати (у оквиру залагања за приватизацију банкарског сектора) да је “*у основи свега својински основ (индивидуализирано власништво)*”, док се други “*системски и економско-политички аспекти*” могу изводити из “*либералне премисе*”: “*што је добро за појединца добро је и за друштво*”.

Може се закључити да је специфичност опозиционих програма била у томе што су оспоравали легитимитет друштвеној својини, док су и бивши комунисти, као и новонастајућа опозиција *post festum* давали легитимитет приватној својини. Наиме, мешовити облици својине постојали су и у социјалистичкој економији. Надаље, ниједна од релевантних партија није у својим програмима говорила о капиталистичкој приватној својини, дакле о њеној предузетничкој функцији, која би била гарантована и заштићена не само уговором, већ и законом. Приватна својина је претежно, у

оснивачким програмима индивидуализирано приватно право појединца да поседује, програми му не гарантују право и услове да на тржишту оплођује приватну својину као капитал. У том смислу је концепт приватне својине индивидуализиран, у функцији буржоазирања најширих слојева становништва, док се изоставља системска функција приватно-предузетничког стицања добити, профита – циљ институционализације капитализма. Јер, како истиче Samuelson, правна способност појединца да имају и остварују профит оно је што капитализму даје његово име (Samuelson, Nordhaus, 2000: 30). Приватна својина је, дакле, предочена као природно право појединца, и она у програмима није дефинисана као својински супстрат капиталистичке економије. Ипак, највећи допринос политичких партија је што су у својим оснивачким програмима легитимирале приватну својину као природно право. Приватна својина постулирана је као људско право, и као такво екстензивирано у норму легитимирања либералног политичког поретка као природног, будући заснованог на приватном власништву, потврдом сопствености над личном својином, насупротив безличном колективном “поседовању” друштвене/државне својине. Ово је био оригинерни, изворни концепт приватне својине, који је могао да буде записан само у инаугуралним програмима, и представљао је једнократни чин легитимирања, и као такав, једном декларисан, постепено је престао да фигурира у потоњим програмима странака. Легитимисањем приватне својине концепт економије је дезидеологизиран и сфера економије изложена дејству тржишта економских идеја.

РЕСТИТУЦИЈА ПРИВАТНЕ СВОЈИНЕ - ДЕНАЦИОНАЛИЗАЦИЈА

У програмима свих политичких партија константно се помиње и проблем денационализације – реституције приватне својине над којом је за време комунизма била спроведена конфискација, експропријација или национализација. Два су разлога условила инсистирање политичких партија на питању денационализације – оба су била резултат рационалне политичке калкулације. Пост-комунистичким претендентима на власт је остало у задатак да исправљају једну идеолошку неправду коју су комунисти починили према изузетно значајним класама у сваком друштву – капиталистима, цркви и сељацима. Ове су класе или интересне групе у посткомунизму препознате као значајне циљне групе - “блокови” потенцијалних бирача или политичких партнера. Други разлог је чињеница да су

искуства земаља које су успешно почеле да спроводе приватизацију у првом таласу транзиције показала да су потенцијални страни купци и инвеститори инсистирали на рашчишћеним питањима својине. Наиме, купци и инвеститори из иностранства су желели да имају неоспорна и ексклузивна власничка права.

Значајна је разлика међу партијама да помињу различиту граничну годину од које би требало кренути у исправљање историјске неправде: за неке је то 1953. година, односно 50-е године када је извршена денационализација земљишног фонда (за шта се залажу ДС, СПС и СРС); за неке 1941. (ДСС), односно 1945. година и период после Другог светског рата (СПО). Бенефицијари који би имали користи од денационализације су различити појединци, организације и институције: од потомака бивших капиталиста и велепоседника, сељака, Српске православне цркве и осталих верских заједница, установа, удружења, задужбина, итд. Решење проблема денационализације које предлажу готово све странке је једно и универзално: повраћај или компензација путем правичне надокнаде – када је то могућно, а када није – треба пронаћи најправичнији начин да се неправде отклоне (како то симптоматично предлажу ДС у оснивачком програму из 1990. и ДСС у програмима из 1992. и 2001). Ипак, током прве деценије пост-комунистичке транзиције у Србији политичке партије нису успеле да окрену точак историје уназад – проблем реституције и компензације конфисковане или национализоване имовине остаје недовршен. Залагање партија за спровођење “корективне правде” готово је немогуће извести, а да се у том процесу не произведу нови “губитници”. Револуционарно укидање приватне својине, које су након Другог светског рата спровели комунисти, немогуће је анулирати једнократним чином “револуционарне” реституције одузете имовине. Питање денационализације тако остаје отворено, спорно питање на које пост-комунистички властодршци не могу изнаћи политички и правно ваљана решења која би задовољила и пређашње и потоње “власнике” национализоване имовине. Питање “правичне надокнаде” је, дакле, првенствено ствар политичке процене, а не беспристрасне правне арбитражије, и немогуће је постићи еквилибријум начела правде и чињенице неправде у процесу денационализације.

ПРИВАТИЗАЦИЈА

Декларативни циљ спровођења приватизације било је успостављање и јачање приватне својине, али су партије у оквиру пита-

ња приватизације требало да формулишу одговор на најзначајније питање макроекономске политике – како у процесу приватизације извршити реструктуризацију државног / друштвеног сектора привреде. Како трансформисати неефикасна државна предузећа, како реструктурирати државне монополе? Како регенерисати економске и социјалне везе између државно-бирокарске, политичко-партијске, управљачке и привредне елите? Напослетку, како у процесу приватизације успоставити нова правила игре, нову пословну културу и ефикасне привредне аранжмане? Већ се на први поглед може уочити, из одредница партијских програма о приватизацији, да партијске елите нису биле свесне комплексности овог историјског подухвата. Потребно је одмах истаћи да нису све релевантне странке у својим програмима изнеле конзистентну структуру концепта приватизације: њену методологију, циљне групе, фазе, надлежне институције и конкретне рокове. На ова су питања дале конзистентне одговоре СПС, ДС и СРС док су две преостале странке – СПО и ДСС у својим програмима изнеле само декларативне ставове. *A priori*, само је СПС у свом оснивачком програму изразила противљење приватизацији, док је за опозиционе странке приватизација била ултимативно, принципијелно питање. Најпре ће бити детаљније предочени конзистентни концепти приватизације оних странака које су их изложиле у својим програмима (СПС, ДС, СРС), а потом и недоречени концепти остале две странке (СПО и ДСС).

Став социјалиста према приватизацији у оснивачком програму из 1990. године је крајње индоктриниран. Изражавајући своју забринутост да би и сама *“идеја о приватизацији у ширим размерама, довела у питање интересе огромног броја радника”*, СПС прекоревала оне који су *“заговорници приватизације”*, јер *“не воде рачуна: о малој куповној моћи грађана у поређењу са огромном вредношћу друштвене имовине”*. Стога СПС-а сматра да је *“за друштвени развој најбоље ако се, уместо продаје, приватни капитал употреби за додатне инвестиције и ако се стварају предузећа у мешовитој својини.”* Напослетку, СПС деградира и сам институт приватизације – речено је да СПС *“сматра да залагање за потпуну и безусловну приватизацију друштвене својине има провидну идеолошку мотивацију и схвата га као залагање за општи грабеж и крађу”*. Дакле, СПС још увек стоји на позицијама Милошевићеве комисије из 1989. године. У програму из 1992. године, СПС прави тек мали помак – терминолошком мимикријом оправдава друштвену својину, истичући њен трансформациони потенцијал. У програму СПС се каже да *“у постојећим друштвеним и мешови-*

тим предузећима друштвена имовина представља пословни фонд предузећа” које “има право да је продајом преобрази у приватну својину.” При том, социјалисти предлажу да “сва средства добијена од продаје одлазе посебној државној установи која је одговорна за развој и налази се под контролом Владе”. И ту је тачка, јер социјалисти ништа даље не разјашњавају по којим критеријумима и којим корисницима би била даље расподељивана тако прикупљена средства.

Овај недоречени концепт приватизације друштвене својине додатно је појашњен констатацијом СПС из 1992. године да је “неприхватљиво да се друштвена имовина схвати као групна”, те објашњењима преузетим из оснивачког програма: да је “историјска чињеница да је неколико генерација целокупног нашег народа на разне начине улагало у данашњу друштвену имовину” те да “ниједна група запослених не може постати власником те имовине самом чињеницом да је добила право да се том имовином служи”. Што имплиците значи да се социјалисти противе моделу приватизације масовн(и)је расподеле деоница радницима, премда се декларишу као њихова партија-заштитник.

У ствари, социјалисти се и даље залажу за очување свог монопола над преовлађујућим сектором друштвене својине, надајући се да ће у тржишним условима она добити преко потребну инјекцију ефикасности. У програму СПС из 1992. године се констатује да “у тржишним условима, с професионалним управљањем, уз заштиту од злоупотреба и пљачке, уз адекватну примену модерне науке и технологије, друштвена својина може постићи потребну ефикасност”. Дакле, трансформација друштвене својине могућа је у правцу државне, или у правцу приватне својине. У првом случају - одлуку о трансформацији друштвене у државну својину доноси Народна скупштина (у којој социјалисти почетком 90-их имају апсолутну већину), у другом колектив предузећа. Према концепту социјалиста, сврха приватизације није примат приватног сектора власништва, већ се они, у ствари, залажу за градуалистичку и политички контролисану приватизацију. У програму из 1992. је речено да “трансформација друштвених предузећа у јавна може имати за циљ да обезбеди постепену и контролисану приватизацију, односно претварање у мешовита предузећа”. Полазећи од “оправдане тежње да се друштвена имовина максимално заштити од неоправданог присвајања од стране појединаца” социјалисти се залажу да се на самом почетку процеса трансформације (дакле, чак се и избегава термин “приватизација”, прим. Д.В.) објективно утврди вредност друштвеног капитала. Но, пошто још увек не по-

стоји тржиште капитала с уравнотеженом понудом и потражњом, ту вредност не може адекватно изразити понуђена цена, упозоравају социјалисти, већ се она мора одредити методама које прописује закон. Тако да је напослетку, закључују социјалисти, предузеће “објективно више заинтересовано за докапитализацију а не за распродају постојећег капитала”, док су “идеје појединих партија и економиста о бесплатној расподели деоница делом демагогија, а делом израз идеолошке острашћености”, јер “тржишна привреда не познаје поклоне капитала”. Надаље образлажу социјалисти “природа претварања друштвене у приватну својину неспојива је са задржавањем у предузећу добијене противвредности”, те стога противвредност продатог капитала требало би да припада државној агенцији за развој. Што је био пример нео-статистичке реинтерпретације Марксових разматрања о вишку вредности капитала. Са становишта СПС, економски је рационално да ће процес приватизације “тећи споро”, с обзиром на то да “вредност друштвеног капитала вишеструко превазилази величину укупних уштеђевина грађана”. Овом је констатацијом имплиците изражена још једна велика програмска дистинкција СПС у односу на остале партије – наиме, да ће главни купци бити домаћи грађани, а не страни инвеститори, док се обрнуто подразумевало у програмима опозиционих партија. Крајња констатација СПС је да су “наша будућност највећим делом мешовита, а не чисто приватна предузећа”. Тако је и било за време владавине социјалиста. Иза ових програмских одредби свакако лежи један рационални политички циљ СПС-а да масовно бирачко тело радника што дуже одржи овисним о државним, а не тржишним платама. Дакле, једним делом из идеолошких, другим из прагматичних разлога ова партија није била спрема да грађане-бираче преконоћ учини деоничарима или власницима приватног капитала. Концепт мешовите привреде који су заговарали социјалисти био је усмерен ка јачању великог власника и регулатора – државе, (односно владе), док приватни предузетници не би требало да постану исувише богати и моћни капиталисти, јер би као такви могли да се осамостале и формирају као политички непријатељи социјалистичког режима.

Како је искуство током 90-их показало, за време владавине социјалиста, приватизација је спровођена *ad hoc* од случаја до случаја, зависно од потребе владајућег режима за инјекцијама свежег капитала и новца. Привредни систем је истовремено био изложен међународној изолацији и санкцијама, напослетку девастиран и у НАТО кампањи бомбардовања. Но, социјалисти нису одустајали од свог става да је приватизација контрадикторна и контрапродук-

тивна. У конгресном документу СПС из 2000. године концепт приватизације није значајније преформулисан. У конгресној декларацији је речено да ће предузећа која имају тржиште, одговарајући производни програм и технологију и послују без губитака, с обзиром на лоше стање у банкарству, *“вероватно емитовати акције, уделе или обвезнице на финансијском тржишту ради докапитализације односно финансирања свог развоја”*. То подразумева прелазак у *“статус друштва капитала”*. Социјалистичка партија ће подржати такву власничку трансформацију како мерама економске политике тако и широм друштвеном подршком да би грађани Србије, који по важећим законима имају право на повлашћени упис и куповину таквих акција, *“заиста дошли до квалитетних хартија од вредности”*. Социјалисти сматрају да је то једини начин да се *“процес власничке трансформације не претвори у друштвену катастрофу као у неким другим земљама”*, него да служи својој основној намени, да *“добрим предузећима обезбеди допунско финансирање развоја, а најширем слоју грађана омогући учешће у привредном животу”*. Изложене програмске одреднице сведоче о једном дуготрајном концепту опструкције приватизације који је спроводио социјалистички режим у Србији и који је, у ствари, био утемељен на (нео)комунистичкој догми о коруптивно-експлоататорском хабитусу приватне својине и приватног капитала.

Додуше, и остале, опозиционе стране су исказале велику меру идеолошког, (не)свесног страха од капитализма. Чак и једина релевантна странка у Србији која је у свом програму експлиците поменула капитализам као циљ – ДС, је актуелизирала концепт *“народног капитализма”* (истакла Д. В.), који је предочен као најлегитимнија форма капитализма и у неким другим пост-комунистичким земљама, и који је иницирала Клаусова влада почетком 90-их у Чешкој Републици.⁷⁾ У предизборном програму из 1992. године, наиме, изречена је, једна једина, али кључна експлиците реченица у програму једне релевантне странке: *“ми јесмо за прави капитализам, уз што шире учешће грађана наше земље у власништву.”* У изборном програму ДС из 1992. године цитиране су у овом контексту и речи председника Русије, Јељцина: *“ми желимо неколико милиона власника, а не неколико милионера”*. У свом оснивачком програму из 1990. ДС излаже најконзистентнији програм приватизације. Укратко, основни метод приватизације јесте *“преношење највећег дела постојећег друштвеног власништва на све пунолет-*

7) Концепт «народног капитализма» (Volkskapitalismus) оригинерно је формулисао проф. Ludwig Erhard, лидер демохришћана и канцелар СР Немачке у периоду 1963-1966. и подразумевао је ширење социјалне базе приватне својине. Cf. Ludwig Erhard: Wolstand für alle und Wolstand durch Wetgewerbe, ECON Verlag, 1957.

не грађане посредством акција, и то на бесплатној основи". Орган владе, Центар за приватизацију, био би надлежан за избор предузећа, примање понуда и контролу процеса. Свим грађанима изнад 18 година старости били би издати вредносни бонови у подједнаком номиналном износу. За све време приватизације, грађани би могли да међусобно купују и продају вредносне бонове. По истеку периода прикупљања акција, Центар би започео са ефективном поделом акција. Пошто су расподељене све акције изложене јавној лицитацији, предузећа могу да приступе, у року од два месеца, продаји својих деоница радницима. Број ових акција би износио 20 одсто укупног броја и продавале би се садашњим и ранијим радницима предузећа са попустом. ДС напослетку предвиђа да би се истовремено формирало и секундарно тржиште капитала (акција) - берза, на коме би могла равноправно учествовати страна лица и компаније. Демократска странка сматра да би било могуће окончати цео процес приватизације за отприлике годину дана, што би био рекордан рок, како је искуство показало, до сада незабележен у процесу пост-комунистичке транзиције. У програму из 1995. године ДС образлаже предности "народног капитализма": успостављају се јасни својински односи, сви грађани имају једнаке полазне шансе на успех, искључена је држава из поступка приватизације, осим код одабира предузећа, брзо би се извршила приватизација и створило неопходно тржиште капитала, успоставило би се слободно одређивање цена акција кроз поступак лицитације, и искључила би се неправда и злоупотреба у расподели друштвене имовине. Значајно је напоменути да је по доласку на власт, у оквиру коалиције Демократске опозиције Србије (ДОС), Демократска странка, као предводница коалиционе владе (у периоду 2001-2003), ипак одустала од концепта "народног капитализма". Само је мањи проценат бесплатних акција подељен запосленима и бившим запосленима у приватизованим предузећима и великим системима, који се кретао од 15 до 30 посто од вредности приватизованог капитала; детаљније, cf.. Вукомановић, 211-242).

Бескомпромисно залагање за приватизацију изложено је и у оснивачком програму СРС из 1992. године. Радикали истичу залагање за "пуну (истакла Д. В.) приватизацију свих средстава за производњу и привредних грана, осим енергетике и рударства". СРС затим предочава концизан прагматичан концепт приватизације која би требало да буде спроведена "на два основна начина":

- а) продајом фабрика путем јавних лицитација домаћим и страним купцима уз њихово преузимање обавезе да не смањују број запослених радника;

- б) бесплатним дељењем акција запосленима који би потом могли да их препродају или концентришу, преузимајући власничка права и обавезе, и да издају екстерне деонице како би привукли додатни капитал. Премда у упрошћеној форми (лицитација плус масовна подела акција), очигледно је да је СРС “копирала” концепт приватизације коју је формулисала тада већ бивша југословенска влада на челу с Антом Марковићем, и комбиновала га са формулом “народног капитализма” којег ће, у широј јавности промовисати исте године Демократска странка. Ипак, у донекле ревидираном програму СРС из 1994. године, избрисана је одредба о бесплатном дељењу акција запосленима, што је значило да је и СРС одустала од концепта “народног капитализма”.

Концепт приватизације је најдетаљније и најконзистентније разрађен у програму СРС из 1996. године, који се по експертском квалитету може поредити једино с програмским одредницама Демократске странке. СРС излаже аргументовану критику друштвене својине и њене инструментализације у политичке сврхе, како у земљама реалног социјализма, тако и у тадашњој Србији. СРС се залаже за реафирмацију тржишног механизма, уз истовремено потискивање државног интервенционизма. Радикали прецизирају да је економски императив потпуне приватизације привреде измена власничке структуре, изузев природних монопола (телекомуникације, производње и преноса електричне енергије, путне привреде) и сектора од стратешког значаја. Поред приватне својине, која би била преовлађујућа, егзистирала би и државна својина. СРС истиче да се приватизација не сме обављати у предузећима која се тада налазе у монополском положају, јер би то оспорило стварање тржишног амбијента пословања. У процес приватизације не ваља ући без створених услова конкуренције. Јер монопол подразумева диктирање таквих цена којима се обезбеђује покриће свих нерационалности у пословању. СРС истиче да законодавство у овој области мора на новим критеријумима да обезбеди процену вредности имовине, која ће бити подложна контроли и оцени јавности. Законодавство такође мора да изрази одбрамбени механизам како се не би десило преузимање контролног пакета акција од стране амбициозних али неспособних, богатих али нестручних, случајних наследника незаинтересованих за привредну активност. СРС истиче да једино тржиште капитала има легитимитет непристрасности, све остало може бити бесцење или прецењеност. Радикали указују да тадашњи обрачун капитала има слабост суштинске природе,

јер статичном методом покушава да утврди стање имовине у датом тренутку, уместо да се вредност имовине утврђује првенствено са становишта очекиваног профита. СРС критикује тадашњу Агенцију за процену вредности друштвеног капитала, која је преузела контролу над целином процеса приватизације, и претворила се у бирократизовану и неефикасну државну институцију, због чега је нужно обезбедити јавност њеног рада и надзор владе и парламента над њом, истичу радикали.

Концепт приватизације за коју се залаже СРС је свеобухватан. СРС истиче да се купци имовине појављују запослени радници, грађани, домаћи и страни инвеститори, због чега је врло важно одредити могуће учешће сваког од њих у капиталу. Радикали истичу да светска искуства показују да је 20-30% учешћа запослених радника у капиталу сасвим довољно да се одржи мотивисаност за ефикасно пословање. Међутим, свако друго ограничење (па и страних улагања) може имати за последицу одуговлачење са процесом приватизације и даље пропадање капитала. Држава као битан и заинтересован чинилац у овом процесу свој интерес ће сачувати тиме што ће преко акција обезбедити део средстава државних фондова који је својевремено бесповратно пренет приликом оснивања тих предузећа. Међутим, упозоравају радикали, недопустиво је да држава изузима из вредности активе и капитала имовину која је том предузећу, на пример, пренета национализацијом. Држава ће свој интерес сачувати инсистирањем на реализацији приватизације и добијањем новца од продаје који би се усмеравао у пензионе, социјалне и фондове за развој. Процент од 50 до 60% вредности, који се до тада преносио Фонду за развој јесте разуман, сматрају радикали, јер подразумева улагање у будуће програме и развој, али начин рада тог фонда, критеријуми за доделу средстава и непрофитни принципи на којима тај фонд послује су промашаји који су у великој мери компромитовали идеју приватизације и оставили овај процес без конкретних учинака. Држава у лику фонда за развој не сме бити само политички субјект. Она мора препознавати интересе привреде и повиновати се логици економских законитости, пре свега код улагања средстава.

Радикали нарочито инсистирају на легалности и транспарентности приватизационог процеса. Нужан предуслов за приватизацију је и правна сигурност, као и јавни надзор владе и парламента над институцијама које врше контролу овог процеса, истиче се у програму СРС. Радикали оштро критикују тадашњи модел приватизације коју спроводе социјалисти у форми акционарског капитала. СРС сматра да решење није у номиналној форми при-

ватизације, јер су наводни “власници” у деоничарским друштвима (банкарска форма приватизације) заинтересовани за препродају, али не и за оплођење капитала. СРС сматра да треба постићи отвореност модела трансформације за праве власнике капитала, али не треба гајити илузије о улагању иностраног капитала који као “редак” фактор долази до нас руковођен једино профитом. СРС упозорава да то у крајњој линији подразумева и одлив профитних ефеката у иностранство. Овај скептичан став радикала према интересима страних инвеститора није усмерен против страних инвестиција, напротив. У истом програму из 1996. радикали говоре о нужности измене општег економског амбијента - законске регулативе у циљу правне сигурности, а нарочито измену власничких односа, тј. спровођења приватизације као неопходних предуслова за привлачење страних инвестиција. Радикали констатују да „*капитал који буде стизао у земљу не сме имати никаква ограничења, ни у погледу порекла новца, али ни у погледу стицања профита и његовог изношења*”. Дакле, може се закључити да је концепт програма приватизације који су изложили српски радикали сукладан са програмима странака типично либералне оријентације.

Као што је већ речено, две су релевантне опозиционе партије – нарочито СПО, али и ДСС, оставиле недоречене програмске одреднице о приватизацији. Односно у њиховом случају се и не може говорити о програму, већ само о фрагментарним, (ин)директним рефлексијама о проблематици приватизације. Премда се јасно заложио за укидање друштвене и реституцију приватне својине, значајно је напоменути да СПО у свом изворном програму из 1990. није формулисао концепт приватизације, нити је то учинио у свом програму из 2001. године. Декларишући се као странка либералних опредељења, СПО је изложио листу начела, на основу којих се не може поуздано реконструисати концепт приватизације, већ само поједина руководна начела. СПО у програму из 2001. декларише мешавину (нео)либералних и популистичко-органицистичких начела: личне слободе и одговорност, што подразумева слободу уговарања, трговине, избора професије, предузетничке иницијативе да се ствара профит и да се губи у тржишној утакмици, пуну економску слободу привредних субјеката, у чијем су центру приватна својина, одговорни појединац, предузетништво и приватни интерес као основни подстицајни фактор. СПО сматра да највећи значај мора имати тржиште капитала, организовано као примарно и секундарно, као тржиште ефектне и робне берзе. Такође, СПО се залаже за слободно и целовито тржиште рада, капитала, роба, услуга и девиза. Доминантном својином се одређује приватна, уз коју се помињу и државна, задружна и други савремени облици

својине. Популистичко је залагање СПО за *“Србију као економску оазу, која ће ниским пореским стопама подстицати прилив страног капитала”*. Судаћи по структури њених програмских одређења, економска питања ће за ову странку бити константно од другоразредног значаја. Дакле, не може се говорити о конзистентном економском програму ове странке, и мора се нагласити да је утемељење економског концепта СПО претежно популистичко, у организацистичко-нативистичком принципу. Наиме, носилац економског развоја земље у програму СПО-а није ни држава, ни приватни предузетник, већ је то сељак, како је изражено у ултимативном популистичком начелу које фигурира у свим до сада усвојеним програмима ове странке: *“домаћинска сеоска кућа мора постати биолошки и економски ослонац нације и државе”* записано је у програмима СПО.

У штурим одредницама посвећеним приватизацији, уочљив је примат социјалдемократских начела у програмима ДСС – ова странка ће нарочито инсистирати на поштовању *“социјалне правде”* у процесу приватизације. Премда ДСС сматра да *“приватизовање привреде јесте најважнији задатак економске политике”*, ова је странка у оснивачком програму из 1992. избегла да се прецизније одреди према концепту приватизације. У форми општих начела презентоване су прилично неодређени, с приватизацијом само индиректно повезани принципи. Наиме, речено је да се приватизација *“мора извршити брзо и ефикасно, и то на основу три принципа: економске рационалности, добрих услуга државе и социјалне правде”*. Такође је начелно наглашено да приватизација мора отворити широке могућности уласка страног капитала у привреду. Уопштене формулације присутне су и у програму ДСС из 2001: речено је да ће ова странка настојати да се приватизација изврши *„без одлагања, уз поштовање принципа економске рационалности, али такође и социјалне правде и сигурности“*. Надаље се говори да ће се сви случајеви злоупотреба у досадашњем процесу приватизације преиспитати. ДСС наговештава да ће се преиспитати уговори о приватизацији који су склопљени за време претходне власти, те да су политички функционери и привредни руководиоци претходне власти *„обавезни да поднесу податке о пореклу имовине стечене док су обављали своје функције“*. *„Сва незаконито стечена имовина треба да буде одузета и употребљена у хуманитарне сврхе“*, закључује ДСС. Како се може закључити у одредницама о приватизацији ове странке нису изложене чак ни назнаке одговора на темељна питања: како, по којим критеријумима приватизовати друштвену / државну имовину, која је улога државе у том процесу, у којим секторима треба да преовлађује државна својина, и како ће

да буду дистрибуирана средства прикупљена од продаје – приватизације? Дакле, две од пет релевантних партија у Србији нису дале одговоре на кључно питање приватизације и тиме се позиционирале као непрагматичне странке чија ће економска политика остати под знаком питања – све док не буду дошле на позиције власти.

Могуће је закључити да је концепт приватизације у програмима странака инкременталистички – партије су училе на позитивним и негативним последицама овог процеса у ширем региону централно-источне Европе, што се неминовно одражавало на измене и допуне у њиховим програмима. Генеза процеса учења уочљива је у програмима – док се у оснивачким програмима говори о потреби масовне куповине деоница, у потоњим програмима декларације се њихова масовна расподела (која је изостала); док се у првобитним концептима наглашавала потреба ефикасности и брзине приватизације, у новијим програмима се наглашавао проблем корупције и јачали су захтеви за транспарентност, правичност, солидарност и демократску контролу процеса приватизације.

РЕГУЛАТИВНА УЛОГА ДРЖАВЕ И ДРЖАВНА СВОЈИНА

Као и у другим транзиционим подухватима спровођења приватизације и маркетизације (увођења тржишта), и у посткомунистичким транзицијама присутан је феномен тзв. ”ортодоксног парадокса” – искуством се увидело да је деетатизацију могуће спровести само државном интервенцијом - да редуковање улоге државе може спровести само јака држава (Kahler, 1990, наведено према: Elster, Offe, Preuss et al, 1998: 160). Парадокс посткомунизма огледа се и у томе што су партијске елите, с једне стране, ”индоктриниране” лењинистичком поставком о потреби ”одумирања државе”, и, с друге стране, инспирисане начелима економског либерализма који наглашава потребу укидања државних монопола, деполитизацију, децентрализацију и дерегулацију привредних токова. Дакле, и левица и десница је посткомунистичким елитама наметнула непоречиви идеолошки императив редефиниције и редуције улоге државе у економији. Стога је очекивано да се тржиште у партијским програмима представља као (не)освојени домен слободе, док се улога државе по инерцији тумачи као фактор ограничавања приватне иницијативе и тржишне слободе. Институцији државе која је у социјализму имала улогу главног предузетника, главног планера и главног контролора, сада се супротставља институт тржишта, чија ”невидљива рука” треба да замени планско-регулативну улогу тржишта.

У партијским програмима још увек су присутни етатистички концепти регулативне улоге државе. Очекивано је да се они јављају у највећем степену код партије реформисаних комуниста, што и јесте случај са СПС-ом. Насупрот овом концепту, преовлађујући број партија заговара либерални концепт деетатизације економије, док поједине партије очитују изражене карактеристике социјалдемократског схватања улоге државе у тржишној економији.

СПС континуирано заговара етатистички концепт. У оснивачком програму регулативну улогу државе социјалисти представљају старом комунистичком формулом супстанцијалне рационалности: СПС сматра да је за оптималне резултате у привреди потребно комбиновати три сектора - предузетничку *"иницијативу"*, уз смишљену *"координацију државе"*, које би при том биле *"засноване на економској науци"*. Што представља концепт политичке економије *"научног социјализма"*. СПС такође користи Кејнзову аргументацију: *"нерегулисана тржишна привреда неизбежно води повременим поремећајима, застојима и кризним ситуацијама у којима пропада знатан део друштвеног богатства и у којима велик део становништва остаје без основних средстава за живот."* Социјалисти напомињу да се од 20-их година XX века *"регулативна улога државе повећава и у најконзервативнијим капиталистичким друштвима (на и у САД)"*, наводећи пример катастрофалне депресије 30-их година, када је, како истичу социјалисти, *"у целом свету напуштен традиционални либерални модел нерегулисане тржишне привреде"*, те је држава преузела регулативну улогу којом *"успоставља стабилне оквире привредним токовима"*. Социјалисти таксативно набрајају домене регулативне улоге државе: монетарна политика (која је развојна и антиинфлациона), пореска, спољнотрговинска и царинска, развојна и еколошке политика. Парадоксално је, дакле, да социјалисти настоје да јачају регулативну улогу државе истим оним аргументима којима је капитализам спашавао свој либерални легитимитет. Премда је речено да се социјалисти *"у начелу опиру претераној централизацији и етатизацији привреде"*, указује се на *"неопходност да извесна предузећа буду јавна и да се у њима друштвена својина претвори у државну"*. Листа таквих случајева у програму СПС-а остаје отвореном, а критеријуми селекције крајње уопштени - каже се да је то случај *"с оним великим системима у енергетици, рударству, саобраћају, комуникацијама итд., који користе природна богатства земље где највећи део инвестиција потиче од друштва као власника, и чији производи имају општи значај или су неопходни за производњу у другим гранама"*. Социјалисти при том подсећају да таква јавна предузећа постоје и у развијеним земљама,

наводећи западноевропске земље: Велику Британију, Француску, Немачку, Италију и скандинавске земље. Међутим, чињеница је да су се управо у овим земљама партије социјалистичке, односно социјалдемократске провенијенције одрекле етатизованог концепта привреде.⁸⁾ Напослетку, потребно је истаћи закључак који је наведен у програму СПС из 1992. да се регулативна улога државе никако не може поистоветити са историјски дезавуисаним моделима “командне”, “дириговане” и “договорне” економије.

Концепт ДС је еволуирао од минималистичког концепта државе као креатора предузетничког и привредно експанзивног амбијента (програм из 1990), преко јаке државе-чуvara либерализоване економије (1995), да би напослетку улога државе била опет минимизирана по узору на неолиберални модел (програм из 2001). У оснивачком програму ДС из 1990. наглашава шта држава не сме: “*да ограничава, већ да олакшава и подстиче предузетништво, приватну иницијативу и економски развој*”. ДС прецизно одређује опсег регулативне улоге државе – да се она ограничи на “*монетарну, пореску и спољнотрговинску сферу*”. У програму ДС из 1995. улога државе-чуvara је да “*итити чврста правила тржишне утакмице, да обезбеђује сигурност улагања капитала и безбедност људи и имовине*”. Улога државе је да укида монополе, пре свега подстицањем снага конкуренције – отварањем свих погодности за појаву нових предузећа и либералном спољном трговином. У програму из 1995. ДС сматра да би постојећи јавни сектор брзо требало сузити само на неке природне монополе, инфраструктуру (водовод, железницу, електродистрибуцију, телекомуникације) и слично, који би можда могли бити приватизовани у даљој будућности. Код природних монопола (водни путеви, електроенергетика), формираће се јавно предузеће или ће се делатност уступити приватницима путем јавног надметања. У програму ДС из 2001. речено је да се слобода изражава у сталном смањењу утицаја државе на економију. ДС се залаже за начело супсидијарности - све оно што приватна иницијатива може исто или боље смислити и урадити него државни органи, треба препустити приватној иницијативи. То подразумева стално преиспитивање ефикасности јавног сервиса, као и начелну оријентацију државе да препушта послове тржишту.

8) На пример, британски лабуристи доносе, 1995. године, историјску одлуку да се одрекну свог традиционалног залагања за државну, јавну својину и национализацију (садржану у клаузули 4. лабуристичког програма из 1918. којом су се током XX века залагали за “*заједничко власништво над средствима за производњу, дистрибуцију и размену, и најбољи могући систем јавне управе и контроле сваке индустрије или услуге*”). Подсетимо се класичног идеолошког прецедента у погледу улоге државе у економији који се одиграо на конгресу Социјалдемократске партије Немачке 1959. у Bad Godesburgu, када је ова партија усвојила принцип “*конкуренција где је могуће, планирање где је неопходно*”.

Држава треба да контролише квалитет услуга, а не да има монопол на јавни сервис, закључује ДС.

СРС такође промовише минималну, преовлађујуће (нео)либерално макроекономски усмерену улогу државе. У програму СРС из 1996. године, који је још увек на снази, радикали се залажу за *“ограничавање економске политике владе на монетарну, фискалну и социјалну сферу”*. Речено је да се улога савремене државе састоји у мерама посредног регулисања привредних токова и то: политиком прерасподеле националног дохотка кроз буџет, порезе, царине и таксе, спољнотрговинску размену и друге економске односе са иностранством, научна истраживања и технолошки развој, рационално коришћење простора и привредних ресурса, заштиту и унапређење животне средине. СРС надаље објашњава да у таквом економском поретку држава у највећој мери губи привредну функцију. Њена улога се ограничава на пружање заштите приватној својини и омогућавање слободне утакмице на тржишту, што значи на правну сигурност у унутрашњим односима и државну безбедност у односима према иностранству. У програму СРС из 1996. године речено је да државни сектор заснован на власништву и сувласништву државе, где се она јавља као инвеститор или суинвеститор и носилац пословне политике, јесте нужан али мора бити сведен на најмању могућу меру због чињенице да је *„држава лош предузетник“*, како констатују радикали.

У оснивачком програму ДСС једно од темељних начела на којима почива *„народна привреда“* јесте и *„минималан утицај државе“*. Дистинктивна новина у односу на оснивачки програм, садржан је у програму ДСС из 2001. године – ова партија у први план не истиче регулативну улогу државе, већ почиње да заговара децентрализован концепт регионалне државе. У програму из 2001. године је речено да ће ДСС посебну пажњу посветити политици регионалног развоја Србије и отклањању неравномерности у развоју појединих региона, што подразумева одговарајуће регионално планирање. У будућој регионалној држави, ДСС ће основати посебне фондове за мање развијене делове региона. Њен концепт регионалне, децентрализоване државе у складу је са либералним моделима регионалног развоја у земљама западне Европе. У домену улоге државе на централном нивоу, речено је да држава мора да преузме социјалну улогу коју је до сада имала привреда, и да привреду треба ослободити те улоге. Дакле, ДСС је избегла да питање улоге државе фокусира на разрешење дилеме колико би требало да је домет државног, а колико простора за приватни сектор.

Премда веома заинтересиран за улогу државе у националној политици, СПО у својим програмима занемарује улогу државе у

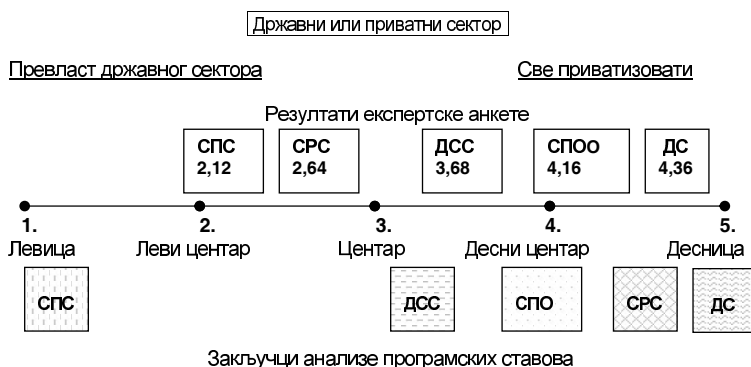
економији. У изворном програму СПО улога државе у економији поменута је једино у домену пољопривреде: СПО се залаже да би требало *“законом јемчити да држава мора откупити оно што сељак произведе за продају”*. Фактички, једина допуна изворног економског програма која је унета на Отаџбинском конгресу СПО 1993. године посвећена је обавези државе да преузме на себе старање о избеглицама и финансира поправку или градњу њихових оштећених или порушених домова. У програму из 2001. године, СПО се залаже за *“јефтину и ефикасну државу”*, чији је основни задатак да обезбеди и штити правила економске игре и конкурентске привреде, да осигура спољну и унутрашњу безбедност грађана и омогући просперитет вантржишних области, као што су наука, култура, образовање, здравство и спорт. У складу са начелним залагањем, СПО сматра да би *“државни буџет требало да буде јединствен, а начело штедљивости основно у планирању расхода”*, те се залаже за смањивање државне бирократије. Може се закључити да СПО држави приписује *ad hoc* улогу, која је већма неекономска, и више је усмерена на улогу чувара и гарантора, него што би требало да регулише привредне токове.

ПОЗИЦИОНИРАЊЕ ПОЛИТИЧКИХ ПАРТИЈА НА ИДЕОЛОШКОМ КОНТИНУУМУ „ЛЕВО-ДЕСНО“

Парафразирајући Ласкијеву опаску о Волтеру, можемо закључити да су се релевантне политичке партије у Србији представиле као *“брокери идеја, а не архитекте система ... безбрижни око конзистентности и систематизовања, горљиве да постигну инстантне практичне резултате”* (cf. Laski, 1966: 81). Две су партије могу изузети из ове опаске о лаконском односу према економском програму – то су Демократска странка и Српска радикална странка које су у значајној мери успеле да формулишу конзистентни програмску политику према датом питању. Напоследку, могуће је на основу изложених програмских одредница за сваку партију извести следеће закључке, упоређујући их са мишљењима анкетираних експерата о програмском позиционирању партија према дилеми превласти између државног и приватног власништва.⁹⁾

9) Извор: Експертска пилот-анкета “Програмско позиционирање релевантних партија на идеолошком континууму лево-десно”, Институт за политичке студије, Београд, октобар/новембар 2005. За потребе ове анкете кориштен је донекле редукован упитник који је оригинерно конципирала група истраживача која је анализирали пост-комунистичке партије у земљама Централно-Источне Европе (Kitschelt, Mansfeldova, Markowski, Toka, 1999: 139, 412-422). Анкетирање је имало за циљ да применом методе скалирања ставова од 1 до 5 одреди програмску позицију најрелевантнијих партија у Србији (СПС, СПО, ДС, СРС, ДСС) према кључним економско-социјалним, политичким и националним питањима која су супстантивна за период пост-комунистичке транзиције. Анкетни

Приказ 1.

Закључци анализе програмских ставова

СПС је егземпларни изузетак по свом идеолошком анимозитету и прагматичној опструкцији историјског процеса приватизације. Све до пада с власти СПС није направила ревизију програмских одредница о друштвеној и приватној својини. Иако су декларативно тежили да се легитимишу по узору на западноевропску социјалдемократију, у програмском смислу социјалисти нису одмакли много даље од модела “тржишног социјализма”, у којему држава и мешовита својина има примарну улогу. Премда су анкетирани експерти означили програмску позицију СПС на позицији левог центра (у тачки 2,12; видети Приказ 1), програмске одреднице ове партије о очувању друштвене својине, мешовите привреде и о непотпуној приватизацији говоре о њеном левичарском конзервативизму који је забрањује да се помери са позиције крајње левице.

Док су експерти позиционирали ДС на десном центру (у тачки 4,36; видети Приказ 1), програмска анализа је показала да је ова странка одмакла и корак даље - на крајњу десницу. Наиме, оригинално либерални ставови ове странке према приватној својини и приватизацији временом су еволуирали ка неолибералном схватању минималистичке улоге државе у економији.

упитник достављен је групи од 63 експерта из ове области (професорима и доцентима универзитета, научним сарадницима и истраживачима института, стручним сарадницима релевантних агенција за истраживање јавног мњења и невладиних организација за мониторинг избора). Анкетирање је спроведено у периоду од 31. октобра до 7. новембра 2005. Анкети се одавало 25 испитаника-стручњака.

Парадоксално је, при том, да је реч о странци која је у тренутку неолибералне редефиниције свог програма ушла у чланство Социјалистичке интернационале. Ипак, неосновано је очекивати да би се ова изворно либерална странка могла зарад формалног чланства у организацији “левих партија” одлучити на ревизију својих сада већ етаблираних (нео)либералних схватања.

На основу цитираних програмских одредница може се закључити да СРС, заједно са ДС, дели идеолошки простор између позиције десног центра и крајње деснице. Будући да наглашава и социјалну функцију државе, ближа је десном, него крајњем центру. Њено оригинерно залагање за „пуну приватизацију“ и констатација да је „држава лош предузетник“ сукладни су са ставовима класичног либерализма. Стога је неадекватна експертска оцена позиције радикала, будући да су је они одредили у пољу левог центра (у тачки 2,64; видети Приказ 1), што никако не може проистећи из њених програмских одредница према питању превласти приватног власништва у односу на државни сектор. Ова дискрепанца је настала, вероватно, стога што су експерти вредновали програмску позицију СРС у контексту „дрвено-црне“ коалиције између социјалиста и радикала.

Континуирано залагања ДСС за социјалну правду, и за социјалну функцију државе сведоче о њеном социјалдемократском, а ставови према приватној својини о либералном утемељењу. Стога је њена аутентична позиција нешто ближа централној тачки идеолошког континуума „лево-десно“, него што су је одредили експерти - у тачки 3, 68 (видети Приказ 1). Програмски ставови ДСС могу се окарактерисати као сукладни с европским моделом „тржишне социјалне државе“.

Премда је СПО неконзистентан у излагању својих фрагментарних ставова о економским питањима који представљају мешавину већма (нео)либералних и популистичко-органицистичких начела, могуће је оценити као адекватну програмску позицију коју су овој партији приписали експерти – у тачки десног центра (4,16; видети Приказ 1). Наиме, док велича либерална начела примата приватне својине, предузетничке иницијативе и слободе, одређење економског ослонаца у “*домаћинској сеоској кући*” је конзервативно. Стога она не може да дели исти (нео)либерални простор са ДС и СРС, већ је њена аутентична позиција - позиција конзервативне “деснице”, тј. у тачки десног центра.

Како је анализа показала, ниједна од релевантних партија у Србији није презентовала нормативно “чисту” економску матрицу, већ је свака од њих прибегла еклектицизму – у генези њихових

програма уочљива је комбинација елемената различитих школа мишљења економиста. Премда се све релевантне партије залажу за реституцију приватне својине, либерализацију тржишта, отпочињање процеса приватизације и редефинисање улоге државе у економији, њихови су модели економске политике различити: СПС још увек заговара модел “тржишног социјализма”, СПО је аутентичан заговорник нативистичког руралног традиционализма, док се ДСС залаже за западноевропски социјалдемократски модел “социјално-тржишне економије”. СРС комбинује идеје класичног, Кејнзовог и (нео)либерализма и напослетку ће ДС од идеје “народног капитализма” развити варијанту неолибералног источноевропског тачеризма.

Најважнији је закључак досадашње анализе економског дела партијских програма, чињеница да су све релевантне партије, изузев ДС, изостављале или избегавале да експлицитно помену “капитализам” као легитимни циљ трансформације економског система. Индикативно је да се у програмима опозиционих странака избегава употреба речи “капитализам”, “капиталистичка привреда”, док се као термини употребљавају “транзиција” или “трансформација”. Томе је свакако разлог наслеђени идеолошки анимозитет према капитализму, који ће бити додатно интензивираан услед лоших искустава са масовним “губитницима” посткомунистичке транзиције. Концепт масовног “народног капитализма”, који је оригинерно инаугурисала ДС, представља неинвентивну интерпретацију, варијанту посткомунистичког “трећег пута”, који је изворно, како је већ назначено, промовисао чешки премијер Вацлав Клаус и његова Грађанска демократска партија (ОДС), 1992. године.

Како је анализа показала, читање идеолошких или нормативних узора од стране српских политичких партија није алтернативно, не доноси ништа ново, што већ није виђено у програмима и делима пост-комунистичких партија у другим деловима Европе. Прецизније је рећи да су трансплантиране идеје нове деснице у српском контексту представљале алтернативно читање левих проблема. Дистинктивна разлика између чешке и српске транскрипције новодесничарског дискурса јесте што су неолибералне идеје у чешком случају наишле на одазив бирачког тела, а у случају Србије тек са падом Милошевићевог режима. У сјајној анализи “чешког тачеризма” Хенли је описао његову интерпретацију као збир “дизајнираних идеологија” чији су узор еволуирали од кејнзијанске “нео-класичне синтезе” ка нео-либерализму аустријске и чикашке школе (Науека, Friedmana ...) и америчких нео-конзервативаца (Hanley, 1999: 172, 173). Политички успех чешких конзервативних нео-либерала био је неуобичајен у региону пост-комунистичких

држава у којима су владе привржене политици слободног тржишта брзо малаксале, изгубиле подршку и биле замењене националистичким или левичарским владама. Реинтерпретација неолибералних или нео-конзервативних идеја у српском контексту, како смо сведоци током 90-их, није дала пробитачан резултат у бирачком телу Србије. Ипак, као и у случају “чешког тачеризма”, промоција (нео)либералних идеја у политичком пољу Србије – а пре свега оних посвећених приватној својини, приватизацији и улози државе, може бити окарактерисан као својеврсни грамшијевски “хегемонистички пројекат” друштвене трансформације који је имао и идеолошку и цивилизирајућу мисију анти-комунистичког просвећења широких народних маса.

ЛИТЕРАТУРА

- Cohen, J. Lenard, (1993), *The Broken Bonds: the Disintegration of Yugoslavia*, Boulder, San Francisco, Oxford: Westview Press
- Elster Jon, Offe Claus, Preuss K. Ulrich, et al. (1998), *Institutional Design in Post-communist Societies* (Rebuilding the Ship at Sea), Cambridge: Cambridge University Press
- Izvor: Sean Hanley.
- Hanley, Sean, (1999), “The New Right in the New Europe? Unravelling the ideology of ‘Czech Thatcherism’”, *Journal of Political Ideologies*, 4 (2), pp. 163-189.
- Јовановић, Батрић, (1985), *Косово, Инфлација, Социјалне разлике* (Иступања у Скупштини СФРЈ 1982-1985), Београд: БИГЗ
- Kitschelt Herbert, Mansfeldova, Markowski Radoslaw, Toka Gabor (1999), *Post-Communist Party Systems* (Competition, Representation and Inter-Party Cooperation), Cambridge: Cambridge University Press
- Laski, J. Harold, (1966), “The Enlightenment: A Bourgeois Ideology”, in *Political Theory and Ideology*, The Macmillan Company, New York
- Samuelson A. Paul, Nordhaus D. William, (2000), *Ekonomija*, Zagreb: Mate
- Sartori, Giovanni (1976), *Parties and Party Systems*, Cambridge: Cambridge University Press
- Вукомановић, Дијана (2002), “Институционалне – економске и социјалне реформе у Србији (2000-2002)”, *Политичка ревија*, 1, стр. 211-242.
- Програм Демократске странке, 1990.
- Програм Демократске странке, 1995.
- Програм Демократске странке, 2001.
- Програм Демократске странке Србије, 1992.
- Програм Демократске странке Србије, 1994.
- Програм Демократске странке Србије, 2001 .
- Програмске основе Социјалистичке партије Србије, 1990.
- Основе програма Социјалистичке партије Србије, 1992.
- Декларација 6. Конгреса СПС, 2003.

Програм Српске радикалне странке, 1991.

Програм Српске радикалне странке, 1996.

Програм Српског покрета обнове, 1990.

Програм Српског покрета обнове, 2001.

Dijana Vukomanovic

CONCEPT OF PRIVATISATION IN THE PROGRAMS OF POLITICAL PARTIES IN FIRST DECADE OF TRANSITION IN SERBIA

Summary

Analysis of the relevant Serbian political parties programs (Socialist Party of Serbia, Democratic Party, Serbian Renewal Movement, Serbian Radical Party, Democratic Party of Serbia) in the period of 1990-2001 has shown that none from the above mentioned parties has managed to present normatively “clear” economic matrix, but all of them have opted for eclectic mixture. Genesis of their programs reflects combination of elements of various schools of economic thoughts. Although all relevant parties were advocating restitution of private property, market liberalization, launching of privatization and redefinition of the state regulative role in economy, their models of economic politics are quite distinctive: SPS is still advocating model of “market socialism”, SRM is authentic advocate of native rural traditionalism, whereas DPS argues for the West-European social-democratic model of “social market economy”. SRP makes combination of ideas of classic, Keynesian and (neo)liberal style of economy and, at the very end, DP will make evolution from “people’s capitalism” (*Volkskapitalismus*) into some variation of neoliberal „East-European Thatcherism“.

Key words: Socialist Party of Serbia, Democratic Party, Serbian Renewal Movement, Serbian Radical Party, Democratic Party of Serbia, private property, privatisation, denationalisation, social property, state regulation.

УДК: 323.1+327](497.11)
Примљено: 25. августа 2009.
Прихваћено: 15. септембра 2009.
Оригинални научни рад

Српска политичка мисао
број 3/2009.
год. 16. vol. 25.
стр. 213-230.

Миша Стојадиновић

Институт за политичке студије, Београд

СРБИЈА ПРЕД ИЗАЗОВИМА

Сажетак

Главни циљ овог чланка је да покаже да су нека питања много комплекснија него што изгледају. Главни метод који аутор користи у овом чланку јесте метод анализе садржаја. Аутор у овом чланку расправља о два проблема: чланство у Европској унији и политички и институционални изазови наше земље. У овој анализи аутор показује да демократски односи између и унутар земље нису увек демократски. Европска унија има не-демократски приступ према земљама које покушавају да постану њене чланице.

Наша земља се, такође, суочава са унутрашњим изазовима. Грађани наше земље имају низак ниво поверења у наше политичаре, не постоји политичка култура која је неопходна за демократски развој. Уколико наша земља жели да савлада ове проблеме наши политичари морају да схвате да се питање Србије мора решавати унутар граница. Нико неће решити наше проблеме. Ми морамо да развијемо изванредан ниво одговорности који је неопходан за демократију. Уколико не схватимо ово на време можемо упасти у озбиљне невоље.

Кључне речи: Европска унија, Србија, Косово и Метохија, демократија, политичка култура, политички дијалог.

У последње време речи као што су *Европска унија*, *евроинтеграција*... постале су незаобилазна тема како политичких дијалога, тако и наше јавности. Једни у ЕУ-и виде чувеног *Левијатана*, други спасоносну прекретницу која ће *чаробним итапом* решити све наше проблеме, углавном тешко је остати равнодушан према овом питању.

Али где је Србија у читавој овој причи? Србија је на малом брдовитом Балкану, Балкану за који се веома често везује придев

буре барута. И заиста, мало-мало па неко упали *фитиљ* овог малог *бурета*, за које се изгледа интересују сви сем оних који живе на њему. Балкан је својом геополитичком привлачношћу кроз своју прошлост одувек привлачио велике моћнике због чега је његова историја исписана *крвавим словима*.

Ситуација је у нашој земљи благо речено *аномична*. Имали смо државу која је по територији била седма у Европи, али од тада креће континуирани распад, распад који траје до данас и распад за који се тешко може рећи када ће коначно бити окончан. Ни сами грађани Србије нису више сигурни у којој држави живе.

Не може се рећи да су стране силе биле благонаклоне према нашем крају, њихов интерес је био пресудан у интервенцији на нашим просторима, а не жеља да нам помогну да самостално решимо наш проблем. Момчило Суботић каже да је након распада СССР-а и нестанка Варшавског блока, југословенски сукоб дошао као поручен САД-НАТО алијанси да дефинише свој нови идентитет, пре свега да се учврсти у Европи као мостобрану за своје даље претензије према истоку.¹⁾

Чак и ако занемаримо у потпуности шта се све дешавало деvedесетих година и раније (што је више него немогуће) и усредредимо се на *блиску прошлост* наше земље, тј. на период после 2000. године, можемо видети да је она све само не мирна. СР Југославија је постала Државна заједница Србија и Црна Гора, која је била кратког века, након чега Србија остаје сама. Ту се међутим прича не завршава, након свега овога Косово и Метохија проглашава независност и Србија опет губи своју територију. Овде ће у даљем раду бити разматрана следећа питања:

- питање Косова и Метохије и интеграције Србије у ЕУ-у и
- политичка ситуација у Србији.

* * *

Питање Косова и Метохије и питање ЕУ-е данас свакако представљају прекретницу у ком ће правцу кренути даљи развој Србије. Приликом решавања ових проблема треба бити јако опрезан зато што и најмања грешка може довести до катастрофалних последица.

Садашњи став који САД и већи део ЕУ-е заузимају по питању Косова и Метохије је доста забрињавајући. Оно што се на првом месту треба рећи да је њихово признавање независности Косо-

¹⁾ Суботић, М., *Српско питање данас*, Институт за политичке студије, Београд, 2008, стр 137.

ва и Метохије у првом реду незаконито, а сада колико је то морално о томе и да не говоримо. Они тиме директно задиру у сувереност неке земље.

Данашње модерно друштво мора карактерисати постојање закона, закона којих ће се сви придржавати и закона по којима неки неће бити једнакији од других. Владавина права је предуслов постојања демократије. Уколико тога немамо онда немамо постојање основних демократских вредности, онда немамо постојање слобода и једнакости, а када тога немамо онда немамо ни демократију.

Подсетимо се само основних вредности демократије. Данас се углавном истиче да је основна вредност и тежња демократије *једнакост људи у друштву*.²⁾

Током историје се као основна вредност демократије узимала слобода, а једнакост се тумачила као изједначавање људи у степену слободе који треба да уживају у друштву.

У античком друштву је циљ демократије био да се власт над друштвом подели на све грађане и то су они називали слободом (наравно на све слободне грађане, јер робови нису имали права политичког учествовања).

Савремена схватања демократије не прихватају било који појединачни чинилац као одлучујући за постојање или непостојање демократије. Она се темеље на претпоставци да њу конституише више чинилаца.

У првом реду то су *супстантивни чиниоци* у које се убрајају преплитање и узајамно допуњавање економске и политичке демократије, баланс између централне власти и локалне самоуправе, конституционализам, очување човекових најважнијих права и слобода, партиципација у одлучивању...

Затим имамо *етичку* димензију демократије, схваћена у духу Кантовог учења који допушта највећу могућу људску слободу, сагласно закону по коме се слобода сваког појединца може помирити са слободом свих других.

И на крају имамо *формално-процедуралну* страну демократије, тј. такво устројство метода и поступака исказивања воље и интереса грађана које омогућава да његови садржаји нуде највећи остварљиви ниво правичности и једнакости.

Дакле, демократија је резултат мноштва повољних околности које је неопходно остварити да би се омогућило њено постоја-

2) Матић, М., *Либерализам, популизам и демократија*, Институт за политичке студије, Београд, 2005, стр. 233.

ње. Радоњић у својој студији *Демократија* каже да су најважнији и најнеопходнији чиниоци за развој демократије следећи:³⁾

1. *стварање грађанског цивилног друштва* – Политички процеси који се одвијају под свеобухватном контролом неког од носилаца свеобухватне моћи, или се темеље на непорецивим колективним идентитетима и вредностима не погодују развоју демократије. Политички процеси унутар цивилног друштва, као аутентичног облика повезивања и организовања независних грађана и њиховог слободног деловања према јавној власти и уопште, омогућава да човек преферира своје реалне животне циљеве и тако сопствену визију друштвеног интереса претпостави разним органицистичким и холистичким пројекцијама *општег добра*.
2. *правна регулисаност и институционална заштићеност људских права и слобода* – Правна сигурност и правна слобода човека је претпоставка постојања демократије. Без тога нема речи о постојању демократије.
3. *културно-духовна и етичка својства грађана* – квалитет живота се у демократији оцењује према слободи појединца, а не према слободи група и организација. Демократија претпоставља окружење у којем ће појединац моћи да се исказе као индивидуа. Потребно је да човек као демократско биће поседује одређене грађанске врлине (самодисциплина, толеранција, спремност на дијалог уз поштовање других и различитих ставова...).
4. *оптимизам, храброст и вера у себе и друге* – Без овога друштво обузето безнађем и страхом, захваћено паником, може да потражи спас у тиранији.
5. *одговарајући ниво економске развијености* – Ово не значи да друштва која имају висок ниво економске развијености аутоматски имају и демократски систем. Ово значи да се тек на одређеном нивоу економске развијености може имати потребан ниво образовања и политичке културе неопходне за развој демократије.
6. *интернационализација политике и међународни амбијент* – У данашњим условима ни један друштвени процес не може остати у потпуности ван утицаја процеса која се дешавају на глобалном нивоу. На међународном

3) Радоњић, Р., *Демократија*, Центар за грађанско образовање, Подгорица, 2004, стр. 25-29.

нивоу постоје одређени захтеви који морају да се испуне да би се оно сматрало демократским (а и да би могло да буде део тих наддржавних творевина). Главни захтеви су следећи: владавина права; заштићеност приватне својине и конкуренција свих и свега; изборност представничких и јавност у раду државних органа; политичке, верске и друге слободе; право на разликовање и неслагање; узајамно поверење, солидарност, поштовање, материјална и социјална сигурност...

Е сада, да ли код нас постоји демократија? Она се не *прима* увек и свуда. За тако нешто је како то Роберт Дал каже потребан *неуобичајен склоп повољних услова*, у које он убраја *писменост, образовање, људска права, поштено и независно судство, аутономију организација и плурализам, распрострањеност богатства и равнoмерност висине дохотка*.⁴⁾

Уколико у друштву немамо постојање ових чинилаца и уколико основне поставке друштва негирају основне поставке демократије, онда немамо *демократију већ недемократију*. И ту се питање о постојању демократије и владавине демократије завршава.

Милош Кнежевић бавећи се разматрањем ЕУ-е каже да она само ствара *илузију потпуне једнакости* и да се у европској хијерархији, и без веће истраживачке муке, и данас разазнаје неколико нивоа, или аспеката неједнакости и дискриминације. Он посебно истиче следеће нивое европске дискриминације⁵⁾:

1. *европски велики и мали* – у Европи није све једно да ли је нека држава велика или мала, и поред свих нормативних, процедуралних и институционализованих механизма заштите, осећа се дискриминација мањих и слабијих од већих и снажнијих земаља у самој Унији;
2. *Брисел мимо земаља чланица* – овај ниво упућује на негативно понашање централних бриселских институција спрам држава чланица Уније, органи специфично концентрисане и трoделне подељене власти Уније, од случаја до случаја али све чешће, доносе одлуке које се косе са изворним, тј. националним и државним интересима земаља чланица;
3. *условљавање пре/кандидата* – овај ниво тиче се односа ЕУ-е према земљама које су ван ње и које су, уколико же-

4) Радоњић, Р., *Демократија*, Центар за грађанско образовање, Подгорица, 2004, стр. 24.

5) Кнежевић, М., "Варка европске хармоније", *Српска политичка мисао*, Институт за политичке студије, Београд, 4/2008, стр. 57-86.

ле да постану њени чланови, приморане да се повинују бројним захтевима, који понекад наликују на ултиматуме, јер без њиховог испуњавања њихово чланство ће бити одбијено;

4. *неувиђаван и лош однос ЕУ-е и САД-а према Русији* – овај ниво упућује на лош однос ЕУ-е, а уз вођство САД-а, на спољнополитичком плану са Русијом. Унија још увек није изградила самосталну политику према Истоку која је усклађена са новим условима;
5. *Европа надвладана Америком* – европску доскорашњу доминацију на светском нивоу наследила је Америка и
6. *Европа у континенталном троуглу* – Европа се данас обрела на просторно/временској тремеђи:
 - Америка – са којом Европа нема копнену везу, али са којом је спаја војно, политичко и друго савезништво, она је данас американизована;
 - Азија – са којом Европа има дугу копнену везу, али ЕУ, која је део Евроамерике, не може истовремено да буде и део Евроазије, барем не без Русије и
 - Африка – са којом нема копнену везу, али са којом је спојена све већом масом имиграната.

Признањем независности Косова и Метохије би се, поред чланова Повеље који штите државни суверенитет и територијалну целовитост, нарушила следећа гарантована права:

1. чланска права државе у УН-у (Србије у погледу Косова и Метохије) – овим правом се гарантује правна једнакост и недискриминација у контексту права и дужности у чланству (и у пријему), а посебно заштита суверенитета и немешање у елементе државности;
2. права неугрожавања основних елемената правне личности државе – овим правом се гарантује да правна личност државе не сме бити угрожавана од стране других држава или организација наднационалног карактера;
3. право чланица да штите унутрашњи и административни (процесни) поредак Организације УН-а – процедура као што би био пријем Косова и Метохије би довела до де-рогирања и релативизовања осталих норми;
4. право чланица да штите међународни правни поредак и изван УН-а – посебно право неинтерферирања у територијална права егзистенције државности и личности, где

је једна од дужности УН-а и чланица да поштују правну личност осталих међународно-правних субјеката у складу са UNGA Resolution 2625 (XXV).⁶⁾

Став већег дела ЕУ-е је да би Србија требало да се бави питањем њене интеграције у ЕУ-у и да не би требало да чланство у ЕУ-у схвати могућим једино уколико се одрекне једног дела своје територије. Питање Косова и Метохије је нешто што би требало да се решава невезано за питање интеграције и да ова два питања не треба доводити у везу. Раздвајање питања Косова и Метохије и ЕУ-е, је међутим, само једна *опсена*, покушај прикривања правих циљева.

Питања уласка Србије у ЕУ-у и Косова и Метохије су два међусобно нераздвојива питања. Њихово раздвајање на делове је само начин да се не наслуту целина. То је одавно позната стратегија да се велики и нерешиви проблем рашчлани на мање, решивије проблеме. На тај начин се ствара илузија којом се целина проблема укида. То може довести до тога да ми признамо независност Косова и Метохије, а да тога ни сами нисмо свесни.⁷⁾

Е сад након овога на питање *да ли Србија треба радити на интеграцији у ЕУ-у* није нимало лако дати одговор. Није довољно рећи ЕУ-а има негативан став по питању Косова и Метохије због чега треба одустати од интеграција. Уколико посматрамо које су предности интеграције Србије може се видети да су оне вишеструке и да би Србија много изгубила уколико би одустала од те идеје.

Према анализи Факултета за економију, финансије и администрацију (ФЕФА-Београд) као најважније добити од остваривања Споразума о стабилизацији и придруживању наводе се⁸⁾:

1. повлашћени приступ највећем тржишту на свету без плаћања царине;
2. преко две милијарде евра добијених бесповратних средстава и милијарду евра у предприступним фондовима наредних шест година;
3. могућност коришћења повољних дугорочних кредита Европске инвестиционе банке;

6) Јанев, И., "Косово после проглашења независности", *Српска политичка мисао*, стр. 211-222, Институт за политичке студије, 3/2008, Београд.

7) О томе опширније видети Кнежевић, М., "Србија у закасној евроинтеграцији", *Србија: политички и институционални изазови*, стр. 279-321, Институт за политичке студије, Београд, 2008.

8) Кнежевић, М., "Србија у закасној евроинтеграцији", *Србија: политички и институционални изазови*, стр. 279-321, Институт за политичке студије, Београд, 2008, стр. 289.

4. сужење простора корупцији ефикасном применом анти-корупцијске политике;
5. боље образовање младих и повећано запошљавање и
6. бржи економски раст и развој, брже достизање европских стандарда.

Као најважнији губици због евентуалног одустајања или неостварења ССП-а наводе се⁹⁾:

1. изостанак економског раста и друштвеног развоја зацртаним темпом од 7% годишње, уз непостизање повећања извоза у висини од 25%;
2. опасност да ЕУ од 2010. ускрати повлашћени извоз и поново уведе царине;
3. онемогућавање спровођења потребног институционалног и законског оквира;
4. изазивање макроекономске нестабилности без издашне финансијске помоћи ЕУ;
5. ускраћење коришћења предприсутних фондова;
6. поскупљење извора финансирања инвестирања због повећаног кредитног и инвестиционог ризика и
7. смањење стопе раста друштвеног производа.

Треба, међутим, напоменути да ЕУ постаје све непопуларнија и то не само међу припадницима држава које нису њене чланице, већ и код грађана који живе у државама које су њене чланице. Зоран Милошевић указује на то како Европска унија постаје све непопуларнија. Само 48% испитаника из ЕУ сматра чланство у овој наддржавној творевини пожељним.¹⁰⁾

Очигледно је да су користи које Србија има од ЕУ велике, али приликом вођења политике о њеном придруживању мора се водити рачуна о цени која је потребна да се плати заузврат, али не треба никако одустати од тога. У том смислу оправдано је говорити о томе како ЕУ-а има *Јанусово лице*, једно добро, које свима показује али и оно лоше, које покушава да сакрије, али чије су последице и те како видљиве. Али, без обзира на све ово Европа неће решавати наше проблеме уместо нас, она се данас и сама налази пред многобројним проблемима које је пред њу ставила глобална финансијска криза.

9) Кнежевић, М., "Србија у закаснелој евроинтеграцији", *Србија: политички и институционални изазови*, стр. 279-321, Институт за политичке студије, Београд, 2008, стр. 289.

10) О томе можете опширније видети у студији Милошевић, З., *Куповина државе*, Институт за политичке студије, Београд, 2008.

Државно питање Србије је ствар њених грађана и требало би да се решава референдумом, а не мимо њених грађана, јер то не само да не би решило питање државе него би угрозило државне интересе и стабилан демократски поредак.¹¹⁾

* * *

Ситуација у Србији данас није нимало завидна. Имамо пад индустријске производње, растући спољнотрговински дефицит, растући буџетски дефицит, велику незапосленост и раст сиромаштва. Макроекономски показатељи нису нимало сјајни: пад привредне активности, пад GDP-а, пад трговине на мало, раст инфлације, слабљење валуте и раст незапослености. Све ово говори о томе да се Србија нашла пред бројним изазовима које је потребно решити.¹²⁾

Овде, међутим, неће бити разматрана ова страна медаље, већ ће се даље излагање у овом раду орјентисати на политичке изазове пред којима је стављена наша земља.

Политичке партије чине камен темељац демократског друштва (и већине већ делотворних демократских структура), њихова главна улога се састоји из следећег¹³⁾:

1. да сакупи а потом представља друштвене интересе, обезбеђујући структуру за политичко учешће;
2. да служи као подручје за обуку политичких лидера који се припремају да једном преузму владајућу улогу у друштву;
3. да се такмичи и тежи да победи на изборима, како би управљала владиним институцијама;
4. да именује кандидате, организује политичка надметања, уједини делове гласачког дела и преведе политичке приоритете (предочи их) на језик јавне политике;
5. да буде конструктивна и критичка опозиција (када није на власти), представљајући себе као алтернативну владу коју бирачи могу желети да изаберу - остварујући тиме притисак на актуелну власт како би имала више разумевања за јавне интересе.

11) Кољевић, Б., "Државно питање Србије", *Србија: политички и институционални изазови*, Институт за политичке студије, Београд, 2008, стр. 12.

12) Опширније о томе видети Грк, С., "Србија у зони рецесионог сумрака", *Српска политичка мисао*, Институт за политичке студије, Београд, 1/2009, стр. 149-170.

13) McLean, L., "Политичке партије и кампање" *21 Прича и демократији*, група аутора, стр. 107-113, Центар за грађанско образовање, Подгорица, 2005, стр. 107.

Подсетимо се само да се однос политичких партија према демократији узима као један од критеријума за њихову класификацију. У том смислу се оне могу класификовати на *демократске* и *тоталитарне*. Демократске странке делују у демократском политичком систему, чијем су стварању и саме допринеле. Тоталитарне странке врше власт у тоталитарном, или неком другом недемократском систему, и најчешће су само оруђе у рукама неког недемократског система владавине.

Овако гледано чини се да је демократска ситуација у нашој земљи на веома високом нивоу с обзиром на број политичких странака које постоје код нас.

Табела бр. 1:
Број партија према години уписа у регистар¹⁴⁾

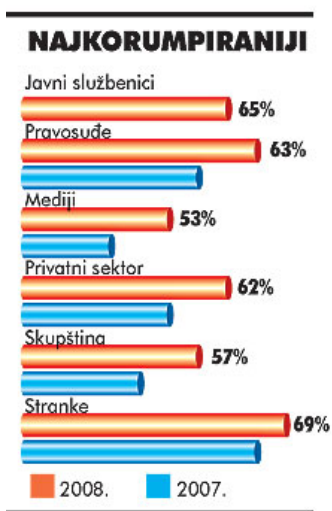
година	регистар Републике Србије			савезни регистар	
	уписано	брисано	активно	уписано	брисано
1990.	60	1	52	24	0
1991.	15	0	13	11	0
1992.	29	2	26	8	0
1993.	14	0	14	1	0
1994.	10	0	9	11	0
1995.	6	1	5	4	0
1996.	11	1	9	12	1
1997.	28	0	24	7	1
1998.	12	2	10	7	2
1999.	16	2	15	7	2
2000.	23	1	20	13	3
2001.	20	0	16	20	5
2002.	23	1	21	20	1
2003.	30	3	28	0	0
2004.	35	9	33	4	2
2005.	25	6	24	1	2
2006.	36	5	36	0	0
2007.	43	2	43	1	2
2008.	41	2	41	0	0
2009.	1	0	1	0	0
укупно	478	38	440	151	21

14) Јовановић, М., *Политичке институције у политичком систему Србије*, Институт за политичке студије, Београд, 2008, стр. 111.

На основу ове табеле може се видети да данас у Србији на основу података из оба регистра постоји 570 политичких странака. Оно што се још може видети је и то да број политичких странака пада до 1996. године да би се након тога започео тренд раста. Без обзира на то колико политичке странке погодују развоју демократије (а подсетимо се онога што смо већ рекли у овом излагању а то је да је демократија скуп многобројних чиниоца које је потребно ради њеног постојања остварити, а не само једног) број политичких странака је заиста превелик. Поставља се питање колико он у ствари одмаже развоју наше државе, јер је заиста у овако *малој* земљи оволики број политичких странака непотребан, и он је пре израз унутрашње подељености него средство за остваривање демократског друштвено-политичког система.

Владимир Гоати, посматрајући број политичких странака сматра да политичка сцена у Србији улази у фазу умереног вишепартизма у коме неће бити места за странке које не желе и не могу да праве коалиције.¹⁵⁾

График бр 1:
Присутност корупције према мишљењу грађана Србије

Треба, међутим, без обзира на све ово видети на који начин грађани Србије виде друштвено-политичку ситуацију у којој се налазе.

Овде ће се даље разматрати мишљење грађана о заступљености корупције (због тога што оно може бити показатељ поверења које грађани имају у одређене секторе друштва) и о њиховом поверењу које они имају према владајућим, али и према опозиционим странкама

Проблем корупције је проблем на који свакако треба обратити пажњу. То је проблем који онемогућава учвршћивање демократских институција и спутава привредни развој земље. Колико је проблем корупције озбиљан, и ко-

15) Гоати, В., *У Србији неће више бити места за мале странке*, 31. 08. 2009, www.e-novine.com.

лико је он уосталом присутан у свести грађана Србије, можда најбоље говоре и подаци до којих се дошло у истраживању “Глобални барометар корупције 2009” које су спровели *Транспарентност интернешенел* и *Галуп*.¹⁶⁾

Грађани Србије сматрају да највише корупције има у политичким странкама, затим у јавним службама, судству, приватном сектору, парламенту и медијима.

Ово је јако забрињавајуће јер ако грађани сматрају да је корупција заступљена у било ком сектору друштва, онда се не може говорити да грађани имају поверења у тај сектор. О томе говоре и подаци о степену поверења у владајућу коалицију и опозиционе странке.

Табела бр. 2 :
Колики је степен поверења у владајућу коалицију?¹⁷⁾

ОДГОВОР	Процент
Велики	1.9
Осредњи	26.8
Мали	29.7
Никакав	37.6
Без одговора	4.1
УКУПНО	100%

Табела бр. 3:
Колики је степен поверења у опозиционе странке?¹⁸⁾

ОДГОВОР	Процент
Велики	5.4
Осредњи	30.8
Мали	31.4
Никакав	28.6
Без одговора	3.8
УКУПНО	100%

На основу ових табела се може рећи да је поверење грађана у опозиционе странке нешто веће него у владајућу коалицију. Оно што се, међутим, може рећи и за једне и за друге јесте то да грађани у њих немају пуно поверења. Наиме, скоро 2/3 грађана има мало или нимало поверења, како у странке владајуће коалиције, тако и у опозиционе странке.

16) Ово истраживање се традиционално спроводи у 69 земаља света.

17)

18) Маринковић, Д., "Синдикати и политичке странке у транзицији", *Политичка ревија*, стр. 39-61, Институт за политичке студије, Београд, 2/2009, стр. 55.

Треба напоменути да у политици Србије не постоји јасно дефинисана дугорочна стратегија, већ се мере мање-више предузимају *ad hoc*.

Оно чему свакако треба тежити јесте развој *политичке културе*, која је у нашој земљи, али и у многим другим, занемарена. Без постојања политичке културе имамо политичку некултуру.

Политичка некултура, такође, представља једну од препрека остваривања демократије. Код нас постоји опасна навика која се одржава у начину на који мислимо: *постоји само за и против*. Ово је тотално погрешан начин размишљања. Њима недостаје оно између. Друштвена ситуација је много сложенија од просте поделе на за и против, и док се то не схвати, увек ћемо имати спорове и сукобе. Макс Вебер истиче три кључне особине које би требало да имају политичари: *страст, одговорност и мера*. Без тога не може постојати права политичка култура која ће водити ка једном демократском режиму. Оно што се најчешће дешава је да у политичким односима преовладава *страст док одговорност и мера изостају*.¹⁹⁾

Без постојања политичке културе не може се говорити о постојању политичког дијалога и толеранције који воде ка остваривању демократских начела.

Проф. Ђуро Шушњић бавећи се дијалогом каже да је дијалог *разговор двојице или више слободних људи, који хоће да размене ставове о за њих важном питању, на које дају различите одговоре, како би, у равноправним условима, дошли до одговора којим би обојица, или сви били задовољни*.²⁰⁾

Политичког дијалога нема тамо:

1. где је мерило истине моћ;
2. где се политичке одлуке доносе у уским круговима политичких елита;
3. где се грађани претварају у масу;
4. где не постоји сарадња између грађана и где их не повезују универзалне вредности: слобода, равноправност, солидарност, пријатељство, љубав;
5. где се подстичу верски, национални, расни, класни и други сукоби;
6. где политичари користе право на грешку (право на грешку у политици не постоји – онај ко грешти мора да одговара);

19) Радоњић, Р., *Демократија*, Центар за грађанско образовање, Подгорица, 2004, стр. 10.

20) Шушњић, Ђ., *Дијалог и толеранција*, Чигоја штампа, Београд, 1997, стр. 14.

7. где политичари манипулишу грађанима;
8. где политичари пропагандом шире лоша осећања (завист, мржњу, пакост) и лоша стања (страх, стрепњу, панику, лукавство);
9. где се у политичком животу девалвирају речи и језик (када иза изговорених речи нема дела и значења, већ обмане и лажи);
10. где се у политици обећава, а обећања се не остварују;
11. где влада политика тлачитеља и тлачених, моћника и немоћних (и када се разговара у таквој политици се не води дијалог, већ се најчешће одмеравају лукавства, преваре, довитљивост и лажи – то је *разговор* обмањивача и обманутих) и
12. где сви говоре а нико никога не чује (то је брбљаоница, а не политичка заједница).²¹⁾

Уколико се придржавамо ових на први поглед једноставних правила (али она то нимало нису, у осталом о томе говори и недостатак правога политичког дијалога на нашим просторима) можемо очекивати да разумним дијалогом дођемо до решења која су прихватљива за све а не само за неке.

И НА КРАЈУ

Србија се на почетку XXI века налази у веома тешком положају. Раздирана је политичким притисцима споља и политичким изазовима унутра. Питања која за сада изгледају нерешива у потпуности преокупирају, како политичку сцену Србије, тако и наше грађане.

Пред овако комплексна питања, као што су на пример питање Косова и питање уласка у ЕУ-у, Србија излази оптерећена политичким и институционалним изазовима које је потребно решити да би на одговарајући начин изашла на крај са притисцима који јој се намећу споља.

На основу свега горе наведеног може се видети да грађани Србије немају много поверења у нашу политичку сцену (без обзира на то да ли се ради о владајућој коалицији или о опозиционим странкама). С друге стране имамо велику политичку подељеност (скоро 600 политичких странака на територији Србије), што опет доводи до подељености међу грађане и одлагања могућности да се

21) Уљаревић Д., “Значај и улога толеранције у демократском друштву”, 21 прича о демократији, група аутора, стр. 23-35, Центар за грађанско образовање, Подгорица, 2005, стр. 27.

коначно дође до неког јединственог става о важним проблемима које је под хитно потребно решавати.

Да би се то омогућило потребно је радити на демократизацији нашег друштва (при том се не мисли на развој чисто формалне демократије, већ оне најбитније, а то је демократија која треба да постоји у стварности) и развоју политичке културе.

Ово све је немогуће остварити уколико између наших политичара поново не завлада политички дијалог и толеранција и уколико се интереси наше земље не почну стављати испред личних интереса.

Уколико се ми сами међу собом не слажемо и уколико сами не бринемо о себи неће нико уместо нас решавати наше проблеме. Потребно је пробудити у нашем народу одговорност за своје поступке (а нарочито на политичкој сцени) и превазићи те наше несугласице. Уколико се то не деси увек ћемо тражити одговор негде *напољу* и увек ћемо бити оптерећени наметањем решења споља, која не само да нису у нашем интересу, већ су директно против њега. Та решења су углавном обојена личним интересима моћника и у том смислу треба бити опрезан приликом њиховог прихватања. Наравно, она се не требају аутоматски одбацивати, већ је потребно из свега извући оно најбоље, оно што ће нам користити. Али, то треба да буде ствар о којој ће одлучивати грађани који живе у тој земљи, јер се државно питање не може решавати ван граница земље.

И на крају:

Можемо ми бити Европејци, али морамо љубоморно чувати свој национални идентитет.²²⁾

ЛИТЕРАТУРА

- Гоати, В., *У Србији неће више бити места за мале странке*, 31. 08. 2009., www.e-novine.com.
- Грк, С., "Србија у зони рецесионог сумрака", *Српска политичка мисао*, стр. 149-170, Институт за политичке студије, Београд, 1/2009.
- Јанев, И., "Косово после проглашења независности", *Српска политичка мисао*, стр. 211-222, Институт за политичке студије, Београд, 3/2008.
- Јовановић, М., *Политичке институције у политичком систему Србије*, Институт за политичке студије, Београд, 2008.
- Кнежевић, М., "Варка европске хармоније", *Српска политичка мисао*, стр. 57-86 Институт за политичке студије, Београд, 4/2008.

22) Попов, Ч., "Посуало српство", *Хвосно*, бр. 58, О Михољдану, 2008, стр. 15.

- Кнежевић, М., "Србија у закаснелој евроинтеграцији", *Србија: политички и институционални изазови*, стр. 279-321, Институт за политичке студије, Београд, 2008.
- Кољевић, Б., "Државно питање Србије", *Србија: политички и институционални изазови*, стр. 7-19, Институт за политичке студије, Београд, 2008.
- Маринковић, Д., "Синдикати и политичке странке у транзицији", *Политичка ревија*, стр. 39-61, Институт за политичке студије, Београд, 2/2009.
- Магић, М., *Либерализам, популизам и демократија*, Институт за политичке студије, Београд, 2005.
- Милошевић, З., *Куповина државе*, Институт за политичке студије, Београд, 2008.
- McLean, L., "Политичке партије и кампање" *21 прича о демократији*, група аутора, стр. 107-113, Центар за грађанско образовање, Подгорица, 2005.
- Попов, Ч., "Посуслало српство", *Хвосно*, бр. 58, О Михољдану, 2008.
- Радоњић, Р. *Демократија*, Центар за грађанско образовање, Подгорица, 2004.
- Суботић, М., *Српско питање данас*, Институт за политичке студије, Београд, 2008.
- Уљаревић Д., "Значај и улога толеранције у демократском друштву", *21 прича о демократији*, група аутора, стр. 23-35, Центар за грађанско образовање, Подгорица, 2005.
- Шушњић, Ђ., *Дијалог и толеранција*, Чигоја штампа, Београд, 1997.

Abstract

In the XXI century Serbia did not solve yet her basic problems such is for example the mater of state borders. The main question that preoccupied our politicians today is how our state can become a member of the European Union. We must be very careful with this because the price of this membership can be very high.

In this article we discuss about two problems. The first one is the problem of membership of our country in the European Union and the mater of Kosovo and Metohija which is indissoluble part of this problem, and the second one is the political and institutional challenges of our country, a specially the political disagreements and the low level of trust of our citizens in our political system.

These two problems are very important for development of our country in the future. In this article we are seeking for the answers on the following questions:

- The mater of membership in the European Union?
- The price of that membership?
- What are the basic conditions for the democratic political regime?
- The mater of Kosovo and Metohija?

- The political situation in Serbia?
- Political culture and political dialog?

Misa Stojadinovic

SERBIA CONFRONTING VARIOUS CHALLENGES

Summary

The basic goal of this article is to show that the some issues are more complex than it seems. The main method that author using in this article is the Content Analysis. Author in this article discussing about two problems: membership of our country in the European Union and the political and institutional challenges of our country. In this analysis author shows that the democratic relationship between and inside the country are not always democratic. The European Union has non-democratic approach toward the countries that trying to become their member.

Also our country is confront with the inside challenges. Citizens of our country have the low level of trust in our politicians, there are no political culture that is necessary for the democratic development. If our country wants to overcome these problems our politicians must realize that the mater of Serbia must be solved inside the borders. Nobody will solve our problems. We must develop a certain level of responsibility that is necessary for the democracy. If we do not realize this on time we can be in serious trouble.

Key words: the European Union, Serbia, Kosovo and Metohija, democracy, political culture, political dialog.

ЧЛАНЦИ И СТУДИЈЕ

УДК: 316.74:2.
Примљено: 28. јула 2009.
Прихваћено: 09. септембра 2009.
Оригинални научни рад

Српска политичка мисао
број 3/2009.
год. 16. vol. 25.
стр. 231-256.

Љубиша Р. Митровић
Филозофски факултет, Ниш

ОБНОВА РЕЛИГИЈЕ У САВРЕМЕНОМ ДРУШТВУ И ЊЕНА УЛОГА У АФИРМАЦИЈИ КУЛТУРЕ МИРА¹⁾

*Наука без религије је хрома,
а религија без науке слепа
Ајништајн*

*Не постоји ни један разлог да се мисли
да ће свет у XXI веку бити и за нијансу
мање религиозан него што је данас.*

Питер Л. Бергер

*Морамо повезати етику разумевања међу
појединцима с етиком планетарне ере, која
тражи глобализацију разумевања,
тј. интелектуалне
и моралне солидарности човечанства.*

Едгар Морен

1) Рад је део истраживачке активности аутора на пројекту 149014Д *Култура мира, идентитети и међуетнички односи у Србији и на Балкану у процесу евроинтеграција*, који се реализује на Филозофском факултету у Нишу, а финансира га Министарство за науку и технолошки развој РС.

Резиме

Обнова и успон религије у савремености израз је структуралне кризе дугог вала и историјске рестаурације, а са друге стране она је и својеврсни духовни облик критике те кризе.

У центру ауторове анализе налазе се религија и савремено друштво: однос кризе и ширење феномена религиозности и ретрадиционализације насупротив процесима модернизације и секуларизације. Аутор истражује савремене противречности неолибералног модела транзиције и асиметричног типа моноцентричне глобализације – који су генерирани у савремености енормне социјалне неједнакости и противуречности између Севера и Југа, између богатих и сиромашних друштвених класа. У овом контексту, глобализације и фрагментације савременог друштва и социјалдарвинизације друштвених односа, аутор анализира отуђени положај човека у савремености и излаже критику апологетског позитивизма у науци и филозофији, а посебно разматра манифестну и латентну улогу религије у савременом друштву, са посебним освртом на Европу и Балкан.

Аутор успон религије, а посебно религијског фундаментализма, повезује са блокираним процесима модернизације и развоја, подвлачећи да трансформација религије од облика креативног испољавања човекових социо-психолошких снага, у облик регресивне деструкције произилази пре свега из структуралних неједнакости и разних облика социјалног насиља у свету, јер како истиче једна максима „Мач ступа на сцену онда када правда закаже и закасни“.

У проблематизацији ове теме, аутор афирмише тезу да је успон религије не само израз кризе савременог друштва, већ и облик побуне против апологије размрвљеног аналитичког ума и социјалних неправди. Она је, дакле, са друге стране и својеврсна критика дехуманизације положаја човека и покушај обнове теологије ослобођења. Аутор посебно поентира место и улогу религије у развијању културе мира, глобализације солидарности и разумевања у свету, истичући да нема глобалног мира у свету без глобалне правде.

Кључне речи: религија, ревивализација, криза, противречности и сукоби, култура мира.

УВОД: ЧОВЕК КАО HOMORELIGIOUS И МУЛТИКОМПЛЕКСНО БИЋЕ

Човек је мултикомплексно биће поливалентне структуре: homosapiens, али и homoreligious, разумно и осећајно/верујуће биће. Његов антрополошки тоталитет је безмеран као макрокосмос. Од антике до данас бројни истраживачи су трагали за открићем тајне човекове природе, загонетно застајући и редукционистички описујућу ту „трску која мисли“, то „највеће чудо природе“, загледано у себе и звездане просторе, ужасавајући се њиховог бескраја и тишине (Паскал). Радо се сећамо *Паскалове* филозофске метафоре: „човек је само трска, најслабија у природи; али трска што мисли... срце има умовања које разум не познаје. Срце осећа Бога, а не разум. Ето шта је вера...“²⁾ У вези са овом комплексном и противречном човековом природом различити су аутори истицали бројне друге ентитете човековог бића, а *Достојевски* је записао „човек је највећа тајна и загонетка на свету“.

У свом еволуционом развоју у процесу биолошког и социолошког очовечења, човек је упоредо са развојем своје праксе развијао и различите облике друштвене свести. Истраживачи најчешће говоре о три етапе у развоју његове свести и погледа на свет: религијска, здраворазумска и научна. Историјска пракса показује да се само на нивоу апстракције могу издвојити ове етапе, док у друштвеној пракси развоја човечанства ови различити облици свести и погледа на свет појединачно и друштвених група теку паралелно, прожимајући се, преливајући се. То најбоље показује жилаво истрајавање религије као облика друштвене свести кроз миленијуме, посебно у условима савременог научно-технолошког прогреса.

У филозофији и науци развијене су различите теорије о узроцима настанка, структури и функцији религије као облика друштвене свести. Постоје различите класификације и прегледи тих теорија дате из угла различитих корпуса сазнања: библијских списа, филозофије религије, антропологије религије, социологије религије, психологије религије и историје религије. Српски социолог религије *Ђуро Шушњић* истиче да нема повлашћене тачке гледишта, односно једнострано тачне теорије о религији, те у својој студији *Религија I и II* (1998) даје преглед теорија религије као: теорија о пореклу, теорија о структури, теорија о развоју, теорија о функцији, теорија о облику, теорија о значењу, теорија о истини

2) Paskal, Blez, *Refleksije u samoći*, Astimbo, Beograd, 2003, str. 338.

и теорија о вредности.³⁾ Инсистирањем само на доминацији једног фактора, као експликативне матрице у појединим парадигмама на нивоу апстракције, најчешће се поништава многоплурална основа света фактора, који у детерминистичком склопу производе религијску свест и најразличитије облике њеног испољавања и њене функције у друштвеном животу.

У овом раду, предмет анализе је религија као феномен, посебно процеси њене обнове и њена улога у савремености. Историја литературе о религији открива нам најчешће три групе фактора који узрокују њен настанак и егзистенцију у друштву: гносеолошки, социјални и антропо-психолошки. У овом раду ми истражујемо, пре свега, социјалне и антропо-психолошке факторе и њихов утицај на обнову религије у Европи и њену будућност.

Социолози религије у разматрању извора и узрока религије и религиозности и њене функције указују на *три узрока настанка и опстајања* религије у друштву: 1. *гносеолошки* – неразвијеност човековог сазнаја, друштвене свести; 2. *социо-класни* – експлоатација и социјална несигурност друштвених положаја друштвених група и 3. *антрополошко-психолошки* (коначност и трошност људских живот и фаустовска тежња ка бесконачности и трансцедентности).

Просветитељи су превасходно сматрали да је религија израз неразвијене друштвене свести, а црква и њене институције инструменти заглупљивања и ропства. *Марксист*, такође, редуковано религију третирају као производ социо-класне сегрегације у друштву и облик човекове отуђености („илузорно сунце“, „опијум за народ“ – Маркс). *Грађански теоретичари* – антрополози, психолози, социолози религије открили су антрополошко-психолошку, социјално-интегративну, културно-идентитетску, егзистенцијалну функцију религије и религиозности.

Кроз историју паралелно су егзистирали ови различити узроци религиозности, преплићући се прожимајући се у процесима социјализације и акултурације, у интеракцијским односима на релацији: личност, култура, друштво. При том се примарност и тежина ових узрочних синдрома мењала кроз историју, у различитим њеним фазама и типовима глобалних друштва: традиционалном (протомодерном), модерном и постмодерном. На основу истраживања и хипотетичко-методолошког приступа могли бисмо истаћи да: 1. у традиционалним друштвима главни узрок настанка и егзистенције религије јесте сазнајни, тј. неразвијеност рационалне свести; 2. у модерном индустријском друштву је социјално-класни, а у 3.

3) Видети опширније о томе у студији Ђ. Шушњића *Religija II*, Čigoja štampa, Beograd, 1998, str. 187-241.

постмодерном – антрополошко-психолошки фактори су узрок настанка, егзистенције и жилавог опстајања религије.

КРИЗА И ПОВРАТАК ПОСТСЕКУЛАРНОГ ДРУШТВА

Живимо у динамичном и противречном добу – које је разлето између високог научно-технолошког прогреса и друштвеног субразвоја (М. Кастелс). Свет је доиста на раскршћу, на цивилизацијском прелазу од класичног индустријализма ка постиндустријској цивилизацији и ка постмодерном друштву. У овај склоп глобалних друштвених промена реализује се и транзиција у форми историјске рестаурације, као и радикална актуелна криза која има структурални карактер и која је дугог таласа. У овом контексту суочени смо са разлагањем старих структура и облика друштвеног живота и споре изградње нових друштвених институција, са различитим облицима регресије и аномије. Суочени смо са феноменом „живота у фрагментима“ (З. Бауман), реификације и обнове религије. На овим процесима инструменталне рационалности и масовног потрошачког друштва, „друштва спектакла“, све се више јавља феномен „усамљене гомиле“ и повлачење човека из јавног живота. Социолози све више говоре о феномену ревивализације религије, десекуларизације и ретрибализације. Хабермас пише о повратку постсекуларног друштва.

Од Просветитељства до Ничеа у филозофији је некада постојало доба под лозинком „Бог је мртав“. Наше доба, истиче француски филозоф Мишел Онфре, јесте пре доба његовог повратка.⁴⁾ О њему социолог Пјер Бурдије пише као о добу радикалне структурне кризе и неоконзервативне историјске рестаурације, док Јирген Хабермас најављује повратак постсекуларног друштва, у коме се пробија сазнање о спремности да „филозофија учи од религије и то не из функционалних, него сећајући се својих ’хегелијанских процеса’ учења – и садржинских разлога“.⁵⁾ Указујући да је секуларизација друштва у доба комунистичког атеизма и инструменталне рационалности научног позитивизма „исклизнула са колосека“, овај еминентни филозоф истиче да „филозофија има разлога да покаже спремност да учи од религијских традиција“⁶⁾, предлагајући

4) Опширније у: Onfre, Mišel, *Ateološka rasprava – fizika metafizike*, Rad, Beograd, 2005.

5) Habermas, Jirgen, *Predpolitičke osnove demokratske pravne države*, u: *Dijalektika sekularizacije*, Dosije, Beograd, 2006, str. 27.

6) Исто, стр. 26.

да се „културна и друштвена секуларизација схвате као двоструки процес учења који традиције просветитељства, исто тако као и религијска учења позива на рефлексију о њиховим границама“⁷⁾. Указујући на потребу дијалога између филозофа и теолога, Хабермас свој пледоаје поентира на начин да секуларни грађани и грађани-верници у либералној држави данас треба да се опходе једни према другима, подвлачећи да „секуларни грађани не смеју принципијелно оспоравати религијским сликама света потенцијал истинитости, нити смеју спорити својим религијским суграђанима право да језиком религије дају допринос јавној дискусији“⁸⁾.

О узроцима ревивализације религије и нарастању фундаменталистичких покрета у савремености

Живимо у доба научно-технолошког напретка и цивилизацијско-социјалног субразвоја. *Човечанство се налази на раскршћу између новог технократског постмодерног тоталитаризма и посткапиталистичке алтернативе.*

Урушавање социјализма довело је до сумрака идеологије традиционалне левице и узмаха еманципаторских покрета у свету. Победом неолибералне идеологије тржишног фундаментализма отворен је пут историјске рестаурације и повратка на друштвену и политичку сцену снага конзервативизма. С правом примећује *И. Волерстин* да 1989. година означава не само пад социјализма, већ и класичног либерализма, 200 година после победе грађанске револуције (1789).⁹⁾

Мондијализација капитала у савремености, испољена у форми асиметричне глобализације, производи различите последице по односе у глобалном светском систему између његових различитих делова. Она је довела до:

1. јачају структуралних неједнакости и противречности између земаља светског центра и земаља светске полупериферије и периферије;
2. увећавају се и заостравају диспропорције у развоју између Севера и Југа;
3. растапа се и реструктурира модел социјалне државе благостања; на делу је пад и измак социјал-демократског модела капитализма у Европи и свету;

7) Исто, стр. 16.

8) Исто, стр. 32.

9) Видети опширније о томе у: Volerstin, Imanuel, *Posle liberalizma*, Službeni glasnik, Beograd, 2005.

4. јачају процеси реколонијације, „експлоатације без граница“ у глобалним, регионалним и локалним оквирима, чиме се заоштравају класне и социјалне противречности и сукоби.
5. обнавља се социјално питање (проблем сиромаштва, депривације, маргинализације, незапослености, глади, искључивост) у свету.
6. узмак еманципаторских покрета у свету праћен је обновом и ширењем неоконзервативних идеологија деснице и нарастањем фундаменталистичких покрета (у политици, култури и религији).

У овом контексту савремених друштвених промена у свету, *обнова религијског и појава фундаменталистичких покрета* објашњава се од стране социолога:

- као израз неуспеха процеса модернизације у земљама у развоју;
- као последица урушавања социјализма;
- као израз одбране идентитета у условима асиметричног модела глобализације, који доводи у питање националне и државне суверености;
- као реакција на структурално (социјално и симболичко) насиље у свету, које мале народе и неразвијене земље доводи у још подређенији положај зависности и маргинализације;
- као облик инструментализације религије у идеолошке и политичке сврхе и преусмеравање друштвених сукоба, тј. политичке и идеолошке камуфлаже и легитимације постојећих сукоба у свету.

Хантингтонова теорија о сукобу цивилизација, у крајњој инстанци, израз је геостратешке транзиције која се збила у последњих 20 година у свету. Она је део гекултуре земаља светског центра, пре свега САД, и њеног виђења перспекције светских токова. Али, она прикрива стање односа хегемоније у свету и жели амнестирати Америку и друге моћне земље од одговорности. Иза Хантингтонове тезе о сукобу цивилизација и идентитетском сукобу – скрива се реалност нараслих структуралних социјалних неједнакости и насиља које постоји у савременом свету.

У праву је био *Ф. Џејмсон* кад је тврдио да постмодерна култура западне цивилизације има двоструко лице: једно гламурозно – у знаку „друштва спектакла“, а друго крваво – оличено у енормној

експлоатацији без граница, тортуру, културу насиља и смрти. Или, како други истраживачи говоре – о настанку убиственог *капитализма катастрофе* (Н. Клајн)

Модел асиметричне неолибералне глобализације у савременисти доводи до мекдоналдизације друштва у светском центру, а у осталим зонама светског система производи периферизацију привреде, друштва и културе. Богати постају све богатији, а сиромашни сиромашнији.

Норвешки социолог – економист *Ерик Рајнер*, у својој студији „*Глобална економија*“, анализирајући однос између развијених и неразвијених земаља у свету, илустративно показује како се стратегија развоја и односа између индустријски најразвијених земаља и осталог света није променила од Адама Смита до данас. Само су се мењале форме експлоатације. Богати задржавају полуге моћи репродукције капитала, а неразвијеним земљама остављају мрвице. Земље *Севера* држе кључеве богатства, а *Југ* служи као извор сировине, јефтине радне снаге и тржиште за туђу робу.

У оваквим неравноправним и поларизованим односима у светском систему, суверенитет националних држава, како пише *Кристофер Лаш*, двоструко је нападнут.¹⁰⁾ Споља, процесима глобализације, а изнутра нарастањем сепаратистичких покрета; на делу је обнова религијског феномена, ретрадиционализација културних образаца и појава фундаменталистичких, религијских и политичких покрета. *Фундаментализам* у нашој савременисти није биолошки производ, већ израз одређених друштвених односа у свету. Као што је појава анархизма у свету била реакција на интеграцију социјал-демократије у владајући поредак, тако се данас фундаментализам јавља као реакција на структуралне неједнакости и социјално насиље у свету. Појава религијског и политичког фундаментализма најчешће су реакција на агресивну мондијализацију капитала и арогантну политику новог Левијатана, тј. светског господара моћи и његове праксе неконтролисаног државног тероризма. Она је одговор и на модел неолибералне глобализације, као облик економске експлоатације без граница (норми, стандарда). На политичку хегемонију, без контроле и ограничења и на културну хегемонију, као израз симболичке моћи и насиља у свету.

Не правдајући ни један облика тероризма у свету, ваља истаћи да се фундаментализам јавља и као израз немоћи, тј. негативне контрамоћи, маргинализованих, понижених и обезвређених група и народа, којом се жели оспорити владајућа култура, американи-

10) Опширније у: Laš, Kristofer, *Pobuna elita i izdaja demokratije*, Svetovi, Novi Sad, 1996, str. 49.

зација света и ширења неоколонијалне културе зависне модернизације. У условима асиметричне глобализације, када моћне нове технологије умрежавају свет, када тржиште постаје глобално, политичке границе транспарентне, *култура (геокултура) постаје последњи бедем одбране идентитета и форма културног отпора*.¹¹⁾ Посредством ње мали народи желе сачувати душу и право на културну различитост. Најзад, треба подвући да су у праву они аутори који тврде да у последњих 100 година, а посебно на крају XX века и на прагу новог миленијума, настају промене у лику глобалних мегатрендова: *од геополитике на почетку XX века, ка геоекономији на крају века и ка геокултури у XXI веку*. Наравно, ове мегатрендове треба повезати и са суштинским променама у структури и динамици модерног друштва, са променама у расподели друштвене моћи. У том контексту, треба рећи да уместо Хантингтонове теорије о сукобу цивилизација, *треба истраживати претпоставке за дијалог и партнерство различитих цивилизација и култура*. Извесно је да *нема глобалног мира без глобалне правде*. Све док постоји структурално насиље, оно ће производити и неправду и сукобе. Ни религије, нити народи и друштвени покрети нису сами по себи зло, већ то постају у одређеном контексту када су инхибирани, редуковани и дехуманизовани у друштвеним односима, антагонистичком систему расподеле друштвене моћи.

НЕКЕ ХИПОТЕЗЕ У ПОТРАЗИ ЗА СОЦИОЛОШКИМ ОДГВОРОМ О МОГУЋИМ УЗРОЦИМА ОБНОВЕ РЕЛИГИЈЕ У СВЕТУ И ЊЕНУ БУДУЋНОСТ У 21. ВЕКУ

На основу литературе и теоријско-емпиријских истраживања, могли бисмо дефинисати *неколико могућих (хипо)теза* о узроцима обнове религије у Европи и свету.

Прво, да је обнова религије израз неуспеха модернизације, пре свега, у земљама трећег света и шире, те да, како истиче Питер Л. Бергер, „узалуд један број социолога религије покушава да спасе стару секуларизациону теорију нечим што бих ја назвао борбом

11) Опширније о томе у ауторовом раду: Mitrović, Ljubiša, *Pravoslavlje – štit i bedem protiv duhovne kolonizacije*, u: *Dve hiljade godina hrišćanstva na Balkanu*, JUNIR, Niš, 2001, str. 130-134.

за тезу: модернизација условљава секуларизацију... сматрам ову тезу изузетно необудљивом“.¹²⁾

Друго, глобална економска и социјална криза и пад великих идеологија, имплозија социјализма, омогућили су ширење религиозности и ретрадиционализације и десекуларизације света.

Треће, транзиција као историјска рестаурација, зауставила је процес секуларизације у постсоцијалистичким друштвима и отворила пут реафирмацији предмодерних облика живота (распад друштва, пад у заједницу и ширење религиозности).

Четврто, обнова религије јавља се и као реакција на наглашену материјалистичку, тржишну и потрошачку оријентацију западних земаља. Обнова религије се јавља као реакција на отуђење човека у масовном потрошачком друштву, које производи „усањену гомилу“. С правом је Хедер Ентеринг Киндергатен писао: „Митови су штитови против социјалне и духовне куге коју производи потрошачки XX век“.

Пето, глобализација као мекдоналдизација, отворила је пут духовној реколонизацији, те се у том смислу обнова религије узима као штит и бедем за очување културних идентитета, посебно малих народа.

Шесто, оним темпом којим се Европска унија одваја од социјалдемократског модела капитализма (социјалне државе благостања) и у њој почиње доминирати неолиберални плутократски систем капитализма, увећаваће се социјалне неједнакости, социјалне противречности и насиље, масовна несигурност људи, социјално питање и религија у Европи.

Седмо, актуелна глобална економска криза, као израз неолибералне стратегије развоја и похлепе светске банкократије, својим последицама – глобализацијом ризика – широм планете доноси социјалну несигурност, фрагментираност и пад бројних класа и слојева; она такође представља основу ширења религије у савремености. Треба рећи и да ће у зависности од темпа елиминације жаришног синдрома, оличеног у структуралним неједнакостима у свету, зависти и то да ли ће ревивализација религије представљати пролазни феномен или појаву „дугог вала“.

Осмо, обнова религије може помоћи реафирмацији вредности идеја културе мира међу људима и народима, који припадају различитим културама, расама, идеологијам, политичким системима.

12) Berger, Piter L. Desekularizacija sveta: opšti pregled, u: *Desekularizacija sveta – oživljavanje religije i svetske politike*, Mediteran Publishing, Novi Sad, 2008, str. 23.

Девето, најзад, религија може, као облик илузорне свести („опијум за народ“...), бити и фактор отуђења човека у савременом друштву, али и фактор теологије ослобођења, тј. мобилизације социјалне енергије маса за друштвену интеграцију и социјалну мобилност на плану борбе против социјалне неправде, а за економски и културни препород друштва, његов развој и еманципацију човека.

Овде дајемо краћи осврт на неке од ових извора/узрока ревивализације религије у Европи и свету.

1. Неолиберална транзиција као историјска конзервативна рестаурација, основа је обнове религије крајем 20. века и почетком новог миленијума.

Имануел Волерстин је у својој студији *После либерализма* устврдио да 1989-та година не значи само имплозију социјализма, већ да је означила и слом вредности класичног либерализма. Он истиче да је извршено потискивање две моћне идеологије – либерализма и социјализма, које су наизменично владале у последња два века у Европи и свету, а да је отворен простор за излазак на сцену снага неоконзервативне идеологије и облика друштвене свести, као и утирање пута оживљавању пута предмодерним облицима друштвене праксе. На овом фону из „подрума“ и „катакомби“ потиснуте колективне свести избила је на друштвену сцену и религија, која сада у реалним социјалним противречностима и сукобима, непокојствима савременог света и човека, тражи и налази храну за свој легитимитет и ширење. На Истоку, простору бивше социјалистичке заједнице, она представља културну замену за пропалу идеологију и снажан инструмент конструисања идентитета.

Неолиберализам својом доктрином шока довео је до успона „капитализма катастрофе“ (Н. Клајн). Радикална реприватизација, либерализација и дерегулација – произвели су структуралне социјалне неједнакости, насиље и социјалдарвинизацију друштвених односа. Из ових реалних противречности и аномије у националним и глобалним друштвеним оквирима, бројне друштвене групе доживеле су социјални пад; нашле су се у стању шока, културне трауме (П. Штомпка) и моралне панике (К. Томпсон). Дакле, из нестабилности друштвеног положаја и социјалне несигурности и дефицита идеолошког цемента, бројне друштвене групе потражиле су духовну утеху и спас у религији и у окриљу цркве. Колоне

верника биле су све веће и веће. Међу њима је све више било бивших атеиста и безбожника, али и нове младе генерације која је у „транзиционом хаосу“ доживела морално неспокојство. То је било плодно тле за обнову и експанзију религије и црквену пастирску мисију. Она је почела нагло обављати, поред духовне, и социјално-интеграцијску улогу у постсоцијалистичким друштвима. Почела је замењивати улогу идеологије и месијанску улогу партије; религија и црква преузеле су културно-идентитетска и социо-интеграцијску улогу.

2. Специфичност узрока обнове религије на Западу

Обнова религије на Западу настала је као реакција на себични материјализам и позитивизам, на претерану рационализацију, формализацију и бирократизацију, на процесе „мекдоналдизације друштва“. Она је такође, реакција на социјал-дарвинизацију односа у условима успона „капитализма катастрофе“ и ширења феномена „усамљене гомиле“ у урбаном масовном поторшачком друштву, где су рационализација и масовна култура, довели до бездушне техницизације односа, духовне обезличности и отуђености личности. Запад је својим бездушним рационализмом и вулгарним материјализмом давно објавио смрт Богу и крај историје, и подигао на пијадестал нове религије Бога Мамона, „мит о златном телу“ („време је новац“). Њему је данас све подређено, и економија, и политика и култура. Своје „вредности“ он глобализацијом жели „милом или силом“ да планетарно шири. Као реакција на ову религију раста и успеха, религију среће по сваку цену (С. Кравченко), мекдоналдизацију и хибридизацију културе, имамо појаву атомизације религије, појаву новог паганизма, множење секти, мрвљење и дезинтеграције великих религија. У таквој култури све је више зиме незадовољства и себичности. Објавивши својим рационализмом јавну смрт Бога, данас на Западу је и Бог приватизован и отеран у сферу приватности и личних култова. Облике индивидуалне и колективне фрустрираности и неуроza, све већи број Американаца лечи код свог психијатра, све је више насиља и културе смрти у животу, на филму, у литератури. Поразне су последице овакве оријентације у друштву на социјализацију и развој личности, посебно младе генерације. Због такве себичне индивидуализације или, како Берђајев каже „демонског индивидуализма“ и социјал-дарвинизације односа у друштву, неки би поново завапили попут Достојевског: *И када не би Бог постојао, требало би га измислити!*

3. Глобални планетарни друштвени проблеми као фактор обнове религије

У нашој савремености све више нараста феномен глобалних друштвених проблема у свету, као што су: проблем сиромаштва и глади, исцрпљеност енергената, неразвијености и еколошке угрожености, криминала, тероризма, противречности Севера и Југа, могућност избијања нуклеарног рата, актуелна економска криза... Све ове појаве у нашој савремености чине живот људи неизвесним и неспокојним. Из године у годину, стање егзистенцијалне нелагодности, несигурности и тескобе, упркос технолошком прогресу, појачава се у животу савременог човека. Људи губе контролу над сопственим производима и институцијама. Отуда човек тражи утеху, илузорну равнотежу у религији или бежи у свет дроге, зависности и деструктивног насиља. У овом контексту, дакле, из егзистенцијалне тескобе и неизвесне перспективе – појачавају се антрополошко-психолошки узроци за настанак, одржавање и експанзију религије у савремености.

Савремени начин производње је предаторски, убилачки, оличен у „капитализму катастрофе“, који својом енормном експлоатацијом, социјалним и симболичким насиљем, свакодневно убија и тело и душу човека. Управо зато, из тог противречја, новог распећа Христа и човека од стране видљивих и невидљивих механизма експлоатације и манипулације „Велике звери“, Орвеловог „Великог брата“ и социјалдарвинистичког и „милитаристичког хуманизма“, додатно се усложњава лепеза фактора који чине религију последњим уточиштем наде, утехе и спасења за све презрене, одбачене, понижене и увређене у савременом свету.

ОСВРТ НА РЕЗУЛТАТЕ ЈЕДНОГ СОЦИОЛОШКОГ ИСТРАЖИВАЊА О УМЕШАНОСТИ РЕЛИГИЈСКОГ ФАКТОРА У ЕТНИЧКИМ И ГРАЂАНСКИМ СУКОБИМА НА БАЛКАНУ ДЕВЕДЕСЕТИХ ГОДИНА 20. ВЕКА¹³⁾

Балкан, кроз историју и у савремености, представља геопростор на коме се секу лукови разних култура и цивилизација, а пре

13) Истраживање је обављено у оквиру макропројекта „Култура мира, идентитети и међуетнички односи у Србији и на Балкану у процесу евроинтеграције“ (149014Д), који финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

свега три велике религијске културе: православље, католичанство и ислам. Због свог геополитичког положаја он је представљао изазов великим силама због њихових геостратешких интереса. Отуда је на овом простору увек у светским заокретима било ломова. Ниједан велики светски или регионални рат кроз историју није заобишао ово подручје. Имајући у виду централни положај бивше Југославије, као мултиетничке и мултирелигијске државе и Србије као православне земље, оне су се због свега тога нашле на удару разбијања и дезинтеграције. О Балкану, као веризи међу световима, српска списатељица *Исидора Секулић*, између осталог је писала: „Балкан има, од стварања земље, кроз векове, архитектуру друма и хана... Балкан је једно велико гробље разних господарења и цивилизација“. А руски геополитичар *Александар Дугин* – о геополитичком положају Србије и Срба, у својој студији „Основи геополитике“, пише: „Ко контролише Србију, контролише Балкан; ко контролише Балкан контролише огроман медитерански стратешки регион. То је геополитички аксиом за који Срби тако скупо плаћају у својој историји.“¹⁴⁾

Балкан, као регион са политички несавршеним границама, кроз историју и у савремености пример је сусретања и сукоба различитих религијских култура. У мирним еволутивним периодима његовог развоја, по правилу, етничка, религијска и конфесионална шареноликост на овоме простору су коегзистирали. Ти цивилизацијски контрасти као да носе одређену драж разлика балканског етничког и религијског коктела. Најбољи опис тог света дао је нобеловац Иво Андрић у својој докторској дисертацији и романима на примеру Босне када каже: „Овде као и да време различито откуцава са цркве, катедрале или џамије; да се у Босни страсније љуби, али још страшније мрзи“. Иако живе у паралелним религијским световима, становници су навикли да поштују „свемир погледа“ суседа свог. Насупрот томе, у немирним периодима, сукоба и ратова, или како Тошић пише у „временима смрти“, тај нарцизам малих разлика као да се претвара у фаталну коб, а верске разлике инструментализују од стране унутрашњих политичких сила или међународног фактора, а све у функцији етнополитике и ратничког родољубља, када се крст „претвара“ у нож. А када плане балканско „буре барута“, онда потече море крви. Пребогата је жетва бога Марса. Ничу нове Тэле-куле. Шире се омразе међу људима и народима, озлеђују старе ране. Расте већи број сирочића у домовина неголи новорођенчади. Несрећа и авет беде, попут куге, улазе и шире

14) Dugin, Aleksandar, *Osnovi geopolitike*, Ekopres, Zrenjanin, 2004, str. 5.

се у људске домове. Овај пожар онда се гаси спољном арбитражом великих сила, који су и сами пиромани, лицемерно уграђујући свој интерес у управљању кризом и постконфликтном терапијом „залечујући ране“. По правилу, рецептом „деобом балканских народа“ и прављењем нових граница и нових држава. То је, рекао бих, својеврсни балкански историјски *крвави и цинични парадокс*, који се као фатални коловрат на овом простору повампирује и морбидно враћа да наплати свој данак у крви.

Етнички и грађански сукоби из деведесетих година 20-ог века на простору бивше Југославије само су још један доказ о актуелности геополитике и уплетености геостратешких интереса САД и Немачке на Балкану у дезинтеграцији једне мултиетничке земље. Религијске и етничке разлике овде су инструментализоване у геополитичке циљеве: да се после имплозије социјализма Југославија подели, да јој се наметне неолиберални модел транзиције и зависне модернизације, који је даље довео до периферизације привреде, друштва и културе, до стварања патуљастих државица, укључујући и новопроглашену државу Косово; речју, до реколонизације и протекторације овог простора и његове геополитичке транзиције.

Центар за социолошка истраживања Филозофског факултета у Нишу петнаестак година спроводи истраживања о улози културе у постсоцијалистичким друштвима у транзицији на Балкану. Током 2004. и 2007. године, на простору Србије, Македоније и Бугарске реализована су два емпиријска истраживања на тему квалитет културних и међуетничких односа и перцепција инволвираности религијског фактора у сукобима на Балкану. Резултати ових истраживања објављени су у зборницима радова „Културни и етнички односи на Балкану – могућност регионалне и европске интеграције“ (2006) и „Квалитет међуетничких односа и култура мира на Балкану“ (2008).

На реализиваном стратификованом узорку од 1650 испитаника у Србији, Македонији и Бугарској 2007. године спроведено је анкетно истраживање на тему „Квалитет међуетничких односа и култура мира на Балкану“. Овде дајемо краћи осврт на резултате овог истраживања са становишта перцепције улоге појединих фактора, а посебно религије, у произвођењу кризе и сукоба на Балкану.

Табела 1.
По Вашем мишљењу сукобе у савременом
свету изазивају пре свега:

	%
Разлике у религијској припадности	20.4
Идеолошке разлике	10.8
Мешање великих сила	46.5
Разлике у богатству између појединаца и друштвених група	10.1
Разлике у богатству између држава и народа	12.2
Укупно	100.0

Извор: Lj. Mitrović, Razvoj i evrointegracija Balkana kao pretpostavka unapređenja kvaliteta međuetničkih odnosa i afirmacije kulture mira, u: Kvalitet međuetničkih odnosa i kultura mira na Balkanu, Filozofski fakultet, Niš, 2008, str. 137.

Као што показују кумулативни резултати емпиријског анкетног истраживања из 2007, већина испитаника сматра да сукобе у савременом свету изазивају, пре свега, мешање великих сила (46,5%), а потом разлике у религијској припадности (20,4%); тек на трећем месту су разлике у богатству између држава и народа (12,2%), док идеолошки разлози у дистрибуцији одговора партиципирају са 10,8%.

Табела 2.
По Вашем мишљењу, сукоби на Балкану током про-
текле две деценије настали су као резултат:

	Интереса политичких елита	Национализма балканских народа	Мешања страних сила у односе балканских земаља	Сукоба различитих религија	Сећања на сукобе у прошлости	Неразвијености балканских земаља	Непознавања културе суседних народа
Слажем се	76.2	61.6	80.1	57.8	36.9	43.7	28.4
Неодлучан сам	11.4	20.7	11.4	20.0	27.0	20.7	24.5
Не слажем се	6.1	10.2	3.9	15.6	23.3	24.6	34.4
Не могу да проциним	6.3	7.6	4.6	6.6	12.8	11.0	12.7
Укупно	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0

Извор: Lj. Mitrović, исто, стр. 137.

Анализирају ли се резултати анкетног истраживања везани за перцепцију могућих узрока настанка сукоба на Балкану у прошле две деценије, запазиће се следећи приоритет фактора: на првом месту је мешање страних сила (80,1%), на другом су интереси политичких елита (76,2%), на трећем су национализми балканских народа (61,6%), док се сукоб различитих религија, као фактор узроковања могућих сукоба, налази на четвртном месту са (57,8%), а економска неразвијеност је на петом месту (43,7%). Реčју, истраживање показује да се перцепција друштвених сукоба фокусира на реметилачко дејство страних сила због њихових геополитичких и геостратешких интереса или, пак, на етноцентристичке интересе политичких елита.

Табела 3.

ВЕРСКА НЕТРПЕЉИВОСТ И МИР НА
БАЛКАНУ (Три земље)

“Да ли, по Вашем мишљењу, религијска нетрпељивост угрожава мир на Балкану?”

МОДАЛИТЕТ	Србија	Македонија	Бугарска
	%	%	%
Да	46,0	30,4	38,6
Да, донекле	36,6	49,1	34,3
Не	9,4	15,1	15,1
Немам став	8,1	12,4	12,0

Извор: Dragoljub B. Đorđević, Ko је remetilački faktor u Srbiji, Makedoniji i Bugarskoj: religije, verske zajednice ili nacionalne manjine? u: Kvalitet međuetničkih odnosa i kultura mira na Balkanu, Filozofski fakultet, Niš, 2008, str. 112.

Ближе истраживање ставова испитаника о верској нетрпељивости и миру на Балкану показује да религијска нетрпељивост угрожава мир на Балкану, особито у оним земљама у којима се додирују различите конфесије (православље, католичанство и ислам).

Табела 4.

ВЕРСКЕ ЗАЈЕДНИЦЕ И НЕТРПЕЉИВОСТ

“Која религијска заједница испољава највећи степен религијске нетрпељивости?”

МОДАЛИТЕТ	Србија		Македонија		Бугарска	
	Н	%	Н	%	Н	%
Православна црква	10	1,9	41	7,5	14	2,6
Исламска заједница	257	47,8	221	40,6	324	60,0
Римокатоличка црква	97	18,0	10	1,8	7	1,3
Протестантске заједнице	15	2,8	6	1,1	20	3,7
Не знам	124	23,0	178	32,7	108	20,0
Не желим да одговорим	35	6,5	88	16,2	67	12,4
УКУПНО	538	100,0	544	100	540	100

Извор: Dragoljub B. Đorđević, исто, стр. 113.

Перцепција испитаника у трима земљама о томе која религијска заједница испољава највећи степен религијске нетрпељивости показује следеће: у Србији сматрају да је то исламска заједница (47,8%), у Македонији је, такође, исламска заједница (40,6%), док је у Бугарској тај проценат највиши (60,0%). С обзиром на дистрибуцију одговора може се констатовати да испитаници сматрају да исламска заједница изражава највиши степен религијске нетрпељивости и да у том смислу представља реметилачки фактор.¹⁵⁾

Реисламизација балканског простора дошла је данас не само као израз распада бивше Југославије и рата у Босни и на Косову, већ и ширих геостратешких игара и политике великих сила, пре свега, САД у намери да успоставе „баланс“ у својој империјалној спољној политици. Наиме, док на Блиском истоку (Ираку, Авганистану, Палестини...) воде борбу против радикалних исламских фундаменталиста (џихада и талибана), дотле у Европи подржавају ширење радикалног ислама, а против Срба, православца и хришћана, подривајући тиме трајну стабилност Балкана и Европе. О макијавелизму такве политике можете се лако уверити ишчитавајући геополитичку студију З. Бжежинског „Велика шаховска табла – борба САД за глобално лидерство у XXI веку“ (1997), у којој се он залаже за повратак Турске на Балкану као регионалне силе, једнако страсно као и за доминантну улогу САД у евроазијском простору.

15) Опширније у: Đorđević, Dragoljub B., Ко је реметилачки фактор у Србији, Македонији и Бугарској: религије, верске заједнице или националне мањине? у: *Квалитет међуетничких односа и култура mira на Балкану*, Филозофски факултет, Ниш, 2008.

РЕЛИГИЈА И УНАПРЕЂЕЊЕ КУЛТУРЕ МИРА

У највишим *Књигама истине* изражено је библијско становиште о смислу религијског у контексту израстања човекове личности и њеном приближавању божјем откровењу. На том путу љубав, мир и правда су три суштинска елемента хришћанског учења. Библијско је становиште да је мир плод божјег благослова његовом народу („Исус је мир наш“). Мир је циљ заједничког живота у друштву. Мир је претпоставка плодности, благостања, просперитета, одсуства страха, дубоке радости. Хришћани треба да постану творци мира. Христов је завет: „У коју год кућу уђете, најпре кажите: мир дому овоме!“ У том смислу, мир је вредност и општа дужност, плод правде и љубави. Неуспех мира води до неспоразума, сукоба и рата. Црква има улогу да унапређује мир у свету, што је део њене пастирске мисије у функцији Христовог дела. Отуда и завети: поштовања права на мир, опраштање, помирење, молитве. Резимирајући ово библијско начело, можемо рећи да оно врхуни оним „љубите ближњег свога као себе самога“ и „мир божји у васколиком свету“. То је налог небеског кнеза мира и љубави. Папа Павле VI сматра да се мир учвршћује само миром и да је развој претпоставка изградње пута мира у свету.

Религија као облик друштвене свести изражава дубоке антрополошке потребе човека, сазнајне и емоционалне, у његовој најдубљој тежњи да проникне у суштину света, живота и смисла човековог постојања. Човек је разапето биће између трошности свог тела и бесконачности свог духа. Његов духовни макро-космос не може се измерити. Или, како је говорио *Берђајев*: „Човек није аритметика, човек је биће проблематично и загонетно. (...) Човек не може да дозволи да буде претворен у клавирску дирку или чепић. (...) На човека се мора применити не аритметика, него виша математика. (...) Човекова природа никада не може бити рационализована. (...) Човекова слобода неће допустити да се друштво претвори у мравињак. (...) Слобода је највиша вредност и човек се не може одрећи слободе ако не жели да престане да буде човек.“¹⁶⁾ Ове оцене које је Берђајев дао у анализи хришћанске антропологије Достојевског, у чијем средишту је страшно „до максимума развијено осећање индивидуалности, персонализам“, у исто време говоре и о дијалектичком становишту Берђајева у интерпретацији

16) Berdajev, Nikolaj, *Ruska religijska filozofija i Dostojevski*, Partizanska knjiga, Beograd, 1982, str. 269-270.

међуодноса човека, религије и слободе и готово да им се ништа не може одузети.

У ситуацији када је у савремености човекова душа постала „растресена“, ваља се запитати где леже не само корени кризе друштва, већ и кризе човека и подсетити се упоредне анализе коју је дао Берђајев о великој *разлици* која постоји између *Достојевског и Ничеа*. Док европски хуманизам духовно завршава у Ничеу, чија је идеја натчовека убила не само бога него и самог човека, дотле се у хришћанском антропологизму Достојевског човек сачувао у целини. Јер, како Берђајев каже, „само хришћанство спасава идеју човека чувајући заувек лик човеков. Биће човека претпоставља биће бога (*хришћанство је религија богочовека и богочовечанства*)“.¹⁷⁾ У датој интерпретацији, човек не ишчезава у Богу, нити отуђује слободу своје сопствене личности, због чега Берђајев закључује да целокупног стваралаштво Достојевског јесте одбрана и истицање човека, те да се патос слободе налазе у средишту његовог схватања света, те да он истражује судбину човека који је изабрао слободу.¹⁸⁾

*У свим великим и либералним религијским системима унутрашње доктринарно језгро је човекољубиво и мирољубиво. Социјална етика која је у њима пројектована, повезана је са позивом на љубав, правду, солидарност и мир међу људима и народима света. Може се рећи да су те поруке комплементарне и са оним што данас истичу секуларни хуманисти, залажући се за планетарну хуманистичку цивилизацију која се развија и нуди једну нову глобалну етику човечанству као заједници равноправних народа и грађана.*¹⁹⁾

Наша истраживања показују да зло и сукоби у свету не произилазе из разлика и особености различитих религијских система. Њихове су стожерне вредности, мање или више, сличне, ако не и исте. Док цркве и различите конфесионалне организације своју мисију аутономно остварују унутар система религијске културе, не производе сукобе у пољу друштвених односа између људи и народа. Насупрот томе, у случајевима злоупотребе и инструментализације религије и црквене делатности од стране хетерономних сила политике, ради геополитичких и геостратешких интереса одређених структура моћи, долази до политизације црквене сфере и њеног исклизнућа ван задатих оквира Свете књиге и порука човекољубља и мирољубивости, те се онда „крст претвара у нож“, а људи и народи супротне вере или етничког порекла претварају у

17) Исто, стр. 275.

18) Исто, стр. 276 i 277.

19) Опширније о томе у: Керс, Pol, *Kako preurediti savremeni svet?*, Filip Višnjić, Beograd, 2005.

жртвену јагњад. Са овом злоупотребом вере и цркве, у служби бога Марса, немају никакве везе ни Христос, ни Мухамед.²⁰⁾

Имајући у виду савремене конфронтације у вези са промоцијом *Хантингтонове тезе* о сукобу цивилизације и културе у XXI веку, чини нам се да насупрот апологетама његове кључне тезе (у којој је непосредно или посредно изражена хегемона геокултура снага глобализма ради легитимације геостратешких циљева земаља светског центра), *верујем у сусрет, дијалог и сарадњу различитих цивилизација и њихово партнерство за развој и мир човечанства*. У могућност преливања и прожимања различитих култура, а не њихову искључивост. Овако посматрано, и обнова религије у Европи и свету не мора да значи и нужност нових подела и крсташких ратова уколико се негује дух толеранције, мултикултурализма и интеркултурализма.

Обнова хришћанске религијске културе у Европи допринеће јачању критике последица неолибералног капитализма, који ставља профит изнад човека и глобализма, као пројекта и поретка социјалних неједнакости и планетарне хегемоније, а са становишта хришћанске антропологије и социјалне етике. Све то, у крајњој инстанци, може помоћи афирмацији хришћанских вредности, љубави, солидарности, милосрђа, социјалне правде, разумевања и културе мира међу људима и народима.

УМЕСТО ЗАКЉУЧКА: БУДУЋНОСТ РЕЛИГИЈЕ У ЕВРОПИ И ЊЕГА УЛОГА У АФИРМАЦИЈИ КУЛТУРЕ МИРА, ТЈ. ГЛОБАЛИЗАЦИЈЕ РАЗУМЕВАЊА МЕЂУ НАРОДИМА

1. *Реални извори обнове религије и религијског у савремености различити су*. Наше је мишљење да ће јачати антропо-културна основа репродукције религијског и њена улога као реакција на претерану рационализацију, бирократизацију и техницизацију („мекдоналдизацију“) света. У исто време, религија се јавља и као реакција на асиметрични тип глобализације, који се јавља у форми присилне стандардизације, унификације, клониране зависне модернизације, што са своје стране изазива и процес ретрадиционализације и ретрибализације.

2. Иако у историји не постоји кореспонденција, тј. управно-сразмерни однос између нивоа техно-економског развоја и развоја

20) Видети о томе у: Митровић, Љубиша, Геостратешки аспекти сусрета и сукоба религијских култура и цивилизација на Балкану, *Теме*, 20, 3-4: 339-353, 1997.

облика друштвене свести, може се рећи да актуелна криза, рецесија и социјал-дарвинизација односа у свету, која је довела до девастације бројних класа и слојева и неспокојство маса, представља реалну основу за обнову религије и њену експанзију. Њено јачање у друштвима савремености може имати различиту улогу – отуђивачку и компензаторску, али и интегративну и мобилизаторску, може помоћи ширењу хришћанских и дубоко хуманих вредности културе мира у свету, као претпоставке социјал-демократског развоја човечанства.

3. У контексту савременог мегатренда и метаморфозе геополитике и гекултуре у XXI веку, *религија ће се јавити и као форма очувања идентитета, културне традиције, особености народа и као својеврсни вид духовног отпора против колонизације. У савремености присуствујемо обнови духа „нове Јалте“*, померањем покретних берлинских зидова на Исток, где се геостратешки циљеви снага моноцентричног глобализма данас желе остварити геоекономских и гекултурних стратегијама. У овој функцији истравају се нове духовне мапе и тежи томе да под фирмом екуменизма изврши даља експанзија мисије католичке цркве на Исток. Присуствујемо и мрвљењу ауторитета и интегритета православља и Православне цркве, појавом бројних секти и њиховом подршком од стране невладиног сектора и западних институција.

4. Демократизацијом савременог друштва и универзализацијом људских права и слобода у свету шириће се простор и за реафирмацију права човека на слободну вероисповест, за обнову религије и појаву нових религија у Европи и свету.

5. *Развој модерног грађанског друштва претпоставља либерализацију и респект плурализма у свим областима друштвеног живота, на према томе и у духовној сфери. Либералне елите морају да другачије гледају на однос верника и атеиста. Секуларизовани грађани треба да респектују право других на различиту веру, као део универзалних људских права, различитост култура и толеранцију, „свемира суседа свог“*, тј. погледа на свет. Полазећи од модерног уставног грађанског патриотизма, *Јирген Хабермас заговара дијалог и коегзистенцију између атеиста и верника: „Секуларизовани грађани, док наступају у својој улози грађана државе, не смеју принципијелно оспоравати религијским сликама света потенцијал истинитости, нити смеју спорити религиозним суграђанима право да језиком религије дају допринос јавној дискусији. Либерална политичка култура може, штавише, да очекује од секуларизованих грађана да узму учешћа у напорима да се релевантни прилози преведу са језика религије на јавно приступачан језик“*.²¹⁾

21) Habermas, Jürgen i Racinger, Jozef, *Dijalektika sekularizacije*, Dosije, Beograd, 2006, str. 32.

6. *Ј. Хабермас говори о настанку постсекуларног друштва у савремености* у коме ће се, поред толеранције мултикултуралности, ширити интеркултурализам, али и *спремност ума и вере да уче једно од другог*, о самоограничавању обе стране, тј. *секуларизација као двоструки комплементарни процес учења*. Наиме, у постсекуларном друштву, истиче овај аутор, пробија се сазнање да модернизација јавне свести обузима и рефлексивно мења религиозне и световне менталитете, тј. погледе на свет. Речју, показује се спремност да филозофија учи од религије (религијских традиција) и обрнуто, као и да јача дијалог и толеранција између секуларних грађана, атеиста и верника у либералној држави.

7. *Велике религије, изузев ислама, у XXI веку неће се омасовљавати. Напротив, мрвиће их плурализација духовног живота*. Може се очекивати да ће под фирмом универзализације људских права, планетарно јачати и право на савест и вероисповест. Та права манифестоваће се и у *појави нових либералних и приватних религија и религијских субкултура. Рашиће и утицај секти*. Велике религије и цркве мораће да потраже пут дијалога и партнерства, екуменске интеграције, са новим духовним покретима. У супротном, ево нам новог „крсташког рата“ и нових „инквизитора“, што је, наравно, мало вероватно, али није искључено као ексцесна и бирократска реакција конфесионалних хијерархија. Настајуће плуралистичко либерално-демократско друштво то неће дозволити.

8. *Јачање религије у савремености израз је и реакције на актуелну економску кризу* и проблеме са којима се суочавају људи и народи. Она је, у исто време, и својеврсна *критика социјалдарвинизације односа у свету и фактор ширења дубоко хуманих и хришћанских вредности културе мира*.

9. *Очекује се да ће се у XXI веку смењивати таласи десекуларизације и секуларизације у свету*. Њихов успон и пад, плима и осека, биће условљени глобалним и локалним контекстом друштвених и културних промена, а пре свега чињеницом да ли ће јачати процеси модернизације и прогреса или кризе, рестаурације, контрамодернизације и социјалног регреса.

10. Најзад, *залажући се за дијалог филозофије, теологије и науке*, секуларних грађана и грађана верника, завршио бих свој прилог цитатом секуларног хуманисте *Пола Керца*: „Ако желимо да живимо заједно у слободним друштвеним заједницама, тад не постоји нити један разлог за непомирљиве разлике између либералних религија и секуларног хуманизма... Сматрам да они који верују у модернистички пројекат и усвајају секуларне хуманистич-

ке вредности секуларног хуманизма, треба да упру све своје снаге да ове вредности и одбране!²²⁾

ЛИТЕРАТУРА

- Berger, Piter L. Desekularizacija sveta: opšti pregled, u: *Desekularizacija sveta – oživljavanje religije i svetske politike*, Mediteran Publishing, Novi Sad, 2008.
- Berdajev, Nikolaj, *Ruska religijska filozofija i Dostojevski*, Partizanska kniga, Beograd, 1982.
- Volerstin, Imanuel, *Posle liberalizma*, Službeni glasnik, Beograd, 2005.
- Dugin, Aleksandar, *Osnovi geopolitike*, Ekopres, Zrenjanin, 2004.
- Dorđević, Dragoljub B., Ko je remetilački faktor u Srbiji, Makedoniji i Bugarskoj: religije, verske zajednice ili nacionalne manjine? u: *Kvalitet međuetničkih odnosa i kultura mira na Balkanu*, Filozofski fakultet, Niš, 2008.
- Kerc, Pol, *Kako preurediti savremeni svet?*, Filip Višnjić, Beograd, 2005.
- Laš, Kristofer, *Pobuna elita i izdaja demokratije*, Svetovi, Novi Sad, 1996.
- Mitrović, Ljubiša, Pravoslavlje – štit i bedem protiv duhovne kolonizacije, u: *Dve hiljade godina hrišćanstva na Balkanu*, JUNIR, Niš, 2001, str. 130-134.
- Митровић, Љубиша, Геостратешки аспекти сусрета и сукоба религијских култура и цивилизација на Балкану, *Теме*, 20, 3-4: 339-353, 1997.
- Mitrović, Ljubiša, Razvoj i evrointegracija Balkana kao pretpostavka unapređenja kvaliteta međuetničkih odnosa i afirmacije kulture mira u: *Kvalitet međuetničkih odnosa i kultura mira na Balkanu*, Filozofski fakultet, Niš, 2008.
- Onfre, Mišel, *Ateološka rasprava – fizika metafizike*, Rad, Beograd, 2005.
- Paskal, Blez, *Refleksije u samoći*, Astimbo, Beograd, 2003.
- Habermas, Jirgen, Predpolitičke osnove demokratske pravne države, u: *Dijalektika sekularizacije*, Dosije, Beograd, 2006.
- Habermas, Jirgen i Racinger, Jozef, *Dijalektika sekularizacije*, Dosije, Beograd, 2006.
- Šušnjić, Đuro, *Religija II*, Čigoja štampa, Beograd, 1998.

22) Pol Kerc, *Kako preurediti savremeni svet?*, Filip Višnjić, Beograd, 2005, str. 33.

Ljubisa Mitrovic
STRENGTHENING OF RELIGION IN
CONTEMPORARY SOCIETY AND ITS ROLE IN
AFFIRMATION OF THE CULTURE OF PEACE

Summary

Strengthening and rise of religion in contemporary society represents an expression of structural crisis of the Long Wave and historical restauration, but it is also a very specific form of a spiritual critique of that crisis.

Author focuses both on religion and the contemporary society, ie. The focus is on the relation between the crisis and the phenomenon of the strengthening of religion and retraditionalization, on one hand, as opposed to the processes of modernization and secularization on the other one. The author explores contemporary incongruities between a neoliberal model of transition and an asymmetric type of monocentric globalization, which have generated enormous social inequalities and discrepancies between the North and the South, between rich and poor social classes. It is in this context, the one characterized by globalization and fragmentation of contemporary society and socialdarwinization of social relations, that the author analyses the alienation of the man in contemporary world and present a critique of apologetic positivism in science and philosophy, focusing thereby especially on the manifest and latent role of religion in the contemporary world, and especially in Europe and in the Balkans at that point.

The author links the current rise of religion, and especially that of religious fundamentalism, to the blocked processes of modernization and development, making a point thereby that the transformation of religion from a tool of creative expression of human socio-psychological powers into a form of regressive destruction, is a result above all, of structural inequalities and various forms of social violence in the world; as a saying goes: "The sword takes the centre stage when justice fails or comes late."

The author put forward the thesis that the rise of religion represents not only a expression of crisis of the contemporary society, but that it also constitutes a tool of rebellion against the apology of the crumbling analytical mind and social injustice. The given phenomenon is therefore also a critique of the dehumanization of the man's current state and an attempt at renewing theology of liberation. The author es-

pecially underlined the role of religion in development of the culture of peace, as well as that of the globalization of solidarity and understanding in the world, pointing thereby to the fact that there can be no global peace in the world that is devoid of global justice.

Key Words: religion, revivalization, crisis, incongruities and conflicts, the culture of peace

УДК: 32.01:1Foucault M.+1Agamben G.
Примљено: 16. јула 2009.
Прихваћено: 09. септембра 2009.
Оригинални научни рад

Српска политичка мисао
број 3/2009.
год. 16. vol. 25.
стр. 257-270.

Богдана Кољевић

Институт за политичке студије, Београд

ФУКООВО И АГАМБЕНОВО РАЗУМЕВАЊЕ БИОПОЛИТИКЕ: ИЗАЗОВ МОДЕРНЕ?

Резиме

У овом чланку аутор разматра различите теоријске концепте биополитике код Мишела Фукоа и Ђорђа Агамбена кроз питање о њиховом односу спрам традиције Модерне. У сучељавању дивергентних становишта аутор се нарочито усредређује на специфичности Фукоове позиције, аргументишући да се homo politicus код Фукоа појављује као неистражена могућност синтезе политике, етике и филозофије. У том контексту, начини на које се Фуко и Агамбен односе према Модерни уочавају се као одлучујући како за интерпретацију и разумевање биополитике тако и за нове могућности политичког. Аутор закључује аргументацијом да генеалогичка савремених феномена биополитике, као наставак Фукоовог приступа у садашњости, отвара теоријску могућност за нови политички субјективитет.

Кључне речи: биополитика, Фуко, Агамбен, Модерна, политички субјективитет, рационализам, генеалогичка савремености, етика, стваралаштво.

ПОЈАМ БИОПОЛИТИКЕ И ФУКООВ ПОЛИТИЧКИ РАЦИОНАЛИЗАМ

Дискурс биополитике у теорији и пракси истовремено се појавио као један од најзначајнијих у протеклој деценији - поготово када је реч о лево оријентисаним филозофима – али и као дубоко и вишеструко амбивалентан дискурс са сасвим различитим одго-

ворима како на питање о појму биополитике тако и још више када је реч о смислу и последицама утицаја биополитике на свеукупно промишљање политичког. У том контексту, почевши од Фукоове концептуализације и артикулације биополитике у савременим теоријама Мајкла Харта и Антонија Негрија (Michael Hardt and Antonio Negri), затим Роберта Еспозита (Roberto Esposito) и Мауриција Лазарета (Mauricio Lazzareto)¹⁾, изведена су структурно и иманентно сасвим различита, некад готово опречна филозофско-политичка становишта. Сви су разлози и аргументи, међутим, да се највећа мимоилажења и неразумевања проналазе управо у сучељавањима мишљења Мишела Фукоа и Ђорџа Агамбена (Giorgio Agamben). Штавише, начини на које појам биополитике код ова два аутора непосредно утиче на њихове одговоре о могућности артикулисања новог политичког субјективитета сведочи да је посредни и на делу, експлицитно или имплицитно, сам однос између политичког, етичког и филозофског.

Без могућности да овом приликом детаљно изнесемо и анализирамо многобројне карактеризације и одређења појма биополитике, оно што је најбитније имати у виду – и што у извесном смислу представља „заједнички именитељ“ у мери у којој га је уопште овде могуће пронаћи – је да биополитика у одлучујућем смислу увек подразумева *политизацију живота*. То значи да било у случају Фукоовог идентификовања биополитике са либерализмом или Агамбеновог артикулисања идентитета између биополитике и моћи суверенитета (*biopolitics and the power of sovereignty*), или пак када је реч о изградњи „позитивне биополитике“ Харта и Негрија у делима попут *Empire* и *Multitude* – у свим поменутих случајевима, баш као и у писању Агнеш Хелер да је биополитика изнад свега „политика разлике“⁽²⁾, пре свега је на делу уобличавање дискурса и злоупотребе категорије живота у политици.

Одлучујуће разлике међу савременим политичким филозофима и теоретичарима, међутим, појављују се у разматрањима и образлагањима *на који начин се људски живот узима као објект, тј. како се спроводи инструментализација и политизација људског живота*, што у исти мах, као преиспитивање односа политичког, етичког и филозофског момента, средиште расправе поставља у контекст односа Модерне и постмодерне. У овом светлу, моменти

1) Видети нпр. Hardt, M. and Negri A. *Empire*, Cambridge, Harvard University Press, 2000. Као и Hardt, M and Negri, A *Multitude – War and Democracy in the Age of Empire*, Penguin Press, New York 2004. Такође видети и Lazzareto, M. „From Biopower to Biopolitics“ u *The Warwick Journal of Philosophy*, vol.13.2005.

2) Heller, A. and Feher, F. *Biopolitics. The Politics of Body, Race and Nature*, European Centre Vienna, 1994

као што су улога критике код Фукоа, у његовом целокупном пројекту генеалогije моћи управо у мери у којој се она појављује као генеалогija биополитике (историја либерализма), манифестују се у битном смислу као одлучујућа могућност за теоријску артикулацију новог *homo politicus*-а и као могућност самог политичког субјективитета. Али због чега би се сматрало да је Фукоов појам биополитике, у разлици спрам, парадигматично, Агамбеновог приступа, разумнији, оправданији, легитимнији и аргументованији у погледу анализе савремених феномена биополитике?

Фукоов појам биополитике, изложен у његовим предавањима са *College de France*-а, нарочито у периоду између 1978-1979, тј. у делима *Рођење биополитике (The Birth of Biopolitics)*³⁾ и *Security, Territory, Population*, имплицитно је већ био назначен и у претходним књига као што су *Треба бранити друштво, Надзирати и кажњавати* и *Историја сексуалности*. Фуко у филозофију уводи биополитику као појам и тему која се односи и тиче и тржишта, економије, техника управљаштва, затвора, лудница, сексуалности, живота и смрти – а изнад свега упућује на различите начине кроз које се остварује тзв. „нормализација“ и регулација живота, за коју је уведен посебан термин „управљаштво“ (*governmentality*). За Фукоа је биополитика (*biopolitics*), на тај начин, исто што и биомоћ (*biopower*), а оба термина пре свега подразумевају изградњу, деловање и техника опстанка извесног „режима истине“ или „праксе истине“, који се манифестују у многобројним феноменима и означавају историјске транзиције и деловања генеалогije моћи. Моћ се овде појављује не само као моћ контроле над индивидуама већ као стално контролисање субјеката као чланова одређене популације. Највећи изазов за касног Фукоа зато почива у приказивању како се биополитика појављује као *анти-политика*, што је истовремени изазов за етику и филозофију такође, као специфично остварење или тачније, низ историјских облика појава и стварности филозофије и политике моћи.

Зато (нова) филозофија према Фукоу мора започети као *критика* и то као *критика биополитике*, у најширем смислу – тј. као разоткривање деловања и политике моћи у сферама људског живота. У сличном контексту, то је разлог и *raison d'etre* због чега однос *знање-моћ* за Фукоа представља централни и конститутивни однос, полазећи од којег се даље изграђују и успостављају безмало сви политички, социјални, економски, лични и други људски односи. Овај моменат за Фукоа, међутим, пре свега значи да филозофија као битно и структурно политичка филозофија или *филозофи-*

3) Опширније видети Фуко, М. *Рођење биополитике*, Светови, Нови Сад, 2005.

ја политике подразумева ангажман са историјски појединачним „режимом истине“ биополитике као либерализма тј. либерализма као појединачне (реализоване) могућности Модерне, остварене кроз серију историјских пракси и техника управљања. То је смисао у којем Фуко инсистира да се биополитика у историји битно појављује и манифестује као нови дискурс Запада.

Упркос ничеанско-хајдегеровском, понекад и постмодернистичком призвуку ових Фукоових речи о значају „новог дискурса Запада“, у крајњим импликацијама и консеквенцама Фукоове целокупне филозофско-политичке теорије, реч је изнад свега о нарочитом политичком рационализму које собом доноси до сада не виђене могућности промишљања моћи и политичког, а које су понајмање предмет савременог истраживања. Тако нпр. Хабермасовој критици Фукоа, поготово начину на који је изложена у чланку „The Critique of Reason as an Unmasking of the Human Sciences: Michel Foucault“, недостаје легитимитет управо у погледу тврдњи о Фукоовом односу према Модерни, у интерпретацији полазећи од којег се уобичајено, готово стандардно подразумева да Хабермасова мисао о недовршеном пројекту Модерне има свој антипод у Фукоовој теорији моћи.⁴⁾ Супротно Хабермасу, наиме - и некритичком прихватању и разумевању око којих се развило опште место - Фуко нигде у својим делима не одбацује традицију Модерне баш као што ни, како примећује Дејвид Хој, Фуко у строгом смислу нигде не износи разлоге за одбацавање хуманизма на нормативним основама.⁵⁾ Другим речима, када се има у виду да је целокупни подухват геналожке критике код Фукоа, као основ његове филозофије политике, утемељен на субверзији свих бинарних опозиција попут оних између нормативног/емпиријског, појавног/збиљског, слободе/моћи и универзалног/релативног⁶⁾, онда постаје јасније да је код Фукоа теоријски превасходно реч управо о настојању да се изнова изврши афирмација идеје легитимитета као преузимање недовршеног пројекта Модерне на начин критичког одговора који отвара могућност за нови политичко-етички субјективитет.

Објект моћи према Фукоу могу бити и јесу индивидуе, групе, народи и најчешће истовремено у различитим појавама и манифестацијама и многоструким историјским и локалним контек-

4) Опширније видети Habermas, J. „The Critique of Reason as an Unmasking of the Human Sciences: Michel Foucault“, in *Critique and Power*, ed. Kelly, M. The MIT Press, Cambridge, 1994.

5) Општиније видети Hoy, D. у *Critique and Power*, ed. Kelly, M. стр.78.

6) Опширније видети код Bernstein, R. „Critique as Philosophical Ethos“, in *Critique and Power*, стр.221.

стима, али у битном смислу одлике биополитике приказују се као *односи рата* на специфичан начин. То је значење Фукоовог обрта Клаузевециеве идеје у књизи *Треба бранити друштво*, тј. артикулације да је *политика наставак рата другим средствима*, којом Фуко означава *трансформацију у пољу управљања (governmentality)*, такву где *рат постаје шифра за мир*. „Такав дискурс на Западу је можда први историјско-филозофски дискурс супротстављен филозофско-правном дискурсу. То је дискурс у којем истина јасно функционише као средство за одређену победу. То је нејасно критички дискурс, али такође и врло и битно митски дискурс. По супстанцијалним одређењима он је стран великој традицији филозофско-правног дискурса. Филозофима и правницима нужно је необичан и стран.“⁷⁾

Целокупно поље разлике између оног што Фуко у делу *Рођење биополитике (The Birth of Biopolitics)* зове „револуционарним курсем“ Француске Револуције спрам „утилитарног курса“ енглеског „радикализма“⁸⁾ овде налази своје место. Ово поље разлике подразумева и Фукоово битно теоријској рашчлањење између позитивне и негативне слободе (као „слободе за“ и „слободе од“), као и разлику између права и „друштвених пракси“ из којих поменута разумевања слободе извиру. За Фукоа је, наиме, изнад и пре свега, овде реч о рефлексiji (и значају и потенцијалима рефлексije) да је у битном смислу посреди у свим случајевима *квалитативни* карактер ових разлика, тј. да се у свим назначеним односима прелама и рефлектује однос *знање-моћ*, и на тај начин политичко и политички субјективитет. Ова линија и поље разликовања за Фукоа је одлучујућа стога јер излаже на видело темељну разлику између *две историјске могућности Модерне*, од којих је прва реализована у либерализму као биополитици, односно у серији преокрета од либерализма до неолиберализма. А обзиром да се *односи либерализма као односи биополитике* кроз Фукоов дискурс образлажу као битно *односи рата*, важан аспект лежи у *бинаризму Западних друштава* и разноврсним формама и облицима *„ратова раса“* кроз које се појављују *„политике разлике“*. Инсистирајући да је „расизам, у дословном смислу, револуционарни дискурс изврнут наопачке“⁹⁾, Фуко истиче и разматра примере Фашизма и Стаљинизма као парадигматичне у овом смислу.

7) Ф Foucault, M. *Society Needs To Be Defended*, Picador, New York, 2003, стр.75.

8) Опширније видети Фуко, М. *Рођење биополитике*, Светови, Нови Сад, 2005.

9) Foucault, M. *Society Needs To Be Defended*, стр.105.

Унутар различитих дискурса и манифестација, од *Историје лудила до Историје сексуалности* и књига као што су *Надзирати и кажњавати*, *Треба бранити друштво* и *Рођење биополитике*, Фуко у том смислу анализира различите феномене кроз које је наступила *трансформација знања и моћи* – управо као *трансформација (политичког) субјективитета*. Оно што је, међутим, без сумње најважније када је реч о Фукоовом *специфичном политичком рационализму*, је да се *питање политичког* за њега на битан начин појављује као *питање слободе*, кроз улогу и функцију критике као критике нарочитог „режима истине“.

То значи да се, на основама сложеног разматрања и генеалогичке моћи, за Фукоа *политички рационализам* појављује у контексту *две могућности слободе*, од којих се прва остварује као позитивна слобода унутар различитих контекста интересубјективних догађања – и као таква битно је ствар *односа*, укључујући другост као сопствени услов могућности – док је друга као негативна слобода управо специфична за либерални биополитички дискурс.

Агамбенов пост-рационалистички анархизам и пост-етика против Модерне

Агамбенова идеја могућности савремене етике артикулисана је још у његовој књизи *The Coming Community*, кроз мисао да „када би људска бића мора да буду ова или она супстанца, ова или она судбина, никакво *етичко искуство* не би било могуће... Људска бића морају да буду нешто, али то је једноставна чињеница егзистенције као могућности или потенцијалности.“¹⁰⁾ Ова идеја, међутим, код Агамбена је део ширег пост-рационалистичког, пост-метафизичког и структурно и иманентно постмодерног пројекта, унутар којег се „*субјективност без субјекта*“ појављује као главно теоријско и практично одређење. У том контексту, адекватном Агамбеновом политичком индивидуализму, излаже се идеја сингуларности која може припадати само „несуштинској заједници“ и која је стога безрезервно и радикално супротстављена самој идеји државе, права и суверенитета. „Будућа заједница“ у Агамбеновом дискурсу је заједница будућег нео-анархизма, која се реализује на темељима постмодерних и либералних идеја индивидуалистичке етике и политике.

У овом смислу, фундаменталне разлике између Фукоовог и Агамбеновог појма биополитике налазе своје место управо у односу према Модерни. Агамбеново отворено одбацивање Фукоове генеалогичке анализе у којој се биополитика представља као исто-

10) Agamben, G. *The Coming Community*, University of Michigan Press, Ann Arbor, Michigan, 1993, стр. 42.

ријски „режим истине“ који свој извор и рођење има у дискурсу либерализма¹¹⁾, има за последицу Агамбеново одређивање целокупне филозофске традиције од Аристотела као биополитичке. Биополитика је моћ суверенитета и у том смислу политика за Агамбена је *увек већ* биополитика. Обзиром, наиме, да се, као што је изложено у делу *State of Exception* (2005) политичко конституише преко ванредног стања у којем се производи оно што Агамбен назива „голи живот“ (*nuda vita*), идентификација између биополитике и суверенитета произилази као консеквенца саме политичке ситуације. Ово стање, дакле, што је један од истовремено главних и најпроблематичнијих Агамбенових аргумената, није никаква специфичност и одлика Модерне већ је иманентно политичком „по себи“, у мери у којој је оно међусобно увезано са мишљењем и праксом права и суверенитета и спојено са идејом државе. Амбивалентност и проблематичност овакве интерпретације биополитике, међутим, управо у пренебрегавању чињенице да Модерна *per se* представља нарочити историјски тренутак раскида и прекретнице унутар филозофске традиције, тј. у моменту да тврдња о постојању структурне везе између суверенитета и биополитике, између права и „голог живота“, када је презентована и исказана у радикалном и безусловном смислу – Агамбенову интерпретацију чини рањивом и осетљивом на критике за *аусторичност*. То се појављује као непосредна последица неразликовања контекстуалних и историјских специфичности, неразликовања између античке филозофске и Модерне филозофске мисли, и у том смислу такође се тиче саме интерпретације и разумевања биополитике.

Најпре у делу *Homo Sacer: Bare Life and The Power of Sovereignty* (1998) и у књизи *Remnants of Auschwitz* (1999), а пар година касније и у чувеном и контроверзном *State of Exception* (2005), Агамбен образлаже да је парадигма биополитике „камп“, при чему се идеја „кампа“ не односи само на нацистичке концентрационе логоре, већ у принципу треба да означи сваки појединачни простор у којем се систематски производи „голи живот“. У том контексту, Агамбен излаже да је „камп сваки простор који се отвара када ванредно стање постане правило.“¹²⁾ Као део истог појмовног и концептуалног оквира, Агамбенов појам *homo sacer* битно се удаљава

11) Thomas Lemke правилно примећује у овом смислу да Агамбенов правно-дискурзивни појам моћи одговара управо моделу за који је Фуко утврдио да је недовољан за анализу савремене биополитике. Види Lemke, T. „A Zone of Indistinction – A Critique of Giorgio Agamben’s Concept of Biopolitics“, conference at the Nordic Summer University, Laugarvatn, Island, July 2004.

12) Agamben, G. *Homo Sacer: Sovereign Power and Bare Life*, Stanford University Press, Stanford, стр. 168.

од Фукоовог модела Пантоптика, постављајући одлучујућу разлику између *zoe* (голи живот) и *bios* (политички живот), између природне егзистенције и правног статуса, што више нема ничег заједничког са Фукоовом рефлексијом моћи биополитике.

Други проблем са Агамбеновим промишљањем биополитике као суверенитета извире из момента да се *појам суверенитета* једнострано, безусловно и на искључујући начин разумева у аспекту „неограничене суспензије права“, чиме се имплицитно и експлицитно суверенитет идентификује са перманентном *зоном аномије* и као такав се, у крајњој консеквенци појављује као „*моћ да се убије*“ („power to kill“). Штавише, особита врста унутрашњег парадокса и дубоке неконзистентности појављује се у томе да се децеизионаizam, који Агамбен полазећи од Карла Шмита приписује целокупној филозофској, правној и политичкој традицији Запада, функционише на бинарним опозицијама, полазећи од разлике између „пријатеља“ и „непријатеља“, у виду теоријског бумеранг ефекта враћа натраг у Агамбеновом дискурсу о *чистој хуманости*. У књизи *Means Without Ends* Агамбен пише да „у политичком поретку државе-нације нема аутономног места за нешто попут *чисте хуманости по себи*.“¹³⁾

Остављајући овом приликом по страни чињеницу да носиоца „чисте хуманости“ будуће заједнице с оне стране права, државе и суверенитета, Агамбен проналази у пост-субјективитету избеглица (као пост-политичког пост-субјекта), што произилази из његове идеје да Фашизам и Нацизам још увек нису превазиђени и да савремени свет још увек живи у њиховој сенци (*The Coming Community*), теоријски изазов и проблем који израња када је реч о биополитици управо се тиче (пост) етичке и нормативне идеје о „чистој хуманости“, као ексклузивне и структурно искључујуће, тј. као идеје која је управо неосетљива на другост у смислу у којем Агамбен инсистира да она то буде. Штавише, овде је реч не само о томе да ова идеја функционише као *теоријска претпоставка*, већ и о далеко битнијем аспекту да је код Агамбена она практично *супстанцијализована*, као једина могућност за (пост) политику и (пост)етику будуће заједнице.

У строгом смислу, за Агамбена политика треба да се замени етиком. Међутим, насупротив оном што би се евентуално могло помислити, Агамбеново специфично „политичко-етичко“ јединство не стоји ни у каквој вези са ранијом античком, типично аристотеловском идејом нити, са друге стране, било каквом идејом демо-

13) Agamben, G. *Means Without End: Notes on Politics*, University of Minnesota Press, Minnesota, стр. 19.

кратије и „идејом народа“¹⁴⁾ и појмом „доброг живота“. Насупрот томе, Агамбен говори о „срећном животу“ уместо „доброг живота“, као животу многих сингуларности чија етичка одговорност, као што је експлицитно артикулисано у књизи *The Coming Community*, *nema ništa zajedničko sa odgovornošću*.¹⁵⁾ У сличном смислу и контексту, у делу *Remnants of Auschwitz* Агамбен пише да је „етика сфера у којој нема кривице ни одговорности у уобичајеном смислу речи, већ се она односи на доктрину срећног живота.“¹⁶⁾

Будућа заједница пост-субјективности, конституисана на основу „неспојивих“ сингуларности и многоструких (либералних) индивидуалности, заједница је у којој нема места за идеје попут идентитета, демократије, кривице и одговорности. Да ствар буде сасвим иронична, Агамбенов „срећни живот“ („happy life“) осликан је и изложен као не баш много срећан, обзиром да, сем ретких прилика у којима се овај појам уводи у целокупни пост-политички пројект и нацрт, у битној мери у Агамбеновом дискурсу превладава оно што Томас Лемке зове „катастрофичким завршетком политичке традиције која своје порекло има у античкој Грчкој а води до концентрационих логора Национал-Социјализма.“¹⁷⁾

Када је реч о интерпретацији биополитике, у сопственом разматравању са Модерном и целокупном филозофском, политичком и правном традицијом, Агамбен је испустио из вида не само историјску, контекстуалну и критичку димензију Фукоове артикулације биополитике већ такође, у извесном аспекту још важније, и идеју како се теоријски обликује и практично функционише један „режим истине“.

Генерализујући и *деполитизујући* биополитику Агамбен је у сличном смислу пропустио да анализира децентрализујуће, релационе и продуктивне аспекте моћи. Штавише, анализа биополитике никако не може само да се ограничи на оне који немају правни статус, попут избеглица, већ мора да обухвати све који су политички искључени, чак и када уживају пуни правни статус. То значи да је Агамбенов појам биополитике у исто време сувише широк у експланаторном смислу и одвише сужен у емпиријском смислу, остављајући за собом нејасну и вишеструко потенцијално проблематичну идеју „будуће заједнице“ постсубјективитета, „несуштин-

14) Agamben, G. *State of Exception*, str.78. i Agamben, G. *Means Without End*, стр. 25.

15) Agamben, G. *The Coming Community*, стр. 62.

16) Agamben, G. *Remnantz of Auschwitz*, стр. 24.

17) Lemke, T. „A Zone of Indistinction – A Critique of Giorgio Agamben’s Concept of Biopolitics“, conference at the Nordic Summer University, Laugarvatn, Island, July 2004.

ску заједницу“ либерално неоанархичних индивидуалности чија једина егзистенција почива у перманентној потенцијалности без идентификације.

УМЕСТО ЗАКЉУЧКА: ГЕНЕАЛОШКА КРИТИКА САВРЕМЕНОСТИ И БИОПОЛИТИКА

Начин на који је Фуко поставио темељ за могућност и важност генеалогске критике савремености, *генеалогије политике као услова могућности политичког*, у исто време појављује се као могућност за теоријско и практично постајање *homo politicus*-а на основу другачијег мишљења политике моћи. Практична филозофија, политика и етика, у том смислу за Фукоа представља не само „прву филозофију“, већ израња као сама могућност *слободе* схваћене у контексту стваралачке субјективности. *Филозофија моћи* на тај начин постаје *филозофија слободе*, где се и фукоовска „брига о сопству“ (*epimeleia heautou*), такође битно показује као однос према другима и заједници у специфичном облику *моћи субјективности* и *субјективитета моћи*.

Ова идеја стоји у непосредној вези са Фукоовим разумевањем политике отпора, са концепцијом отпора која се не односи толико на „ослобођење од моћи“ колико се тиче „моћи слободе“, могућности слободе која је другачија од „два патолошка облика моћи – Фашизма и Стаљинизма“¹⁸⁾ али у исто време битно диференцирана и од *грађанско-либералног друштва* унутар којег настаје и развија се *историја биополитике*. Одговор на биополитичко стање као одређујуће и дефинишуће стање савремености, Фуко артикулише као идеју да „ствар није у томе да се покушају расточити односи моћи у утопији савршено транспарентне комуникације, већ да се пруже закони, технике управљања, и такође етика, *etos*, који би омогућио да се ове игре моћи играју уз *минимум доминације*.“¹⁹⁾

Како би, међутим, изгледала моћ која је супротстављена моћи биополитике као анти-политике, могућност другачије моћи као иманентна нереализована и нерелектована могућност Модерне, и шта Фуко има на уму када инсистира на томе да се садашње борбе, изазови савремености махом и најбитније крећу око питања „*Ко смо ми?*“ (*The Subject and Power*) То је смисао у којем се реализација и континуирано постајање нових структурно другачијих об-

18) Foucault, M. „The Subject and Power“ u *Beyond Structuralism and Hermeneutics*, стр. 209.

19) Foucault, M. „The Ethics of Care“, стр.18.

лика и односа моћи појављује као питање субјективитета. У том контексту, Фукоов програмски став, као потенцијални основ и темељ сваке генеалoшке критике савремености као предуслова појављивања политичког, садржан је у начелу да „циљ данас није да откријемо ко смо, већ да одбијемо оно што смо. Треба да створимо и изградимо оно што можемо бити како би се могли ослободити ове политичке „дупле везе“ која представља истовремену индивидуализацију и тотализацију модерних структура моћи. Закључак би био да политички, етички, друштвени и филозофски проблем савремености није да се појединац покуша ослободити од државе или државних институција“ већ да се „промовишу нове форме субјективности кроз одбијање ове врсте и облика индивидуалности који нам је наметнут већ неколико векова.“²⁰⁾

На тај начин, Фукоова политичка филозофија и промишљање политичког појављује се кроз различите облике деловања и типологију пракси, од одбијања и одбацивања као првог и *par excellence* политичког и егзистенцијалног чина, до стваралаштва и отварања простора могућности за остварење људске слободе као праксе изградње другачијих могућности. Према Фукоу, ова реализација политичког има двоструку мету тј. она се истовремено појављује као ослобађање од „индивидуализма“ и од „тотализма“ моћи, што значи да се у исти мах значи супротстављање либералном (и пост-модерном) индивидуализму као и моделима и облицима тотализовања који су такође својствени биополитици. Штавише, Фукоов аргумент да је такав задатак истовремено и „политички, етички, друштвени и филозофски“ имплицира собом мишљење политичког које би падало уједно са остварењем и мишљењем другачије етике и филозофије у савим специфичном дискурсу (новог) политичког рационализма.

Када је реч о томе који је доминантни облик манифестације биополитике данас, Фуко на дубоко антиципирајући начин у књизи *Треба бранити друштво* пише следеће: „Ратови се данас воде у име живота свих. Управљање животом и опстанком, телима људи и расама, начин је вођења многих ратова. Принцип: моћи убити у име живота сада је постао принцип међународне стратегије и опстанак данас није легални опстанак суверенитета већ биолошки опстанак одређене популације.“²¹⁾ Ако је ово главни траг теорије и праксе биополитике у савременим формама и данас, управо у смислу у којем је оно блиско повезано са концепцијама војних интервенција као хуманитарних интервенција, као и тероризмом и

20) Foucault, M. „The Subject and Power“, стр. 216.

21) Foucault, M. *Society Needs To Be Defended*, стр. 154.

ратом Запада „против тероризма“, питање остаје како се нормативност према Фукоу може оправдати и легитимисати. За разлику од Хабермаса, Фуко аргументише да оно што је неопходно сачувати од Просветитељства јесте само *питање тог догађаја* и значења тог догађаја као оног што је перманентно потребно промишљати теоријски и практично. То значи да се Просветитељство код Фукоа појављује као сам *принцип критике, истраживања и стваралаштва*. Ово се такође у сличном смислу односи и на начин на који Фуко питање субјективитета поставља као питање идентитета, где се као одлучујуће питање XVIII века појављује питање „*Ко смо ми у времену које је наше?*“²²⁾

За Фукоа, питање „Ко смо ми у времену које је наше?“ појављује се као централно питање које се у другачијим формама непрестано понављало и постављало у целокупној филозофској традицији од Канта и Хегела до Хајдегера и Франкфуртске школе – питање у чијем средишту и суштини лежи *самокритичка, рефлексивна, одговорна и рационална артикулација*. У Фукоовом сопственом пројекту генеалогije и геналогске критике савремености као одговора на биополитику, ово питање се такође манифестује кроз идеју „како смо ми индиректно конституисани кроз искључивање неких других“²³⁾, тј. кроз артикулацију различитих форми и облика (политичког и друштвеног) искључивања у савременим либералним друштвима. Његов одговор на овакво стање, на хронично биополитичко стање либерализма, како његових „нормалних пракси“ тако и „пракси изопачења“, садржан је у концепцији минималне али одрживе нормативности, где се могућности појављивања, теорије и праксе будуће политике и политичког посматра кроз стварање нових субјективности, које опет настају на темељу структурно и квалитативно другачије врсте генеалогског знања и као такве носе идеју *ethos-a* као специфичне одговорности за људску слободу.

ЛИТЕРАТУРА

Фуко, М. *Рођење биополитике*, Светови, Нови Сад, 2005.

Фуко, М. *Треба бранити друштво*, Светови, Нови Сад, 1998.

Foucault, M. *The History of Sexuality I*, Vintage Book Editions, Random House, New York, 1990.

Kelly, M. *Critique and Power*, The MIT Press, Cambridge, 1994.

22) Foucault, M. „La technologie politique des individus“, Dits et écrits, Gallimard, Paris, 1994. Стр. 813-828.

23) Ibid., стр. 815.

- Heller, A. and Feher, F. *Biopolitics. The Politics of Body, Race and Nature*, European Centre Vienna, 1994.
- Agamben, G. *State of Exception*, The University of Chicago Press, Chicago, 2005.
- Agamben, G. *Homo Sacer: Sovereign Power and Bare Life*, Stanford University Press, Stanford, 1998.
- Agamben, G. *Means Without End: Notes on Politics*, The University of Minnesota Press, 2000.
- Dreyfus, H. and Rabinow, P. *Beyond Structuralism and Hermeneutics*, The University of Chicago Press, Chicago, 1983.
- Foucault, M. „La technologie politique des individus“, *Dits et écrits*, Gallimard, Paris, 1994.
- Foucault, M. *Society Needs To Be Defended*, Picador, New York, 2003.
- Agamben, G. *The Coming Community*, University of Michigan Press, Ann Arbor, Michigan, 1993.
- Lemke, T. „A Zone of Indistinction – A Critique of Giorgio Agamben’s Concept of Biopolitics“, conference at the Nordic Summer University, Laugarvatn, Island, July 2004.

Bogdana Koljević

FOUCAULT’S AND AGAMBEN’S UNDERSTANDING OF BIOPOLITICS: A CHALLENGE OF MODERNITY?

Summary

In this article the author analyses various theoretical conceptions of biopolitics in Michel Foucault and Giorgio Agamben through the issue of their relation towards Modernity. In confronting divergent standpoints, the author especially focuses on particularities of Foucault’s position, arguing that Foucault’s homo politicus appears as an still uninvestigated possibility of synthesis of politics, ethics and philosophy. In that context, the ways in which Foucault and Agamben relate towards Modernity are presented as decisive for interpretation and understanding of biopolitics and new possibilities of the political. The author concludes in arguing that genealogy of contemporary phenomena of biopolitics, as a continuation of Foucault’s approach in the present, opens up with itself the theoretical possibility for new political subjectivity.

Key Words: biopolitics, Foucault, Agamben, Modernity, political subjectivity, rationalism, genealogy of the present, ethics, creativity.

ПОЛИТИЧКА ТРАДИЦИЈА

УДК: 329.14(497.11):929 Topalović Ž.
Примљено: 20. августа 2009.
Прихваћено: 15. септембра 2009.
Оригинални научни рад

Српска политичка мисао
број 3/2009.
год. 16. vol. 25.
стр. 271-300.

Драган Суботић

Институт за политичке студије, Београд

СРПСКИ СОЦИЈАЛИСТА ДР ЖИВКО ТОПАЛОВИЋ (1886-1972)¹⁾

Резиме

Аутор пише о др Живку Топаловићу, социјалисти и синдикалисту, који је својим политичким радом обележио историју социјализма у Србији у 20. веку. Рођен је 1886. године у Ужицу, завршио Правни факултет у Београду, докторирао права у Немачкој, био је активан у српској социјалдемократској партији Димитрија Туцовића и у Главном радничком савезу Србије. После 1918. године, основао је Социјалистичку радничку партију Југославије (1921), и био њен председник, а ангажовао се у раду међуратног синдикалног и радничког покрета. За време Другог светског рата, од 1943. године, приступио Равногорском покрету, а 1944. године отишао у Италију. У егзилу, основа је Демократску заједницу Југославије у француској, као и лист "Синдикалист". Дуго година као "народни непријатељ" живео у емиграцији, где је објавио запажене књиге и друге радове. Умро фебруара 1972. године у Бечу.

Кључне речи: др Живко Топаловић, социјалиста, синдикалиста....

1) Ово је део монографије на тему: "Српски социјалиста и синдикалиста др Живко Топаловић (1886-1972) – Изабрани радови"

1. ТОПАЛОВИЋ И СРПСКА СОЦИЈАЛДЕМОКРАТИЈА (1902-1919)

Овај знаменити српски социјалдемократ, између два рата председник Социјалистичке партије Југославије, у току Другог светског рата председник Светосавског конгреса у селу Ба -1944. године, а након Другог светског рата – председник Заједнице Југословена социјалдемократа ван отаџбине (СРЈ), рођен је 1886. године у Ужицу. Још од 1902. године, као студент Правног факултета при Великој школи у Београду (потом и у Паризу и Берлину, где докторира) Топаловић се интересује за синдикални и социјалистички покрет. Запажена је његова активност у Клубу социјалиста на Великој школи, где се упознаје са Туцовићем и осталим српским социјалдемократама.

Сходно одредбама Главне Партијске управе која је била по статусу Српске социјалдемократске партије надлежна да прима интелектуалце у чланство на седници од 1. новембра 1904. године једногласно је решено да се Топаловић прими за члана Партије.²⁾ Већ 5. децембра, на седници ГПУ, спомиње се као један од организатора концерта од 27. новембра 1904. године, код “Коларца”, чији је приход намењен за лечење Радована Драговића.³⁾ Топаловић је, истина не јавно, ипак, као интелектуалац био “сумљичен донекле да је близак Јовану Скерлићу, Милораду Поповићу и К. Јовановићу, окупљеним око часописа: и групе “Ново време”. Они су сматрали, супротно марксистичкој групи ортодоксних марксиста окупљених око Радована Драговића, да је због непостојања радничке класе у Србији потребна сарадња са грађанским партијама.⁴⁾ Због тога су оптуживани за напуштање марксизма и упловљавање у “малограђанштину” и ситнобуржоаску политику,” тако да су 1904. године су искључени на иницијативу Радована Драговића из ССДП. Посебно се активно ангажује од 1904. године, као синдикални инструктор и секретар Савеза Текстилних радника.

На Трећем конгресу Српске социјалдемократске странке одржаном 5. и 6. јуна 1905. године, у Крагујевцу, Живку Топаловићу је верификован мандат као једном од ревизора Главног радничког савеза. На овом конгресу, где се расправљало о тактици и

2) *Српска социјалдемократска партија*, књига прва, Београд, 1966, стр. 231.

3) Исто, стр. 240.

4) М. Богдановић: *Српски раднички покрет 1903-1914: Наличје легенде*, Загреб, 1990, стр. 43-78.

дисциплини, изборима у окрузима као и мајским прославама, као ревизор Савеза текстилних радника (изабран на седници ГПУ 23.02.1905) Топаловић је предлаган за секретара ССДП. За председника су изабрани Драгиша Лапчевић и Никола Величковић, а за секретара: Радован Драговић и Никола Николић.⁵⁾

На конгресу је Топаловић узео учешће у дискусији о тактици и дисциплини. На дилему класне и синдикалне борбе био је близак Туцовићевим идејама о јединству једне и друге како је рекао: "... Лапчевић нарочито нглашава јединство свих врста борбе. Обе резолуције не обухватају сва питања. Стојановићева резолуција је незгодна где говори о јединству у странци место у борби. Лапчевићева резолуција расправља само једно питање. Треба од обе резолуције створити једну заједничку".⁶⁾

Већ на седници ГПУ од 13. марта 1905. године, поред Туцовића, Тасе Милојевића, Недељка Дивца, др Драгише Ђурића, Душана Поповића и Живко Топаловић је одређен да држи у Београду и другим местима Србије, предавања из области социјалдемократског програма,⁷⁾ а 22. јула 1905. године, Топаловић се јавио Главној управи ССДП, из Лесковца, обавештавајући о: "... накнадним изборима, на којима за нас од буржоазије није хтео нико да гласа. Јавља о напретку покрета и повољном утицају на материјални положај. Јавља да ће изјавити жалбу на избор. Решено: Прима се к знању".⁸⁾ Неколико месеци након конгреса, на седници ГПУ ССДС и Управе Радничког савеза, одржане 5. септембра 1905, Топаловић је биран за ревизора Металског савеза,⁹⁾ а упоредо с овом обавезом, Топаловић се као студент Правног факултета, 1905. године, ангажује у раду Универзитетског социјалистичког клуба.

На збору Социјалдемократске омладине на Универзитету, одржаном 28. новембра (11. децембра) 1905. године, у Београду, а против закључивања зајма самосталске владе са Аустро-Угарском, говорили су Димитрије Туцовић и Живко Топаловић. Сажимајући излагања на збору, Топаловић је узео учешћа у формулисању Резолуције, где се у тачки 1. каже: "...Начелно је противна зајмовима које закључују данашње капиталистичке земље, јер они поглавито служе интересима владајућих класа, њиховим зеленашким, власничким и непродуктивним операцијама, а главним делом оп-

5) Исто, као под 2. стр. 440.

6) Исто, стр. 442.

7) Исто, стр. 476.

8) Исто, стр. 513.

9) Исто, стр. 524.

терећују радни народ, набацујући му нове порезе ради отплате.” Топаловић је у Резолуцији нагласио и то да социјалдемократска омалидина на Универзитету: ...”2. Осуђују милитаристичке наклоности данашње и пређашње владе, које, оваквим зајмовима за непродуктивне војне цели, појачавају опасност војске за здрав финансијски живот и политичке слободе ове замље и онеспособљавају земљу за културни и привредни рад, који је Србији тако потребан”.¹⁰⁾

Топаловић је одржавао присну везу са Туцовићем, док је овај био у војсци. Тако, марта 1906. године, Туцовић из Ужица, упућује допис Лапчевићу, у коме између осталог, каже да: “... Живко би добро учинио кад би ми послао оне књиге које толико времена чекам. Међу њима треба да буду Прва и Друга књига међународног права од Ривијера. Тако ће најбоље дати доказа да извесне компромитујуће болести нагризају тело али ум не”,¹¹⁾ а 5. (18). маја у другом писму Лапчевићу вели: “Молим те, реци Живку да сам Слободанову књигу добио. Нека узме новац у Стевана”.¹²⁾

Фебруара 1907. године, Живко Топаловић, уместо Димитрија Туцовића присуствује “Пелагићевој вечери” у Великом Бечке-реку (2-5. фебруара 1907. године), о чему је поднесен кратак извештај на седници ГПУ.¹³⁾

Топаловићево ангажовање у синдикалном покрету озбиљније започиње 1905. године, на Трећем конгресу Радничког Савеза, одржаном 6. и 7. јуна 1905. године, у Крагујевцу. Пред синдикалним делегатима, Топаловић је говорио о потреби централизације синдикалног покрета тако да се: ...”Рад показао плодноснији у Београду но у унутрашњости, што није ни чудо, јер је Београд економски развијенији, а наш успех зависи поглавито од тога, колики је економски развитак. Уколико је народ економски развијенији, утолико је и наш успех већи.” Затим је говорио о искуствима у раду синдиката где је он ревизор. Истакао је да полиција брзо реагује на појаву штрајка, и потребу како је: “Синдикатима у интересу бржи и јачи економски развитак. А то синдикално организовано радништво може постићи само тако, ако тесно стоји скопчано са социјалном демократијом, која својом политичком борбом може

10) *Радничке новине*, 3. децембар 1905.

11) Д. Туцовић: *Сабрана дела*, књига прва, Београд, 1982, стр. 400-401.

12) Исто, стр. 443.

13) АИРПС, Зборник СДП, бр. 65-а, стр. 356-358; Д. Туцовић: *Сабрана дела*, књига прва, стр. 656.

терати економски развитак.¹⁴⁾ На ове тврдње реаговао је Драгослав Тодоровић из Београда, а Топаловић се у расправи јављао још једном углавном због финансијских проблема у овом синдикату где је био ревизор.

Топаловићев рад у Савезу текстилних и осталих фабричких радника и радница веома се осетио, о чему се у извештају марта 1906. године, констатује: “Кад је у претпрошлој години Савез добио од Главног Радничког Савеза сталнога ревизора, рад у Савезу развијен је веома живо. Савез је 1906. године бројао 250 правних чланова са приходом од четири хиљаде динара”. Топаловић је организовао неколико штрајкова, на пример у фабрици штофа, филцованих шешира и четака у Београду, где је синдикат успешно посредовао у споровима између послодаваца и радника. Било је организовано и две стотине зборова, и конференција, неколико забава за чланство а управа је одржала 57 седница, две ванредне скупштине. Иначе, Топаловић је предавао и у Синдикалној школи.¹⁵⁾

Топаловић је учествовао 26. фебруара 1906. године и у раду Скупштине Савеза текстилних радника. На овом скупу, образован је штрајкачки одбор, а при крају рада Скупштине, говорио је Живко Топаловић – ревизор Главног радничког савеза, упозоривши: “... другове и другарице да се не заваравaju тренутним успесима, већ свом снагом да раде на подизању своје организације...”¹⁶⁾

Наредне, 1907. године, Топаловић се почетком августа огласио у “Радничким новинама”, написавши текст “Пролетерско Ваљево”. Углавном је анализирао активности синдикалних пододбора абаџијских, кројачких, кожарских, берберских, текстилних и осталих пододбора, где је од 500 радника, у 14 пододбора било организовано само стотинак радника. Анализирајући стање радничког сталеза, Топаловић као синдикални функционер показује бездушну експлоатацију радништва од стране послодаваца који су на све начине покушавали да спрече синдикални рад појединих организованих радника и износи фрапантан податак да по Закону о осигурању радника (који радницима то право обезбеђује само ако раде у радионицама од преко 25 запослених), у Ваљевоу неће бити ниједан радник осигуран јер је 200 радионица до 5, а само 8 радњи са преко пет стално запослених.¹⁷⁾

14) *Радничке новине*, бр. 84,85,98,101,103-105, октобар-фебруар 1905-1906. Исто, стр. 366.

15) *Радничке новине*, бр. 27-28, 4. и 7. марта 1906; бр. 94, 12. новембар 1905. стр. 9.

16) *Радничке новине*, бр. 35, 21. март 1906.

17) *Радничке новине*, бр. 90-91, 2. и 4. август 1907.

Топаловић је 1910. године, говорио на збору Савеза кожарско-прерађивачких радника о значају синдиката за радништво.¹⁸⁾ Реч је о намери Главног радничког савеза, 1911. године, да путем групе специјалних агитатора, где су поред Топаловића, били још и Д. Туцовић, Н. Величковић, Т. Кацлеровић, Драгиша Лапчевић и други, организује низ зборовна и конференција по читавој Србији.¹⁹⁾

Почетком 1908. године, након озбиљне кризе у ССДП, очи доласка Туцовића са докторских сутидја из Берлина, Топаловић је, заједно са неколицином виђенијих партијских активиста, заступао тезу да је неопходно да Туцовић дође у Србију и да интензивно ради на припреми Шестог конгреса ССДП. На овом конгресу Туцовић је успео да превазиђе кризу у ССДП, и не дозволи цепање на десну и леву фракцију, управо по питањима избора, агитације, као и деловања социјалдемократа у сеоским срединама Србије. Један од запаженијих говорника на наредном Седмом конгресу ССДП одржаном у Београду, 17-19. маја 1909. године, био је и Живко Топаловић.

Исте године, Топаловић је, на захтев ГПУ био одређен да 1.(14) октобра 1909. године, говори на зборовима у свим квартовима Београда, поводом дискусије о пројекту Закона о радњама у Народној Скупштини на тему: “Састанак народне скупштине и захтеви радничке власти.”²⁰⁾ Топаловић је марта 1909. године, први пут по изласку из војске говорио у кварту “Три кључа”, као и на првомајским манифестацијама радника 1910. године на Позоришном тргу, када су радници продефиловали Београдом.²¹⁾ На великом јавном протестном збору у Београду 2.(15) маја 1910. године, у Коларцу, са геслом: “За јавно осигурање: Против пљачке надница!” поводом измена у пројекту Закона о радњама и осигурању радника, поред Димитрија Туцовића, говорио је и Живко Топаловић,²²⁾ иначе социјалдемократски одборник београдске општине и члан финансијске контроле ССДП.²³⁾ Топаловић је овде поновио раније изречене тврдње (на збору од 21. марта 1910. године испред Народног позоришта заказаном поводом захтева за опште право гласа)²⁴⁾ да раднички сталеж треба да се бори за побољшање свог не само

18) *Радничке новине*, бр. 50, 27. април 1910.

19) *Српска социјалдемократска партија 1903-1918*, Београд, 1978, стр. 366.

20) *Радничке новине*, 13. јун 1909.

21) *Радничке новине*, бр. 46, 18. април 1910.

22) *Радничке новине*, 4. мај 1910.

23) *Радничке новине*, бр. 54, 6. мај 1910.

24) *Радничке новине*, 23. март 1910.

политичког, већ у првом реду економског и социјалног положаја у грађанском друштву. У овим партијским, рекли бисмо синдикалним активностима Живка Топаловића ваља потражити корене његових каснијих интересовања за социјални и синдикални положај радничког сталежа у Србији, о чему ће оставити бројна писана документа и сведочанства о једном времену, политичким, а пре свега социјалним приликама.

У ово доба, Топаловић је био у редакцији “Радничких новина” а поред запажене дискусије на Осмом конгресу ССДП, одржаном 6-8. јуна 1910. године, у Београду, Топаловић је био референт и предлагач Резолуције о аграрном питању. Значај ове резолуције је многострук. Српски социјалдемократи све до овога конгреса нису обраћали пажњу на село, иако је био завидан број сеоских најамних радника, а готово у сваком крају је био по један виђенији земљоделац који је нагињао идејама социјалне демократије, на пример Миљко Савић из ивањичког краја, окренут идејама социјалне правде, једнакости и солидарности.

На конгресу је разматрана и тачка о аграрном питању, а резолуција коју је предложио Топаловић, био је практично први корак у раду социјалдемократа на селу. О томе се, у усвојеној резолуцији каже: “... Социјална демократија је не само дужна да приђе тим елементима на селу. Она, још има, и највећег интереса да их придобије за себе, јер ће то њеној акцији и политичкој и синдикалној, користити у највећој мери у сваком погледу. Уосталом, обрнуто оној народној речи – ако неће Мухамед брегу, брег ће Мухамеду; ако социјализам неће да приђе селу, село прилази, и мора да прилази социјализму!”²⁵⁾ На овом конгресу, поред Ј. Кликића и Р. Живковића, Топаловић је изабран за члана финансијске контроле.

Топаловић који није прекидао углавном стручно и професионално интересовање, углавном у области правних наука, још је марта-априла 1905. године у Радничким новинама објавио превод брошуре К. Кауцког и Б. Шенланка под називом: “Начела и захтеви социјалне демократије”.²⁶⁾ Теоријско-политички рад у ССДП огледао се и у раду Школе за агитаторе, а било је и запажено његово кандидовање, марта 1910. године, на листи ССДП за општинске изборе у Београду (и то за место “кмета-правника”), поред А. Павловића и Душана Поповића.

Овај политички ангажман Топаловића је био политички разумљив, с обзиром на показану истраживачку активност у области

25) *Радничке новине*, бр. 71, 15. јун 1910.

26) *Радничке новине*, од 16. марта до 23. априла 1905.

правних наука, јер је био близак сарадник Томе Живковића, кривичара, професора Правног факултета у Београду, где је и сарађивао на Катедри за кривично право.

Почетком 1909. године Топаловић је објавио у то време запажену књигу: “Кривично право: по предавањима др Божицара Марковића. Израдио др Живко Топаловић”, а наредне две године и књиге: “Смрт смртној казни од Ј. Штерна” (превео с немачког Живко Топаловић), Београд, 1911; и “Траничне међе Умишљаја и нехата”, Београд, 1911. године. Прва је књига продужетак његове књижице из 1909. године на тему: “Против цетињских људождера. Алберт Бернер: Против смртне казне” (Београд, 1909) и бави се смртном казном у светлу кривичног права (али са социјалдемократског гледишта). Топаловић констатује да је социјалистички пролетаријат најважнији и најпоузданији носилац борбе против варварске смртне казне: “... Једино васпитање које распростиру социјалистичке партије; једино подизање широких маса радног народа политичком и синдикалном акцијом, једино моћ организованог пролетаријата свију земаља, која расте, јесу у стању да буду препона културној срамоти, смртној казни...”. Зато, Топаловић изричито напомиње: “... Ми у Србији немамо рачуна да питање вештачки подгревамо. Нас на дужност опомињу скоро свакодневна убиства, која се врше пред очима масе народа...”²⁷⁾

Разрађујући неке темељне поставке кривичног права, у раду: “Траничне међе умишљаја и нехата”, публикованом у Београду 1911. године, Топаловић ће прецизирати социјалне задатке кривичног права: “... има прву задаћу да формира правни поредак, да рече: Шта се има сматрати за законско право, а шта за неправно. И кад закон то уради, онда држава, која се карактерише тиме што има на расположењу један квантум велике и добро организоване физичке силе, нагони свакога појединца да мора поштовати наредбе правног поретка. Ако он то неће, бива нагнан силом”.²⁸⁾

У време балканских ратова Топаловић је био мобилисан у Старој Србији и Македонији. Тих година сусрећемо његово име у писмима Туцовића који захтева од “Радничких новина” где је Топаловић био у уредништву да његове забелешке писане у Овчеполју 1912-1913. године, среди Топаловић: “Ја бих само желео да тај посао сврше другови Душан Поповић и Живко Топаловић, а да прегледа Партијска управа”.²⁹⁾ Топаловић је био и један од стално

27) Наведено дело, стр. 5.

28) Исто, стр. 5.

29) *Радничке новине*, бр. 66, 7. март 1915. (додатак).

ангажованих уредника “Борбе” (поред Лапчевића и Душана Поповића). У “Радничким новинама”, септембра 1913. године, најављен је текст “Историјски карактер криминалитета - Милитаризам и рат (искуства из балканских ратова)”, који је требао да се објави у “Борби” крајем 1913. и почетком 1914. године.

На исту тему, Топаловић је поднео реферат под насловом: “О милитаризму” на Десетом конгресу ССДП, одржаном у Београду, 1.(14) фебруара 1914. године, Топаловић је истицао утицај милитаризма у решавању националних и државних питања на Балкану, уместо да се ти проблеми решавају на демократски начин-споразумом балканских народа.³⁰⁾ Руцовић је дискутујући на петој седници конгреса, 1.(14) фебруара, а поводом овог реферата Живка Топаловића изјавио да балкански наради немају већег непријатеља од милитаризма и монархизма...” Износи да је милитаризам умногоме крив за српско-бугарски рат. Док је народ у први рат и ишао са извесним расположењем, дотле у други рат не би нипошто ишао, да није наморан самим системом милитаризма, системом следе покорности и варварских казни. Борећи се против милитаризма, социјална демократија се не бори само за пуну демократију у својој земљи, већ се бори и за мир на “Балкану”.

Почетком Првог светског рата, Топаловић се задесио као помоћник ађутанта у штабу пука, а новембра исте године, био је лакше рањен и лечио се у чачанској болници, да би се убрзо нашао у аустријском заробљеништву, најпре у Угарској (Шопроњ), а затим у једном логору (Ашаху), близу Салцбурга, у Аустрији. Одатле се 1.(14)децембра 1914. године, јавио Драгиши Лапчевићу у Скопље, речима да је здраво и добро. У следећем писму од 12. децембра 1914. године, обавештава Лапчевића да су му се јавили Кауцки, Виктор Адлер и Емануел Бухингер, који су га снабдевали књигама и новинама.³¹⁾

Са Топаловићем су се дописивали: Зофка Кведер-Деметровић, (књижевница из Љубљане), Јурај Деметровић, Сретен Јакшић. Једно време писао је и за “Neue Zeit”, што је наишло на неodobравање хрватских социјалдемократа.

У време припрема за Штокхолмску конференцију, Топаловић из Ашаха, у писму Драгиши Лапчевићу (од 19. септембра 1917) замера што није пристао да иде у Штокхолм речима: “Људо,

30) *Радничке новине*, бр. 7, 8,10, 12. фебруар 1914.

31) Лапчевић-Миленковић: *Преписка српских социјалиста у току првог светског рата*, Београд, 1979, стр. 43.

лудо, цео свет хоће тамо да иде, па ајдемо и ми”³²⁾, да би му Лапчевић у одговору од 12. октобра 1917. навео чак четири разлога због којих није пристао да оде на међународну конференцију у Штокхолм³³⁾, где су Душан Поповић и Кацлеровић тражили помоћ за српски народ у окупираној Србији и обуставу рата.

Почетком фебруара 1918. године, пуштен је из заробљеништва као болесник-инвалид и преко Швајцарске, Француске и Италије стигао на Солунски фронт. Није се озбиљније бавио политиком. На све могуће верзије око његовог пуштања из заробљеништва које су кружиле међу социјалдемократима, Топаловић је лаконски записао следеће редове: “Наши аустријски другови су показали интересовање за мене и наше заробљене другове. Ја сам се тако могао ставити у везу Међународним и Српским црвеним крстом у Женеви који су помагали наше заробљенике слањем животних намерница. Заштиту нам је указивао швајцарски посланик у Бечу који је заступао интересе Србије. Са њим сам, као његов тумач обишао заробљеничке логоре. Почетком 1918. приликом размене тешких рањеника између српске и аустријске војске, размењен сам и ја и отишао на Крф и Солунски фронт”.³⁴⁾

Топаловић је средином 1918. године,³⁵⁾ веома неодлучан када је реч о борби две струје у социјалдемократском покрету: оних окупљених око Душана Поповића у Лондону и друге око Комитета ССДП у Паризу, чији представник Сава Музикравић, у једном писму, 26. јуна 1918. године, овако прецизира рад српских социјалдемократа: “... Треба сузбијати две ствари у нашем покрету, које су обе штетне по њега: цимервалд-контализам и бољшевизам...”³⁶⁾

Општа је констатација да се Топаловић није активно бавио политичким питањима за време Првог светског рата,³⁷⁾ изузев хуманитарном проблематиком у одељењу за заробљенике при Министарству финансија. Свој боравак у заробљеничком логору, искористио је да напише једну брошуру: “За наше заробљенике”, у

32) Исто, стр. 204.

33) Исто; Консултвати: Д. Лапчевић: *Окупација*, Београд, 1926, стр. 38.

34) Живко Топаловић: *Зачеци социјализма и комунизма у Југославији*, Лондон, 1960, стр. 43.

35) Исто, стр. 316.

36) Исто, стр. 320.

37) Реч је о следећим написима Ж. Топаловића у иностраним часописима: “Dem Andenken Dimitrij Tussovits geffalen am 24. November 1914 bei Lazzarevits”, *Die Neue Zeit*, N.22, 26.2.1915, str. 641-646; прештампо у: *Glas slobode*, br. 30-32, Zagreb, 1917; или у *Целокупна дела Димитрија Туцовића*, Прва свеска, Београд, 1974, стр. 7-13. Консултвати: *Успомена Димитрија Туцовића*, Београд, 1925.

Драган Суботић Српски социјалиста др Живко Топаловић (1886-1972)

издању Српског црвеног крста, објављену на Крфу 1918. године. У време побуне морнара у Котору, новембра 1918. године, борави у Приморју.³⁸⁾ Почетком децембра 1918. године, јавио се из Сарајева, Драгиши Лапчевићу у Београду,³⁹⁾ обавештавајући га да је одржао једно успешно и посећено предавање. Наиме, децембра 1918. године, Топаловић је одржао предавање на тему: “Социјална демократија према актуелним питањима” где је устврдио: “... Ми знамо да се осцијалистички начин производње не може наметнути силом и да њега може бити тек иза извјесног ступња техничког развића рада и иза стварања радничке већине у друштву. Данас није наше доба да владамо. Ми смо се врло лако могли докопати владе... Али ми се не играмо политике нити хоћемо да увлачимо радничку класу у бесмислене авантуре. Тада када дође наше доба ми ћемо узети сву власт у своје руке милом или силом, ако се буржоазија вољи већине не буде хтјела покорити...”⁴⁰⁾

На Закључном синдикалном конгресу у Србији одржаном 17-18. априла 1919. године у Београду, Топаловић је предложио да се оснује Главни раднички савез у чију се управу бира 31 члан и што пре приступи конгресу уједињења.⁴¹⁾

2. ПРОТИВ БОЉШЕВИЗМА – ЗА ИСТИНСКУ СОЦИЈАЛДЕМОКРАТИЈУ (1920-1941.)

После Првог светског рата, Топаловић наставља делатност на три стране: у Социјалистичкој партији Југославије, синдикатима и на пољу примењене, односно публицистичке науке, углавном привредне и социјалне политике објавивши на десетине књижица које су наишле на добар пријем у редовима радника.

У току 1920. године, дошло је до уједињења десних социјалиста из хрватске, Словеније, Босне и Херцеговине и Војводине и створена је Социјалдемократска странка Југославије. У првој половини 1921. године, образована је Социјалистичка радничка партија Југославије, а у Словенији је деловала Југословенска социјалдемократска странка. Наредне, 1921. године у Београду, 2. августа, све три странке су образовале Социјалистичку заједницу Југославије, а 18. децембра 1921. године образована је и Социјалистичка

38) Ж. Топаловић: *Зачети социјализма и комунизма у Југославији*, Лондон, 1960. стр. 44.

39) *Преписка српских социјалиста...*, стр. 468.

40) Наведено дело, стр. 29.

41) Наведено према: *Радничке новине*, бр. 97, 98, 99, 101 и 104, 1919.

партија Југославије. Убрзо је оформљен и Главни раднички савез Југославије.

Ове организације, чак и након доношења Обзнане, нису успеле да окупе већи број радника и својих симпатизера, између осталог и због тога што је: "... уједињење југословенских социјал-реформиста извршено од стране неколицине вођа, а у свему томе чланство уопште није учествовало. С обзиром на чињеницу да је између центрумаша и Кораћевић присталица вођена релативно дуготрајна оштра борба, разумљиво је што следбеници обе партије нису могли да схвате нагао заокрет и дојучерашње непомирљиве противнике прихвате за партијске другове".⁴²⁾

Узајамна борба између присталица В. Кораћа и Живка Топаловића, завршила се априла 1928. године доминацијом Топаловића који ће на челу СПЈ остати све до краја рата, па и касније у емиграцији. Од 1923. године, СПЈ је члан Социјалистичке интернационале. Исте године на скупштинским изборима освојила је два посланичка мандата. На изборима 1938. године, кандидати СПЈ су били на листи опозиционог блока, а Топаловић је имао запажену улогу у овим политичким збивањима.

За поједине историографе Топаловић је био интересантна личност. Поседовао је: "... широко образовање (доктор Берлинског универзитета говорио три светска језика), најбоље је познавао теорију и праксу Социјалистичке интернационале у Југославији, обишао је готово пола Европе, налазио се стално у покрету. По свему томе Топаловић је био више репрезент европске социјалдемократије него југословенских социјалиста..."⁴³⁾

Топаловић ће одиграти вежну улогу у припреми и креирању програма на Конгресу уједињења у Београду, априла 1919. године. У послератној историографији веома се мало спомињао удео Топаловића. Мада је Топаловић у својој књизи: "Зачеци социјализма и комунизма у Југославији" тврдио супротно: "... Ово је истина, Конгрес одржан у Београду априла 1919. године, није створио Комунистичку партију. Та је партија створена тек у Вуковару годину дана доцније. Али су у Београду комунисти успели једно: да се прикривено увуку у социјалистичку партију и потом злоупотребе за туђе циљеве поштenu веру демократских социјалиста..."⁴⁴⁾ Сукоб између большевика који су прихватили диктате из Москве и центрумаша, кулминирао је на Вуковарском конгресу,

42) Тома Миленковић: *Социјалистичка партија Југославије*, Београд, 1974. стр. 690.

43) Исто, стр. 693.

44) Исто, стр. 465.

где је Топаловић, као трећи референт, наступио са темом: “Акциони програм Комунистичке партије Југославије” (Београд, 1920). Резултат борбе са болшевицима био је издвајање тзв. “центрумаша” (потписника “Манифеста опозиције”) односно њихово искључење из КПЈ.⁴⁵⁾

О томе је Топаловић оставио низ веома интересантних записа у омањој студији: “Зачеци социјализма и комунизма у Југославији” (Лондон, 1960). На основно питање: Ко сноси одговорност за страдање радничког покрета у Југославији, јасно је записао: “... Москва и руски болшевици. Они су ради својих циљева наметали борбеном делу радничке класе у Југославији политику која је била у пуној несразмери са снагама те класе. Москва је почев од 1918. године свесно разбијала све радничке покрете у Европи и гурала их у катастрофу. Тој судбини није избегао ни раднички покрет у Југославији. Други сукривац јесте владајући режим у Југославији чији носиоци нису имали разумевања ни за дубину и замашај промена које су се вршиле у Русији, средњој Европи и Југославији.”⁴⁶⁾

Упоредо са адвокатском каријером, Топаловић (као доктор берлинског универзитета), био је 1925-26. године, изабран за Централног секретара Радничких комора, а наредне две године, био је шеф сервиса за одржавање веза са радничким покретима у Међународном бироу рада у Женеви. Након повратка из Женеви, је поново адвокат, а 1929. године, изабран је за председника СПЈ. Био је главни уредник “Радничких новина”, и члан Централне управе Савеза приватних намештеника и Председник Радничке кооперативне задруге.

Ови биографски подаци сагласни су са његовим теоријско-политичким написима. Већ 1920. године, Топаловић је објавио краћу књижицу “О новцу: Теорија новца изложена с обзиром на решење валутног питања” (Сарајево, 1920), као и другу расправу на сличну тему: “Оскудица новца, ратни дугови и ратна оштета” (Сарајево, 1920) где је записао: “... Уштеде у државном буџету могу се учинити само на оним издацима где се држава јавља као организација класне владавине, као организација физичке и техничке силе да се масе држе у покорности”.⁴⁷⁾ Уочи дискусије у комунистичком покрету о националном питању почетком 20-тих, Топаловић је увидео реалност племенских разлика у формирању југословенске државе у једноставној тврдњи: “Племена постоје. Она

45) С. Цветковић: *Идејна борба у КПЈ 1919-1928*, Београд, 1985, стр. 86.

46) *Зачеци социјализма и комунизма у Југославији*, Лондон, 1960, стр. 132-133.

47) Наведено дело, стр. 44-45.

постоје као политичка, као духовна, и у извесној мери чак и као економска самостлана моћ. Њима се мора дати могућност да као таква у држави дођу до изражаја, и мора се пропустити времена да живот у заједничкој држави, саобраћај и привреда, постепено из племена створе југословенски народ...⁴⁸⁾ У том смислу анализирао је положај југословенских лука, нарочито у Риједи, која иако под страном окупацијом, ипак, природно гравитира према залеђу.⁴⁹⁾ Сходно свом социјалдемократском наслеђу, Топаловић се залагао и за федерацију балканских народа, о чему је оставио чак и омању брошуру-запис са Прве Балканске Конференције одржане у Атини 5-12. октобра 1930. године.⁵⁰⁾

Непомирљиви противник бољшевизма, Топаловић ће у тексту: “Две различите револуције”, забележити да социјалдемократи имају да се боре не само против домаће буржоазије, већ и против убитствених револуционарних заблуда: “... борба са бољшевичким учењем и праксом, борба која је за цео раднички покрет питање живота и смрти, стоји нама данас изнад свега...”⁵¹⁾ У предговору књиге: Р. Аврамовића: “Будућност совјетске Русије”, објављене у Београду, 1924. године, Топаловић ће направити разлику између марксизма, комунизма и бољшевизма речима: “... Али оно што бољшевизам битно раздваја од марксизма, јесте његово слепо обожавање силе, веровање да се и развитак друштва да насилвати, да слободна радничка класа, ако је свесна и одлучна, може повући са собом необразоване и незадовољне ситне сељачке и ситнобуржоаске елементе поставши са њима најмоћнији друштвени фактор...⁵²⁾, а допунити је и сазнањем да се након рата подвојила два типа социјализма: “демократски и ауторитативни. Демократски социјализам сматра да је нужно подизати радничку класу у целини њеној. Никаква мањина, ма колико идеална била, није у стању ничега трајног створити, јер ће најлепше дело увек бити задовољено у миру мрака и незнања широке масе...”⁵³⁾

У доба шестојануарске диктатуре, Топаловић ће тврдити да је једини излаз у демократској државној управи попут федераци-

48) Живко Топаловић: “На блиском истоку”, Расправа објављена у бечком социјалистичком листу *Der Kampf*, Осиек, 1920, стр. 22. Консултовати: *Турска*, Београд, 1932, стр. 84.

49) Живко Топаловић: *Јадранске луке*, Београд, 1925, стр. 12.

50) Живко Топаловић: *На Балкански споразум*, Загреб, 1931, стр. 31.

51) Ж. Топаловић: *Две различите револуције*, Београд, 1924, стр. 15.

52) Р. Аврамовић: *Будућност совјетске Русије*, превод и предговор од Др Живка Топаловића, Београд, 1924, Социјалистичка књижара “Гуцовић”, стр. 1-3.

53) Т. Дан: *Радник у совјетској Русији*, превод Милица Топаловић; Увод: “Методи револуције” од Др Живка Топаловића”, Београд, 1924, стр. 14.

је држава на Балкану, уз неизбежно истицање да фашизам представља велику опасност за народе на Балкану, као и за европски мир. Зато, неопходно је безусловно: "... напустити сваку мисао диктатуре. Нужно је безусловно што пре прићи демократској државној управи. Из данашњег унутрашњег хаоса и фалсификоване парламентарне владавине треба изаћи образовањем једне широке коалиције, распуштањем данашње скупштине и вршењем потпуно слободних избора..."⁵⁴⁾ У Резолуцији на конгресу СПЈ из 1923. године, Топаловић је предвиђао племенску самоуправу у виду: "... безусловног гарантовања уставног, грађанског, политичког и правног јединства свих грађана Југославије, активну социјалну политику,⁵⁵⁾ а континуитет такве политике Топаловић уграђује и у програм Опозиције из октобра 1937. године.⁵⁶⁾

Топаловић је за разлику од многих својих савременика који су занесени романтизмом 19. веком, у држави видели само политичку и културну управу, сагледао и њену примарну-привредну функцију. Зато и поставља темељно питање: "Да ли је такозвана интелигенција која управља државама и политичким партијама било у демократији, било у фашизму способна да решава привредне проблеме? Она се по целој својој васпитању, по менталитету и звању показала неспособна за то. Намеће се нужда *реформе државе* у циљу њеног оспособљења за вршење привредних функција. Врховна политичка управа која у демократији ниче из општег права гласа, мора да се допуни органима за дириговање привреде који ће изаћи из саме привреде и организовање привредних класа..."⁵⁷⁾

Занимљиве су и Топаловићеве социолошке анализе социјалне и класне структуре међуратног грађанског друштва у Краљевини Југославији. Теоријска матрица садржана је у поимању средњих редова као: "самосталних, независних радника. То су она привредно активна лица која нису у туђем најамном раду, а не живе искључиво или поглавито од туђег већ од свог личног рада (и рада чланова своје породице). Типичан пример за то јесте мали самостални пољопривредник. У вароши овде долази занатлија, мали трговац, највећи број слободних занимања. Могли би се овде урачунати још и виши редови приватних намештеника и најзад државни самоуправни чиновници..."⁵⁸⁾

54) Ж. Топаловић: *Положај у свету и Југославији*, Београд, 1927, стр. 28.

55) Ж. Топаловић: *Унутрашњи положај у Југославији*, Београд, 1923, стр. 8.

56) Ж. Топаловић: *Споразум Удружене опозиције*, Београд, 1939, стр. 4.

57) Ж. Топаловић: *Привреда и политика*, Београд, (б. г.) стр. 15.

58) Ж. Топаловић: *Средњи редови (занатлије, трговци, намештеници и капиталисти)*, Београд, (б. г.) стр. 8.

Почетком 30-тих година 20. века у време велике привредне рецесије, Топаловића је посебно интересовао положај радничких сталеза, незапослених и пољопривредника, уз бриљантне анализе функционисања капиталистичке привреде. Тежиште и сав терет кризе, сматрао је Топаловић, сваљен је на радничку класу: “Криза је прошла за капиталистичку привреду. Она још постоји само за раднике који ваља да се кроз организовану борбу постарају да је савладају. Ваља наднице и радно време прилагодити новом положају привреде, ваља начинити места у радионицама за технолошки незапослене. Парола да криза још траје је капиталистички изговор да се одбију захтеви радника...”.⁵⁹⁾ Идентификујући ход капиталистичке привреде у циклусима: криза-просперитет-криза-просперитет, у виду цикличних кретања капиталистичке привреде,⁶⁰⁾ Топаловић прецизира типове незапослености: око 100 милиона незапослених сврстава у невидљиву потпуну, делимичну и редовну незапосленост, уз констатацију да је реч о најважнијој друштвено-социјалној појави у кризи: “... Иако у години 1936. производња робе у индустрији надмашује 1929. (крајњу годину прошлог просперитета) ипак у главним индустријским земљама има још петнаест милиона незапослених. Производња је повећана помоћу новог машинизма без сразмерног уполслења радника. Само уз одговарајуће скраћење радног дана или уз знатно већи размах производње, могу незапослени поново бити враћени у привреду...”.⁶¹⁾

Топаловић је поред С. Иванића и Крекића, важио за најбољег познаваоца проблематике радничког осигурања, како је писао друштвеног осигурања,⁶²⁾ које је подразумевало, поред јаке и снажне привреде и радничке организације, поред сељачких задруга које све заједно, чине једну целину.

Она се може остварити концептом планске привреде у виду осећања одговорности од радника и њихових организација за извођење привредних планова “... за успех и напредак привреде и свесну дисциплину рада без бича послодавчевог”.⁶³⁾

59) Ж. Топаловић: *Сељаштво и радништво-узајамност судбина у привредној кризи*, Београд, (б. г.), стр. 6-9.

60) Ж. Топаловић: *Ход капиталистичке привреде*, Београд (б. г.), стр. 13.

61) Живко Топаловић: *Радничка незапосленост у кризи*, Београд (б. г.), стр. 20.

62) Ж. Топаловић: “Осигурање против незапослености: Реферат др Живко Топаловића на петом конгресу Радничких комора одржаном 3. и 4. децембра 1932. године у Београду”, стр. 5.

63) Живко Топаловић: *Задругарство и сељачка и радничка привредна политика*, Београд (б. г.), стр. 31.

Али, напомиње Топаловић, уместо либералног капитализма на сцену је ступио национални социјализам, са изразитим утицајем државне интервенције у привреду и све друге области система. Разлика је, вели Топаловић, у облику власти која интервенише и методама како она то чини. У недемократским земљама се то чини без утицаја друштвених субјеката, што је далеко тежи процес, док у недемократским режимима се то чини механизмом монополитистичке партије и државне машинерије која је упрегнута у кола националног и државног интереса.⁶⁴⁾

У диригованом капитализму истиче Топаловић, нема класичне дириговане привреде, али извесног планизма ипак има уз употребу привредног бирократског апарата.⁶⁵⁾

Поред ових радова о привредној проблематици, између два рата, публиковао је Топаловић и неколико књижица, углавном у библиотеци “Ослобођење” – намењеној за економске, социјалне, политичке и културне проблеме. Осим издања “Турска” штампаног у библиотеци познатог књижара Геце Кона у Београду 1932. године, Топаловић је објавио и две невелике књиге: “Срби и властела” где промишља о сталешком, економском, социјалном, политичком и духовном уређењу старе Немањичке државе, као и књигу: “Јевреји и њихова светска мисија”, априла 1939. године, у издању Француско-српске књижаре А. М. Поповић из Београда. Топаловић је приказао историјски развој, наравно са социолошког становишта, јевреја као народа и верског ентитета у њиховој најранијој историји, када настаје хришћанство како пише, као “светка религија и једна друштвена сила”.⁶⁶⁾

Овај период у животу Топаловића многи аутори различито објашњавају и тумаче. У комунистичком покрету, након 1921. године, означаван је као непријатељ комуниста јер је припадао центрумашима, а у послератном периоду оцене су нешто ублаженије, што је повезано са протоком времена и нестанком са животне политичке и историјске сцене његових савременика и идеолошких противника.

Тако је у едицији: “Синдикални покрет у Србији 1903-1919” (Београд, 1958) Топаловић означен као: “истакнути противник ре-

64) Ж. Топаловић: *Управљана (диригована) привреда и национални социјализам*, Београд (б. г.), стр. 46-47.

65) О привредној проблематици, нарочито о положају радничког staleжа у време рецесије, Топаловић је оставио следеће радове: Др Живко Топаловић: *Планска привреда*, Београд, (б. г.); *Радничка и Намештеничка комора у Бечу, Привреда и политика, Држава и привреда: либерални капитализам на умору, Ход капиталистичке привреде, Слике привредне кризе*.

66) Наведено дело, стр. 3.

волуције, радничког покрета, а за време Другог светског рата сарадник окупатора”,⁶⁷⁾ али “контрареволуционар који је побегао из земље”,⁶⁸⁾ “сарадник окупатора”, “осуђен на 20 година робије у одсуству”, “деловао против социјалистичке Југославије”,⁶⁹⁾ док је у емигрантским едицијама и међу појединим истакнутим европским социјалистима и социјалдемократима превладавало потпуно другачије политичко становиште и мишљење.⁷⁰⁾

Зато смо у овом кратком прилогу и указали на социјалдемократске корене Топаловићевих политичких, индицијалних, али и теоријских активности између два рата, које ће имати свој логичан наставак у ратном и послератном периоду (1941-1970).

3. ЖИВКО ТОПАЛОВИЋ У ГРАЂАНСКОМ РАТУ И ЕМИГРАЦИЈИ (1941-1972)

После окупације Југославије, Топаловић је живео у Београду и наизглед није се активније бавио политиком. Он је био један од ретких политичара који су остали у окупираној Србији, нису се анажовали у администрацији Милана Недића, а били су, ипак, присутни у средини где су живели.

Тек с пролећа 1943. године, дошло је до првог Топаловићевог озбиљнијег контакта са ђенералом Дражом Михаиловићем и упознавањем са Равногорским покретом чији је генерални секретар у то време био др Стеван Мољевић, адвокат, а били су ангажовани и Драгиша Васић, др Младен Жујовић, др Војислав Вујанац и друге личности, истина, по разним основама.

На основу једног разговора са адвокатом Вујанцом из 1943. године, када је расправљано о “Програму српског народа”, Топаловић је у књизи “Борба за будућност Југославије”, иначе штампаној у Лондону, 1967. године, изнео своје виђење српско-хрватског, односно, муслиманског спора. У неформалном разговору са Вујанцем изнео је следеће мишљење поводом предлога да Босна и Херцеговина уђу у састав будуће српске државе: “... Ви ме не можете уверити, да би при слободном гласању већина босанског и херцеговачког становништва пристала на то да се определи за Ср-

67) Наведена публикација, стр. 614.

68) Д. Туцовић: *Сабрана дела*, књига 7, Београд, 1980, стр. 86.

69) Лапчевић-Миленковић: *Претиска српских социјалиста...*, стр. 20.

70) Видети: М. Милуновић, Ђ. Радовановић: *Из живота и рада др Живка Топаловића: Прилози за биографију*, Штокхолм, 1988, стр. 13-40; *Рад удружења српских писаца и уметника у иностранству*, Лондон, 1963. (подаци о Ж. Топаловићу).

бе. Зар Србима није доста мука и бриге са осталим националним мањинама: Арбанасима, Немцима, Маџарима, Румунима, Турцима, Бугарима, Грцима, итд. него још треба себи да набаце на врат пола милијона Хрвата, близу милијон и по Муслимана? Имате нерешене националне проблеме око уже Србије: у Маћедонији, и на Косову, у Црној Гори, у Војводини и Санџаку, и Ви још хоћете да то компликујете огромним верско-националним шаренилом Босне и Херцеговине?”

О разговорима са више политичких личности у окупираном Београду које су биле отворене присталице покрета Драже Михаиловића, Топаловић је обавестио присутне чланове ГО СПЈ (који су се окупљали у просторијама Радничке Кредитне Задруге) у Београду.

Присутни социјалисти-социјалдемократи обавештени су о досадашњим акцијама Топаловића оствареним у првој половини 1943. године, и закључено да ваља обновити везе са чланицама предратне Удружене опозиције, испитати карактер Равногорског покрета (послат је Јово Јакшић да борави неколико недеља на Равној Гори), а истакнута је идеја о приближавању два покрета отпора све у циљу прекида грађанског рата.

Већ у првој половини 1943. године, дошло је до првих контаката међу страначким првацима међуратних политичких странака: Социјалистичке партије Југославије, самостално-демократске странке, Демократске странке, Земљорадничке странке, Радикалне странке, Републиканске странке као и Савеза спортских и соколских омладинских друштава. Они су се сагласили да треба створити једну нову политичко-националну организацију састављену од демократских странака које треба да усвоје заједнички програм, уз задржавање политичке и идеолошке самосталности. Исто тако, истакнута је потреба сарадње са Хрватском сељачком странком, с обзиром да је будућност хрватског народа у федеративној заједници Јужних Словена, а с обзиром на проблеме Црне Горе, Босне и Херцеговине као и националних мањина, усаглашено је да ће се ове политичке партије залагати за федеративно уређење Југославије. Уговорена је и нужност сарадње два покрета отпора у Југославији, у циљу њихове заједничке борбе против окупатора и скорог ослобођења земље.

Најинтересантнија тачка споразума, како наводи Топаловић у књизи: “Борба за будућност Југославије”, односила се на питање будућег уставног уређења Краљевине Југославије: “... Ми желимо обезбедити демократски поредак у Југославији, тј. право народа да сам слободно доноси одлуке о облицима власти. Искуство у демо-

кратским државама је показало да је то могуће и у парламентарној монархији и у парламентарној републици”.⁷¹⁾

Топаловићево прво сусретање са пуковником Дражом Михаиловићем на Равној Гори 1943. године барем онако као је записао двадесетак година касније, у емиграцији, објашњава неслагања и размимоилажења са првацима Равногорског покрета на Светосавском конгресу у селу Ба, јануара 1944. године.

Мољевића је описао као “... високог, седог, мршаваг човека плавих очију, змијског погледа. У свему изванредно скроман, управо аскет. Чини утисак фанатика, калуђера. Не говори много, изражава се доста тешко и недовољно јасно, али од својих схватања и тврдњи ни за длаку не попушта. Има поверење или неповерење према појединим људима, војницима и државницима у иностранству па и о онима у нашој земљи и средини са којом ради. Дубоко је огорчен на енглеску владу и њену политику, коју сматра анти-српском. Њега углавном интересују Срби, Босна и у Босни Босанска Крајина...”⁷²⁾

За Васића је записао да је песничка душа са замагљеним идејама: “... без чврстих уверења и готов да под новим утисцима та своја уверења брзо мења. На Универзитету је најпре био социјалиста, а затим је пролетео кроз низ политичких група, постао присталица либерала под вођством Рибарца, чак Рибарчев зет, здружио се доцније са комунистима и пошао на посету у Совјетски Савез, али се отуда вратио разочаран. Но, постао је оштар противник свих политичких партија. У суштини он је био несталожен дух, али способан да се одушеви и жртвује. Најзад се нашао међу републиканцима. Његов Србизам био је поштено одушевљење, али се он дао уразумити, и конструктивно упослити...”⁷³⁾

Поредећи Топаловићеве разговоре са Дражом Михаиловићем приликом првог сусрета,⁷⁴⁾ са каснијим збивањима, јануара 1944. године, у селу Ба, очигледно је да се главна политичка борба водила између Топаловића и Мољевића, који се није слагао да Равногорски покрет буде утопљен или, изнутра раздробљен деловањем међуратних опозиционих политичких странака које су приступиле Светосавском конгресу. У припремном делу конгреса то је било видљиво у полемици са Мољевићем, како пише Топаловић: “... Наше праве тешкоће настале су око питања организације која

71) *Борба за будућност Југославије*, Лондон, 1967, стр. 46.

72) Исто, стр. 104.

73) Исто, стр. 104.

74) Исто, стр. 94-115.

треба да никне из овог Конгреса. Др Стеван Мољевић је рекао: да се они, Равногорци, одлучно противе стварању макакве нове политичке организације. Равногорски покрет постоји, има своју организацију и свој Централни национални комитет. Он је одувек тежио да обједини око себе све политичке снаге народа. То може да се постигне овом приликом. Нека преставници странака уђу у Равногорски покрет, чији Централни национални комитет тада може бити проширен. Овај Конгрес треба да је редовни Равногорски конгрес, коме ће он као секретар Централног националног комитета поднети извештај о досадашњем раду. Ја сам се одлучно успротивио оваквом обележавању Конгреса и предлозима Г. Мољевића”. Затим је Топаловић образложио овакав став речима: “... То што се зове Равногорски покрет у суштини је једна идеја, а не политичка организација. То је идеја непотчињавања капитулацији пред нападачем, идеја отпора непријатељу, оличена у личности генерала Михаиловића и војске под његовом командом...”⁷⁵⁾

У реферату на конгресу у селу Ба, на Светог Саву (25-28. јануар) 1944. године, Топаловић је оповргао наводни “недемократски” карактер покрета окупљеног око Драже Михаиловића, некакве њихове тежње за аутократском влашћу након рата, уз истицање тоталитарног карактера управо комунистичког покрета, његовој изразито антисрпској политици, подржавању васпостављања монархије у земљи као и подршци борби савезника против Немачке. На конгресу је створена “једна заједничка слободна организација под именом Југословенска Демократска народна Заједница⁷⁶⁾ на чијем се челу нашао Топаловић, иначе председавајући Конгреса. Основне контуре општенородног програма садржане су у томе да се: “... у целини обнови Југословенска држава и прошири на територије на којима живе Срби, Хрвати и Словенци и да се као минимално тражење будућој Југославији одреде границе према тражењу југословенске делегације на конференцији мира после првог светског рата”. Југославија је требало да буде уређена као “... федеративна држава у облику уставне и парламентарне наследне монархије са народном династијом Карађорђевића и са Краљем Петром Другим на челу”. Конгрес је закључио да је неопходно у оквиру будуће демократске Југославије установити једну српску јединицу у државној заједници, која би на демократским основама окупљала “цео српски народ на његовој територији. Исто начело треба да важи и за Хрвате и Словенце. “Оспорене су и одлуке Другог Заседања АВНОЈ-а у смислу да: “... Разграничење између Срба и Хрвата извршено је без легитимних представника српског народа, као и сва

75) Исто, стр. 161.

76) Исто, стр. 8.

друга фактичка стања створена пред рат или у рату, под притиском насиља и диктатом окупатора, не признају се”. Исто тако, истакнути су захтеви да се Југославија конституише као демократска правна држава где се поштују слободе и права човека и грађанина. Још једном је истакнуто да је Краљ Петар II народни краљ по уставу и законима Југославије и да је он по њима обавезан на вршење својих краљевских дужности те: “... сматра да га од ових дужности разрешава или на њихово вршење утиче, да чак ни Он сам не може да напусти вршење ових дужности, нарочито дужност Врховног Команданта војске и нарочито данас, када је земља у рату, док га слободно изабрано народно представништво легалним путем од вршења ових дужности, не би ослободило”.⁷⁷⁾

Конгрес је оптужио КПЈ да води продужетку грађанског рата и бори се за успостављање комунистичке диктатуре у Југославији, а подржао је борбу савезника против фашизма и принципе изражене у Атлантској повељи.

Након конгреса, Топаловић је одржао неколико зборових широм Шумадије. На збору у селу Прањанима, удаљеном 20-так километара од Чачка, Топаловић је пред неколико хиљада мештана изјавио: “... Али браћо, постоји за све нас једна велика опасност. У иностранству нема наше Народне скупштине, као што је постојала за време Првог светског рата. Велика је несрећа, да пред овај рат нису обављени слободни избори, па да прави народни представници пођу у туђину и престављају државу. Њих нико не би могао ни обманути, нити на зло присилити. Овако без Народне скупштине, државу преставља само Краљ. Он именује и отпушта владу како хоће. А Краљ је млад и зелен. Око њега се сакупља гомила туђинаца којих се жеље нашег народа и његова будућност ништа не тичу. Ту је и гомила наших људи, који не носе никакву одговорност. Сви они врше притисак на Краља да га наведу на зло: да се одрекне краљевске власти и команде над војском и да све то уступи Титу и комунистима. Због те опасности Конгрес је морао отворено поручити Краљу: Младићу, пази шта радиш!...” У књизи: “Србија под Дражом”, публикованој у Лондону, 1968. године, Топаловић ће у биографским забелешкама записати да су Конгрес у селу Ба и његове политичке последице највише погодиле режим генерала Милана Недића у Србији: “... То се видело и по политичким тешкоћама што су Недићу стваране од стране његових дотадашњих политичких и војних сарадника. Све чешће су се јављали Недићеве официри на службу у Дражиним јединицама или на вршење услуга Дражи у оквиру Недићеве Српске државне страже...”⁷⁸⁾

77) Исто, стр. 197-199.

78) Исто, стр. 70.

Јуна 1944. године, Живко Топаловић је са супругом Милицом Ђурић-Топаловић, са аеродрома у Прањанима, код Чачка, стигао у Италију, код савезничке британско-америчке мисије где је требало да представља покрет генерала Михаиловића и пропагира политичке одлуке доносене у селу Ба. Ту се сусрео са Шубашићем, али из објективних разлога није могао много тога да учини, па чак ни да контактира са Михаиловићем у окупираној земљи. Након споразума Тито-Шубашић, средином јуна 1944. године, Топаловићу је било јасно да: "... је после Барија и Напуља дошло до напуштања Драже Михаиловића и признања Тита... Топаловићев даљи рад се свео на слање дописа савезничким командама у којима се детаљно излагала ситуација у Југославији и тражила хитна помоћ". Топаловићев рад је био под енглеском контролом: "Није му дозвољено да се састане са нашим политичарима. Преписка са њима је ишла преко америчких веза. То је било споро и недовољно када се радило о доношењу хитних одлука. Веза са Михаиловићем је постала нередовна. Савезничко признање Тита није давало наде у боље решење прилика у Југославији. Остало је још да се покуша са ширим обавештавањем Запада о југословенској стварности и да њихово јавно мњење врши притисак на своје владе, да спасу шта се може спасти и да покушају да исправе почињене грешке..."⁷⁹⁾

Ради тога, Топаловић прелази у Швајцарску, где због писања у једним социјалистичким новинама, под пуним именом, од стране комунистичких власти у Београду, буде затражена његова екстрадиција у Југославију. На његов захтев, један професор Женевског универзитета, иначе социјалдемократа, утврдио је да су оптужбе југословенске владе неосноване. То су исто утврдили и француски социјалисти (на Топаловићев захтев), јер се обратио припремном Привременом одбору за обнову Социјалистичке интернационале.

Топаловић је у Паризу, 1948. године, образовао Интернационални социјалистички биро кога су сачињавали социјалисти из десет комунистичких земаља. Као председник овог бироа учествовао је као редован члан у обнови СИ. Топаловић је у емиграцији основао Југословенски слободан синдикат као секцију француског демократског синдиката Форс Увриер (Force Ouvrière). Исто тако, у Паризу је био на челу Интернационалног центра слободних синдикалиста и у избеглиштву, односно уредник часописа "Labor i Exile", "Sindycaliste Exile", а издавао је и лист "Синдикалист". Топаловић је највише пружао отпор да се комунистички синдикати из Југославије инфилтрирају у рад међународних синдикалних ор-

79) Наведено према: М. Милутиновић, Ђ. Радовановић: *Из живота и рада др Живка Топаловића*, Штокхолм, 1978, стр. 51.

ганизација. Дуго је година био заступник слободних синдикалиста у оквиру Међународне Конфедерације Слободних Синдиката, а деловао је и у покрету за Европско уједињење. Од 1961. године, био је и председник Демократске заједнице Југославије у Француској.

Једна од првих препрека комунистичких власти Југославије, у циљу да се сузбије ова политичка активност Топаловића, била је да се Топаловић (на суђењу Дражи Михаиловићу 1945. године у Београду), прогласи за ратног злочинца и осуди, у одсуству на 20. година робије са принудним радом!

Пошто није могао да се појави на суђењу Дражи Михаиловићу у Београду, Топаловић је у емиграцији, у Паризу, 1958. године, објавио књигу: "Покрети народног отпора у Југославији (1941-1945)". У делу књиге где се говори о наводној његовој издаји, а посебно конгресу у селу Ба, Топаловић је оповргао тврдње тужиоца, следећим наводима: "Демократским снагама у Југославији наметала се тада само једна политика: прекид грађанског рата; стављање оба покрета отпора под једну савезничку команду; израда заједничког државног програма и обезбеђење слободних избора и демократских права народа и за ослобођења земље. Најпреча и непосредна брига била је да се што пре прекине рат..."⁸⁰⁾

Прецизније податке о конгресу у селу Ба и стварању Југословенске Демократске Народне Заједнице, срећемо у публикованим записницима са суђења Д. Михаиловића. Тада је, између оптуженог и тужиоца текао овакав дијалог:

“ – Ко је донео нацрт резолуције?

- Израдио га је један ужи одбор политичких странака у Београду а донео га је Живко Топаловић. Он је претресан на претконференцији пред Конгрес која је трајала два дана и на којој су били: од Равногорског покрета ја, Васић и Мољевић, а од политичких странака Живко Топаловић, Брана Ивковић и Шаца.

- Тужилац: Шта значи Ј. Д. Н. З.?

- Михаиловић: Југословенска Демократска Народна Заједница. То је коалиција Равногорског покрета и политичких странака заснована на Башком Конгресу. И на том питању дошло је до расправе коју сам пресекао.

- Тужилац: Значи Башки Конгрес представља остварење коалиције Равногорског покрета и политичких странака на одређеној платформи”⁸¹⁾

80) *Покрети народног отпора у Југославији: 1941-1945*, Париз, 1958, стр. 93.

81) Наведено дело, стр. 87.

Али и поред тога, Топаловић је био радо виђен и уважаван у Социјалистичкој интернационали, а 1966. године, у Бечу, организовао је, са још 20-так емиграната Социјал-демократску заједницу Југословена ван Отаџбине (Удружење слободних Југословена у Отаџбини). Ова организација је прикључена Социјалистичкој заједници за Средњу и Источну Европу. Циљ је ове организације био да се наметнути једнопартијски режим трансформише у истинску парламентарну демократију. До ње се долази стварањем једне прелазне владе која би омогућила извођење слободних избора за Уставотворну скупштину, јер: "... једино се кроз слободне изборе могу створити *легитимни* представници народа Југославије, који би у слободном договору извршили организацију државе и свих јавних установа, као и целокупног друштвеног поретка у федерално уређеној демократској републици Југославији".⁸²⁾

У емиграцији Топаловић, је поред наведених књига: "Борба за будућност Југославије" (Лондон, 1967.) и "Србија под Дражом" (Лондон, 1968.) написао и неколико других запажених студија које су, као и стотине других његових чланака, новинских написа, службених извештаја и анализа, намењених Међународној организацији рада у Женеви где је радио као чиновник, саветник речима: "Говори Вам Живко Топаловић", наишао на повољан пријем у јавности. Овде, у земљи, повремено се оглашавао предавањима преко радио станице "Слободна Европа".

У време сукоба КПЈ и СКП, 1948. године, Топаловић је шокирао ондашњу јавност смелим тврдњама у две омање брошуре: "Tito et Kominform-Yougoslavie de 1941-1949" (Издање групе југословенских социјалиста, Париз, 1950) и "Les usines aux ouvriers" (1953). Иако се на први поглед, неупућенима, чинило да подржава титоистичку диктатуру, било је супротно. У евентуалној победи Стаљина, видео је велику опасност за будућност Југославије и губитак реалних шанси за воспостављање демократског режима у Југославији. Посебно су занимљива Топаловићева разобличавања комунистичког покушаја да фабрике предају радницима на управљање, у форми радничког самоуправљања, једноставног разлога што је био велики уплив комунистичке партије и репресивног система у све поре друштва.

Уосталом, Топаловић је у предговору књиге: "Покрети народног отпора у Југославији 1941-1945" (Париз, 1958) за југословенски режим записао да је вешто искористио руске большевике ради пропаганде и западне демократије за материјално помагање: "Режим југословенске диктатуре је у својој основи власт једне шумске војске под комунистичким вођством. Она се наметнула др-

82) Исто, стр. 366.

жави и народу оружаном силом...”. Упркос федералистичком начелу које је практично потрго режимом диктатуре у свим федералним јединицама и једнопартијским централизмом, југословенски комунисти: “...Исту варку према западним демократијама врше југословенски комунисти и својим реформама у правцу економске демократије. Управо на југословенском искуству показује се да је остварење економске демократије немогуће без постојања грађанских слобода и пуне политичке демократије”.⁸³⁾

У документованој студији: “Како су комунисти дограбили власт у Југославији”, публиковане у издању “Синдикалиста” и “Наше речи” у Лондону, 1964. године, Топаловић је на основу анализе војно-политичких збивања у Југославији од 1939. до 1945. године, проникао у болшевички карактер насилно установљене комунистичке власти у Југославији након рата.

Занимљиве су његове тврдње да су југословенски комунисти били први у свету: “... који су одмах устројили своју диктатуру по совјетском типу. Није им био потребан један прелазни период за политчко маневрисање и постепено уништавање демократских снага, као што је то био случај у свима осталим земљама под окупацијом совјетске војске –у Румунији, Бугарској, Маџарској, Чехословачкој, Пољској. Југословенски комунисти су још током рата стварали свој апарат власти и своју оружану силу, и могли су одмах прећи на уништавање својих противника и изградњу своје диктатуре. Ово им је било олакшано тиме што су у свему копирали совјетске установе и болшевичке методе владања”.⁸⁴⁾

Топаловић оповргава поставке марксистичке демократске торије о постојању предуслова, пре свега, економских, политичких и духовних који су неопходни да се преузме власт у земљи. Он једноставно сматра да је руски и југословенски пример показао да је за освајање власти у држави довољна само оружана сила и никакви економски и духовни предуслови: “... Група наоружаних комуниста може у рату под погодним приликама да створи војску и докопа се политичке власти без великих привредних предузећа, без снажне радничке калсе и без социјалистичке свести у народу”, али и додаје да: “... Без истинске демократије не може се диктаторски комунизам развијати ка слободи и друштвеној једнакости, ка социјализму”.⁸⁵⁾

83) Ж. Топаловић: *Покрети народног отпора у Југославији 1941-1945*, Париз, 1958, стр. 9.

84) Ж. Топаловић: “Како су комунисти дограбили власт у Југославији”, *Синдикалист*, Лондон, 1964, стр. 130.

85) Исто, стр. 132.

Ове политичко-теоријске постулате Топаловић је пронашао и утемељио на основу својих ранијих политичко-историографских истраживања у две омање студије: “Зачеци социјализма и комунизма у Југославији” (Лондон, 1961) и “Силом демократије” (Лондон, 1961).

Трагајући за коренима комунистичког једноумља након 1945. године, Топаловић ће у омањој књизи: “Зачеци социјализма и комунизма у Југославији”, за комунисте и њихове методе да се дочепалу власти још од Вуковарског конгреса, значи од 1920. године, тврдити да они, заправо и нису извели никакву социјалну револуцију, а најмање дошли на власт ослоњени на раднички покрет своје земље. Попут бољшевика у Русији 1917. године: “... они су у току једног дугогодишњег рата (1941-1945) у коме је пропала стара државна и друштвена организација, под видом народне борбе за ослобођење организовали своје оружане групе. Помогнути страним оружјем и страном војском, не ради завођења комунизма већ ради ослобођења државе од окупатора, они су се силом дочепали власти у ослобођеној Југославији. Тек иза тога они су стали да проводе своју револуцију...”⁸⁶⁾

Топаловић је у студији: “Слом демократије”, 1961. године, анализирајући политички профил Јосипа Броза, истакао да је он у КПЈ увео нешто ново: “... ликвидацију и последњих демократских остатака у њој. Овој партији постала је страна свака тежња да себи привлачи масе и дозвољава масама да одређују партијску политику. Масе нека стоје напољу, или, у туђим организацијама. Њих ће водити партијци, једна елита од посебно школованих, организованих и врховном вођству потчињених кадрова. Место партије маса-партија кадрова, састављена од малог броја професионалних револуционара...”⁸⁷⁾

Топаловић је у емиграцији оставио значајан утицај, рекли би смо одлучујући за очување изворних социјалдемократских идеја. То је било могуће и због тога, што је још од докторантских дана одржавао везе са иностраним социјалдемократима, са Карлом Кауцким, а касније његовим сином Бруном Кауцким, Албер Томом, Фридрихом Адлером, Едуардом Депреом, а када је Живко Топаловић умро у Бечу, 9. фебруара 1972. године, његовој супрузи Милици Топаловић је стигло на стотине телеграма из свих крајева света, од угледних појединаца, организација и институција.

То је најбоље сведочанство Топаловићеве величине и утицаја у међународном социјалдемократском покрету, које је за народ

86) Ж. Топаловић: *Зачеци социјализма и комунизма у Југославији*, Лондон, 1961, стр. 10.

87) Ж. Топаловић: *Силом демократије*, Лондон, 1961, стр. 63.

у Југославији, све до скоро остало непознато. Стога, овај покушај осветљавања политичке личности Топаловића, представља и напор да се након скоро шездесетогодишњег ћутања проговори и о политичкој заоставштини Живка Топаловића, и поради на његовој политичкој и судској рехабилитацији. Она је делимично и остварена, на пример, у програмима неких левичарских, социјалистичких и социјалдемократских партија⁸⁸⁾ почетком 90-тих година 20. века, али то још није довољно за “повратак” овог српског социјалисте и синдикалисте у Србији с почетка 21. века.⁸⁹⁾

Ипак, први корак је учинио др Војислав Коштуница, коме је 27. новембра 2008. године, уручена награда Задужбине “Живко и Милица Топаловић”:

“У Српској књижевној задрузи, у препуној сали, јуче је уручена награда Задужбине “Живко и Милица Топаловић” Војиславу Коштуници, правном писцу и друштвеном раднику, за “верност себи и свом народу”, како стоји у образложењу. Одлуку је, једногласно, донео Управни одбор: Милован Данојлић (председник), Сања Бошковић и Ђорђевић Вуковић.

Поздрављајући госте, у име домаћина, Слободан Ракетић, председник Српске књижевне задруге, подсетио је да је треће издање “Историје српског народа” објављено управо захваљујући помоћи Задужбине “Живко и Милица Топаловић”.

У образложењу одлуке Управног одбора, коју је прочитао књижевник Милован Данојлић, каже се, између осталог, да је патриотизам Војислава Коштунице “рационални избор правника надахнутог љубављу према родном тлу и његовим људима”. Његова књига “Одбрана Косова”, непосредни повод за доделу овог признања, летопис је трогодишње борбе да се разговор о статусу наше несрећне покрајине постави у координате историје и у оквире владајућег међународног права. Уручујући награду, Милован Данојлић је рекао да се новчаног дела (десет хиљада евра) Војислав Коштуница одрекао, у духу дела Живка Топаловића, у корист породице Благоте Шапића, који са својом шесточланом породицом подиже себи дом у Србици на Косову и Метохији.

У свом слову, подсећајући на животни пут Живка Топаловића (1886-1972), правника и политиколога, који је докторирао

88) Видети програм СПС из 1990. године, програм СДП Чедомира Марковића из 1992-1193. године, програм СДП Момчила Трајковића, као и програме других партија и удружења на пример, активност Фонда др Живко и Милица Топаловић и награде које се додељују угледним политичким личностима Србије.

89) Деценијама је овим Фондом, у ствари Задужбином др Живка и Милице Топаловић управљао (недавно преминули) Марко Милуновић из Шведске, а активности је настаvio књижевник Милован Данојлић.

Драган Суботић Српски социјалиста др Живко Топаловић (1886-1972)

кривично право, једног од оснивача КПЈ, коју је напустио 1920. године, када је она прихватила бољшевизам, председника Социјалистичке партије Југославије, припадника Равногорског покрета од 1943. године, председника Југословенске демократске народне заједнице, осуђеног на двадесет година робије од комунистичке власти, Војислав Коштуница је рекао да је Живко Топаловић, пре свега, био прави патриота у тешким временима кроз које је Србија пролазила. На Светосавском конгресу 1944. године све идеологије и сва спорења била су стављена на страну, јер је на дневном реду била судбина Србије и српског народа.

На примеру истинског патриотизма Живка Топаловића, додао је Коштуница, могли бисмо да научимо да нам је обавеза да увек најодлучније бранимо онај део отаџбине и оне националне интересе који су у одређеном тренутку најугроженији.

Видно узбуђен, примајући дар, Благота Шапић је позвао Војислава Коштуницу да дође у Србицу, на Косову и Метохији, буде њихов гост и види како живе⁹⁰⁾.

ЛИТЕРАТУРА

Марија Богдановић: *Српски раднички покрет 1903-1914: Наличје легенде*, Загреб, 1990.

Димитрије Туцовић: *Сабрана дела*, књ. 1-9, Београд, 1982.

Српска Социјалистичка партија 1903-1918, Београд, 1978.

Живко Топаловић: *Зачеци социјализма и комунизма у Југославији*, Лондон, 1967.

Живко Топаловић: *Борба за будућност Југославије*, Лондон, 1960.

Живко Топаловић: *Две различите револуције*, Београд, 1924.

Живко Топаловић: *Слом демократије*, Лондон, 1961.

Живко Топаловић: *Привреда и политика*, Београд, 1924.

Живко Топаловић: *Како су комунисти дограбили власт у Југославији*, Лондон, 1964.

Живко Топаловић, М. Милутиновић, Ђ. Радовановић: *Из живота и рада др Живка Топаловића : Прилози за биографију*, Штокхолм, 1988.

90) Коштуници награда Задужбине "Живко и Милица Топаловић", "Политика", 28. новембар 2008. године

Dragan Subotic

**A SERBIAN SOCIALIST DR ZIVKO
TOPALOVIC (1886-1972)**

Summary

Author of the article wrote about dr Zivko Topalovic, a socialist and labor union activist, who marked history of socialism with his political activity in 20th century in Serbia. Dr Zivko Topalovic was born in 1886 in Uzice and graduated from the Faculty of Law at the University of Belgrade, granted Ph.D. in Law Sciences in Germany and was active in Serbian Social-Democratic Party of Dimitrije Tucovic and in Main Labor Association of Serbia. After 1918, he founded the Socialist Labor Party of Yugoslavia (1921) and became its president. He was engaged in activities of inter-war Labor Union and Labor Movement. During the Second World War, starting from 1943, he jointed the Ravnogorski Movement and in 1944 he went to Italy. While in the exile in France, he founded the Democratic Union of Yugoslavia, as well as the journal Labor Unionist. For many years he lived abroad as an emigrant – “enemy of the nation”, publishing prominent books and other works. He passed away on February 1972 in Vienna, Austria.

Key Words: dr Zivko Topalovic, socialist, labor unionist

ПРИКАЗИ

Дарко Велимировић
МОНОГРАФИЈА
СЛОБОДА И ЈАВНОСТ

Милена Пешић, Александар Новаковић, *Слобода и јавност – одређење, проблематизација и значај*, Институт за политичке студије, Београд, 2008.

Монографија *Слобода и јавност – одређење, проблематизација и значај*, аутора Милене Пешић и Александра Новаковића, значајна је пре свега јер читаоцу нуди осврт на теоријска питања која се тичу феномена слободе и јавности. Озбиљности монографије сем темељног научног приступа Пешићеве и Новаковића доприноси и сам

одабир аутора кроз чија су теоријске предлошке творци ове научне студије покушали да читаоцу понуде, не само одговоре на модерна фундаментална питања филозофије и политичке теорије – што питања слободе и јавности свакако јесу, већ уз консеквентан и прегледан историјски сиже појмова који су обрађивали и јасан и утемељен ауторски критички осврт на изложене теорије.

Овај подухват додатно добија на значају узме ли се пре свега у обзир чињеница да су обрађена питања у монографији дубоко уткана у саму срж онога што називамо савременом цивилизацијом, те да од понуђених одговора на иста зависи и њено исходиште, правац и смер у којем ће се кретати - унутар комплексне разноврсности „добијених одговора“. Управо та је комплексност и разноврсност онај степен који су аутори студије успешно прескочили, указујући у својој студији не само на адекватне теоријске обрасце, већ и опомињући нас на „теоријске промашаје“ настале, по њима, као рецидив времена у ком су формиран, уносећи у целу ствар оно што

бисмо могли назвати „теоријским шумом“. Поред свести аутора да оно што бисмо могли именовати „коначном истином“ у одговору на питања као што су слобода и јавност нема, аутори ипак покушавају да понуде извесна теоријска решења, пре свега инсистирајући на изношењу појашњења и прецизирању појмова којима су се руководили у свом истраживачком раду. Управо због наведеног укључујући ту и поливалентност темељних питања двеју фундаменталних категорија модерне друштвене мисли аутори су понудили текст издељен у две засебно веома функционалне целине; Новаковић разматра проблематику слободе а Пешићева питање јавности.

Пре свега ограничен кратком формом, аутор бива принуђен да сагледа питање слободе кроз правно – политички дискурс, али и усред наметнутог и постављеног концептуалног оквира као што је монографија, показује висок ниво познавања и разумевања научно релевантних теоријских схватања, те дискурса и научних позиција релевантних аутора попут Фредриха фон Хајека, Мареја Родбарда, Роберта Нозика, Исаије Берлина... Нудећи пре свега критичко преиспитивање појма *позитивне слободе* и стављајући га из друштвеног аспекта питања о слободи, а потом га третирајући као историјско - те-

оријски конструкт. Паралелно са наведеним, аутор излаже тезу о немогућности, те самим тим о неутемељености позиционирања теоријско - друштвеног феномена слободе – сагледаног кроз призму колективитета, било замишљеног или реалног. Аутор искључује могућност да слобода у правном смислу може припадати иком другом осим појединцу, нудећи самим тим критички осврт на све теорије чије се исходиште налази у методолошком колективизму, био он представљен као верски, етнички, научни... Као одговор на питање шта то теоријски појам слободе заправо јесте, аутор се ослања најпре на теорије слободе засноване на методолошком индивидуализму. Сагледавајући слободу кроз њен негативан, дакле индивидуални концепт, с правом упућујући на чињеницу да управо на таквом појму слободе почива модеран политичко – правни поредак, аутор примарно узима у обзир цивилизацијски аспект наведеног концепта слободе.

У овом делу монографије, појам слободе обрађује се прво као филозофски појам, који бива сагледан кроз модерну теорију природног права и закона, затим се потцртава појам методолошког индивидуализма и нуди се његово разјашњење, како би се што боље уочила дистинкција између индивидуалног и колективног дискурса

у тумачењу овог феномена. Вршећи јасну демаркацију између тзв. термина „позитивног“ и „негативног“ поимања појма слободe, Новаковић је тежио отварању теоријских путева, како би се јасно сагледале границе индивидуалних слобода и преиспитала њихова етичност, те јасно означила филозофска „моралност“ у самој концепцији појма слобода. Затим се аутор осврће на тзв. колективистичке теорије слободe покушавајући да кроз феномен социјализма демистификује и означи целу једну филозофску школу, по њему искривљеног и нетачног тумачења теоријског појма слободe, оспоравајући њену наводну „модерност“ и „прогресивност“, те их нотирајући као ретроградан и историјски и научно реверзибилан процес. Новаковић у прилог својој тврдњи нуди као доказ супротстављену модерну либералну или либертеријанску теорију слободe, чије је најјаче оружје тумачење појма слободe - пре свега кроз економску сферу и утврђивање дискримијације између „јавног“ и „приватног“, те инсистирање на индивидуалистичком концепту политичких и правних слобода.

Дискурс на ком се у овој научној студији инсистира представља пре свега концепт слободe заснован на интеракцији равноправних појединаца, а не осврт на опште добро заједнице, које је само по себи инкопа-

тибилно са филозофским појмом слободe, ослонимо ли се на Џон Локово схватање слободe које потенцира „власништво“ у ширем значењу, појединца над њом. Стога се у први план истиче поред осталог и појам економских слобода, схваћених као нужан предуслов како за слободу појединца тако и за слободу друштва у целини: “Елиминисањем економских слобода долази до централизовања свеукупне моћи у једном друштву. У перспективи то свакако није добро како за слободу појединца тако и за слободу друштва у целини, јер неминовно доводи до политичких консеквенци које су у свом карактеру ауторитарне“. ¹⁾

У другом делу монографије, Милена Пешић покушава да осветли друштвено – теоријски феномен јавности, примарно кроз одређивање значења овог појма, како семантичког тако и кроз опсежно и темељно сагледавање његовог историјског оквира. Управо кроз то преиспитивање појма јавности – путем семантичког декодирања – Пешићева прави једну врсту одклона од помало стандардизованог у делу наше научне јавности „ишчитавања“ Јиргена Хабермаса и његовог схватања наведеног појма. Пешићева с

¹⁾ Милена Пешић, Александар Новаковић, *Слобода и јавност – одређење, проблематизација и значај*, Институт за политичке студије, Београд, 2008, стр. 100.

правом указују на извесну дозу „мистификације“ и „есенцијализације“ у наведеном ишчитавању појма, при том инсистирајући управо на Хабермасовом уважавању јавности као политичког феномена. Као једно од најзначајнијих питања у тексту ауторка истиче могућност сагледавања утемељености феномена јавности у једној историјској линији развика од античког периода до данас, а да то не буде пуко сагледавање различитих полиморфних и некомпатибилних појмова. Ауторки успева да читаоца веома вешто уведе у ову контроверзну тему политичког дискурса, припомажући се доприносом које је овој области дала Хана Арендт, што је за сваку похвалу.

Увођење читаоца у тумачење, уобличавање и схватање појма јавности ауторка овог дела студије започиње пре свега кроз процес историјске наративности самог феномена јавности, делећи овај процес на три међусобно ипак спојене фазе, водивши нас кроз античку, средњовековну и савремену грађанску теоријску поставку самог феномена. Оно што је значајно јесте чињеница да Пешихева не излаже само основно Хабермасово схватање термина јавности које он сагледава кроз свој појам „грађанске јавности“, већ се осврће на извесну надоградњу и продубљивање ове теоријске поставке. „Јав-

ност није постојала као колективитет таквих оквира каквим га је Хабермас концептуализовао, нити као такав систем друштвене комуникације који омогућава да се јавно мњење као продукт рационалне дебате и посебан социјално–психолошки комплекс оваполити у дејствујућу друштвену снагу, контрахента власти и других посленика моћи.“ Истичући ауторка и додаје, „Али чак иако се она јавља само у свету политичке имагинације, јавност је друштвена фикција која управо зато што делује као стварна покреће стварне политичке снаге. Чак и као политичка фантазија, она ставља у погон друштвену имагинацију, чији се продукти путем симболичких референци уграђују у каталог идеја, вредности у јавној сфери; и делује кроз токове јавне друштвене комуникације као својеврсни орјентир при процесима индивидуалног и колективног одлучивања и сазнања“²⁾.

Слобода и јавност – одређење, проблематизација и значај у сваком смислу представља вредно штиво уколико се на исправан и ваљан начин желе сагледати историјска кретања унутар задатих научних тема и тумачења одредница *слобо-*

2) Милена Пеших, Александар Новаковић, *Слобода и јавност – одређење, проблематизација и значај*, Институт за политичке студије, Београд, 2008, стр. 247.

де и јавности. Уз то, ова монографија је могућа и пожељну референца за даљна истраживања на задату тему. Пешићева и Новаковић веома свесно целу проблематику остављају отвореном, на изванредан начин пружајући могућност научне надоградње и простор за „за дискусију“ са читаоцем, управо упућујући на то што би можда могао бити и мото ове монографије: Нема појма слободе без јавности и има ли јавности без појма слободе?

Sexual Decoys, Zillah Eisenstein, London-New York, Zed Books (2007), pp.142.

Bogdana Koljević

RETHINKING CONTEMPORARY BIOPOLITICS

As one of the foremost political theorists and activists of our time, in *Sexual Decoys* Zillah Eisenstein continues to articulate the meaning of dominant neoliberal practices, especially in the context of ongoing US organized wars in Afghanistan and Iraq and the ways in which gender and race are mobilized for current imperial democracy. Eisenstein underlines that “many people have been a part of the writing of this book”, reminding that such a task of articulating a discourse of functioning of contemporary biopolitics requires a specific understanding of the relation between theory and practice, from which it comes forth. In such way, *Sexual Decoys* represents a project on which “there is still much work to be done”, a call for further investigations that combine empirical and sociological researches with a philosophical task of formulating the possibility of actual democracy – in contrast to what Eisenstein names as “imperial democracy”.

In *Sexual Decoys* Zillah Eisenstein applies a foucauldian theo-

retical background of inversion of Clausewitz's formula i.e. of *normalization of war* to investigation of contemporary processes in which such normalization leaves direct implications on meaning and use of gender. Aside from Foucault, Eisenstein here draws on both Butler and Agamben: it is exactly the fact that gender is made-up, performed, improvised and multiple that enables its different uses and abuses in current imperialism in which the state of exception becomes the rule and normal juridical order becomes less and less clear. War is not just about dying but also about a life that isn't worth living. That is also the reason why race and sex are in play more fluidly, as bodies are made to become less significant. It is in this context, Eisenstein argues, that *gender appears as politics in another form*, as biopolitics proper, in the sense that phenomena from militarization of gender to human's rights and woman's rights are employed in such a way as to create existing and often prevailing paradoxes of "*neoliberal feminism*" and "*racialized fascist democracy*".

In her writing, Eisenstein traces racialized and gendered silenced stories of militarized neoliberalism, demonstrating how the moment of multiple sexes and genders can be politicized as in contemporary US right-wing politics and concrete political actors. Eisenstein's decisive argument is

that *gender fluidity and racial diversity must not be confused with sexual or gender equality or justice* and, moreover, that in dominant practices this diversity is often *anti-democratic*. It is diversity without equality that figures as a global disguise for the newest revision of neoliberalism as *anti-democratic democracy*. In respect to US university practices of sexual and racial diversity, Eisenstein notes that *radicalism*, whether feminist, liberal, Marxist, nowadays remains a minority voice i.e. that the figure of *radical intellectual* is rare to the extent that there is an actual possibility of "academy capitulating". Reminding once more that Western liberal democracy has never in history been fully democratic and that one should not conflate Western-style democracy with democracy itself, Eisenstein emphasizes that the difference is that new neoliberal practices of contemporary political scene appear as *fascistic* and that, although exceptions, they can too easily become a rule.

What is at stake in such a constellation is that US's unilateral and unipolar stance in this stage of global capitalism requires both more war and militarization in new forms – which implies transformations of the distinctions between public and private, military and civilian, war and peace and established gender differentiations. "If war is politics in another form, and if gender is political

configuration, then the process of gendering males and females is a continuation of politics and war in other forms. The war on terror – in fact, wars of/on terror – is a war to establish the imperial form of democracy.”³⁾ As such, Eisenstein argues, war is more than war itself; war is also a business and a *cultural metaphor* for most processes that take place in public space and there is something of a mentality of war that spills out into everyday life – such is the case with wars on drugs, on AIDS, on cancer, on terrorism...

In the political arena proper, it is even more the case, as Zillah Eisenstein convincingly underlines, that *anti-democratic practices* are couched in the *language of democracy*: bombs are dropped, people detained and tortured abroad, while other rounded up in US to be deported or held in legal limbo. This is especially the case in the so-called justification of anti-terror rhetoric and US foreign policy, where terrorism as the new communism, emerges as the new *enemy* - the constitutive, necessary enemy, right on the line of schmittian paradigm of “*friend and foe*” on which contemporary right-wing US politics rests (a strong motive that has recently also been discussed in works such as Simon Critchley’s *Infinitely Demanding*, Verso, 2007).

As *democracy*, both *gender* and *race* appear as *fiction and*

real phenomena. This happens, according to Eisenstein, precisely because of relation between them and the fact that all terms are used in vaporized form, while on the other hand, it is only the basis of such concepts that a shift towards a *radically democratic world* and “*meaningful democracy*” can be achieved. This is to say that the difference between imperial feminism that manipulates and disguises the anti-democratic politics of the state and woman’s rights discourse that is used to camouflage war on one side, and feminism that aims at realization of social justice and actual democracy arises as decisive. Eisenstein’s programmatic originality and uniqueness of argumentation lies in recognizing that democracy and its relationship to feminism needs to be at the core of any renegotiation of a sexually free and racially diverse conception of justice for all. Possibilities for actualization of such a task lie exactly *in the end of militarization of politics* in global capitalism that instrumentalizes the fluidity of gender formations for contemporary forms of governing. The promissory for social justice, according to Zillah Eisenstein, lies with a degendered and polysexed belief in non-racialized socialist feminisms for today.

3) Eisenstein, Z. *Sexual Decoys*, pp. 12, 59

УПУТСТВО ЗА ПРЕДАЈУ РУКОПИСА

Рукописи се шаљу на адресу редакције у два штампана примерка. Имена аутора се не наводе на насловној страни или било где у тексту. На засебној одвојеној страни дати резиме од око 200 речи на једном светском језику, као и листу кључних термина за индекс. Рукописе, по могућности, треба послати и на диску (PC- формат). При писању рукописа, аутори треба да поштују редакцијска правила о писању и опреми радова за *Српску политичку мисао* као и опште научно одређење и тематски фокус часописа. Рукописи се бирају за публикацију тако што сви пролазе процес тзв. *безимене рецензије* - при читању и оцењивању радова рецензенти не знају имена аутора рукописа. Кад предају рукописе за публикацију у *Српској политичкој мисли*, аутори се обавезују да исте радове не шаљу на адресе других часописа. Редакција се труди да рукописе обрађује и шаље на рецензију одмах по приспећу и да у најкраћем могућем року ауторе обавести о коначној одлуци. Рукописи се не враћају. Објављени радови се хонораришу према могућности издавача.

ИЗВОДИ ИЗ РЕДАКЦИЈСКИХ ПРАВИЛА О ПИСАЊУ ЗА СПМ

Рукопис се пише у двоструком прореду тако да на једној страници буде 26-30 редова (1800 словних знакова или 300 речи). Ширина свих маргина је 2,5 цм. Максимални обим текста је два ауторска табака.

Страна имена у тексту могу се писати у оригиналу или транскрибовати на српски језик, с тим што је при првом навођењу пожељно у загради ставити име у оригиналу.

Фусноте користити како за пропратне напомене и објашњења, тако и за обележавање цитата или позивања на нечије дело. Обликују се у складу са стандардом који је прописала САНУ.

Приликом позивања на књигу следећим редоследом се наводе: иницијал имена и презиме аутора, наслов дела, издавач, место и година издања, а ако се наводе одређене речи или позива на одређено место у књизи и број стране. При томе се делови фусноте одвајају зарезом. Наслов дела се подвлачи или штампа промењеним слогом, а ако се унутар њега налази текст под наводницима, они се мењају у полунаводнике. При поновном позивању на исто дело довољно је ставити име аутора, наслов и број стране, или пак напомену "нав. дело", "ibid", "op. cit." и број стране. Уколико се више пута узастопно позива на исто дело, довољно је ставити само напомену "исто", "ibid", "нав. дело" или слично и број стране. На пример:

- а) Н. Макијавели, *Владацац*, Рад, Београд, 1968, стр. 54.
- б) Н. Макијавели, нав. дело, стр. 62.
- в) Исто, стр. 40.

Приликом позивања на текст у књизи његов наслов се ставља под наводнике, а даљи библиографски подаци се наводе у складу са претходно наведеним стандардом. На пример:

* М. Стојковић, "Утврђивање елемената (не)постојања 'новог светског поретка'", зборник *Нови светски поредок и политика одбране СР Југославије*, Војни издавачки завод, Београд, 1993, стр. 112.

Приликом навођења текстова објављених у новинама и часописима библиографски подаци о публикацијама се наводе по нешто измењеном стандарду. Уколико је текст објављен у новинама, после имена аутора, наслова текста и назива новина, наводи се њихов број (факултативно), датум и број странице. На пример:

* Д. Рибникар, «Бела кућа забранила трговину САД и Авганистана», *Политика*, 30785. 08. 06. 1999, стр. 9.

Приликом навођења текстова објављених у часопису најпожељнији је следећи стандард: име аутора, наслов текста, назив часописа, место издавања (факултативно - само ако постоји више часописа са истим називом), годиште обележено римским бројем (факултативно), година излагања, број и број странице. При томе се наслов текста ставља под наводнике, назив часописа подвлачи или штампа промењеним слогом, а вишечлани називи часописа се могу скраћивати ако је назив опште познат или више пута навођен (*Српски књижевни гласник - СКГ*, *Српска политичка мисао - СПМ* и сл.) На пример:

* А. Кери, «Експанзија пропаганде седамдесетих година», *Српска политичка мисао*, 1997, 3-4 стр. 168.

СРПСКА ПОЛИТИЧКА МИСАО

Часопис основан 1994. године

03

2009

ISSN 0354-5989

ИНСТИТУТ ЗА ПОЛИТИЧКЕ СТУДИЈЕ